

ISSN 2409-6806

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
"ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ"

Центр дослідження історії Волині

НАУКОВІ ЗАПИСКИ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ «ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»

Серія «Історичні науки»

ВИПУСК 32

Острог
Видавництво Національного університету «Острозька академія»
2021

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного університету «Острозька академія»
(протокол № 12 від 28 квітня 2021 року)*

*Науковий журнал входить до категорії «Б» переліку фахових видань з історичних наук
(наказ МОН від 24.09.2020 р. №1188)
та включений до міжнародної наукометричної бази Slavic Humanities Index.*

Редакційна колегія:

Трофимович В. В., доктор історичних наук, професор (*головний редактор*);
Атаманенко А. Є., доктор історичних наук, професор;
Висоцький Р., доктор габілітований, професор;
Давидюк Р. П., доктор історичних наук, професор;
Каспарек Н., доктор габілітований, професор;
Кулаковський П. М., доктор історичних наук, професор;
Лисенко О. Є., доктор історичних наук, професор;
Плохій С. М., доктор історичних наук, професор;
Яремчук В. П., доктор історичних наук, професор;
Атаманенко В. Б., кандидат історичних наук, доцент;
Близняк М. Б., кандидат історичних наук, доцент;
Марчук В. С., кандидат історичних наук;
Рибачок І. О., кандидат історичних наук;
Якубович М. М., кандидат історичних наук, доцент;
Смирнов А. І., доктор історичних наук, доцент (*відповідальний секретар*).

Рецензенти:

Зашкільняк Л. О., доктор історичних наук, професор Львівського національного університету імені Івана Франка;

Стельникович С. В., доктор історичних наук, професор Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Н 34

Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки» / редкол.: В. В. Трофимович (голов. ред.) [та ін.]. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2021. Вип. 32. 146 с.

ISSN 2409-6806

DOI 10.25264/2409-6806-2021-32

Науковий журнал присвячений проблемам української і світової історії, історіографії та джерелознавства. У ньому представлені наукові зацікавлення дослідників Національного університету «Острозька академія» та інших освітніх і навчальних установ України.

Для фахівців-істориків, викладачів, аспірантів і студентів закладів вищої освіти.

**УДК 94(082)
ББК 63**

ISSN 2409-6806

© Видавництво Національного університету
«Острозька академія», 2021
© Автори статей, 2021

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Оксана Мірошниченко

СІМЕЙНО-ШЛЮБНІ ВІДНОСИНИ СТАРООБРЯДЦІВ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ	6
---	---

Володимир Старжець

ВІДНОВЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ УЧИЛИЩ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД	11
--	----

Анатолій Тершак

ЦЕРКВА АДВЕНТИСТІВ СЬОМОГО ДНЯ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ КІНЦЯ 40-Х – ПОЧАТКУ 50-Х РР. ХХ СТ. НА ЗАКАРПАТТІ	17
---	----

Володимир Трофимович

ПОВЕРНЕННЯ В ЗАХІДНУ УКРАЇНУ З ТАБОРІВ І СПЕЦПОСЕЛЕНЬ УЧАСНИКІВ ПІДПІЛЬНО-ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ (1956–1957)	25
---	----

Андрій Смирнов

ОБ’ЄДНАВЧИЙ СОБОР ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ УКРАЇНИ 15 ГРУДНЯ 2018 РОКУ	32
--	----

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Павло Майборода

РЕСПУБЛІКАНСЬКІ ЧЕСНОТИ ТА ІМПЕРСЬКА ВЕЛИЧ: ОБРАЗ ЮЛІАНА В ПАНЕГРИКУ КЛАВДІЯ МАМЕРТИНА	40
---	----

Віктор Атаманенко

ПЕРВИННИЙ ПОБОРОВИЙ РЕЄСТР СТЕПАНСЬКОЇ ВОЛОСТІ 1576 РОКУ	47
--	----

Микола Близняк

МІСТО ШУМСЬК У КОМПЛЕКСІ ВОЛИНСЬКИХ МАЄТКІВ КНЯЗІВ РАДЗИВІЛІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ СТ.	62
---	----

Олександр Шама

«ЛИХВАРСЬКИЙ СПРИТ І ШАХРАЙСЬКА ХИТРИСТЬ»: СТАНІСЛАВ ТАРНОВСЬКИЙ ПРО ТРАНСФОРМАЦІЮ ЗАМОЖНОЇ ШЛЯХТИ ГАЛИЧИНИ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ ВІЛЬНОРИНКОВОГО СУСПІЛЬСТВА	75
---	----

Ярослав Бондарчук

ДИПЛОМАТИЧНІ ПРАКТИКИ В’ЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО В ОЦІНКАХ ІСТОРИКІВ	85
---	----

Наталія Ворон

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ В МІЖНАРОДНИХ КОНГРЕСАХ ТА З’ЇЗДАХ (20 – 30-ТІ РР. ХХ СТ.): ІНФОРМАЦІЙНО- СТАТИСТИЧНИЙ АНАЛІЗ	90
---	----

<i>Микола Стопчак</i>	
ВІЙСЬКОВО-ФАХОВА ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ РОБОТА СЕРЕД ІНТЕРНОВАНИХ ВОЯКІВ АРМІЇ УНР В УКРАЇНСЬКІЙ ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ	97
<i>Тетяна Ющук</i>	
ПОСТАТЬ І. МАЗЕПИ У МОНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ТЕОДОРА МАЦЬКІВА	106
<i>Юрій Пишеничний, Володимир Марчук</i>	
СВЯТО-ВОЗНЕСЕНСЬКИЙ МОНАСТІР ПОБЛИЗУ ДУБНА В АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ 2019–2020 РР.	112

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Наталія Райтаровська</i>	
РУСЬКІ ЗЕМЛІ У МІЖНАРОДНОМУ ЖИТТІ ЄВРОПИ В VIII-X СТ.	120
<i>Ігор Десятничук</i>	
ЧЕСЬКА ПОЛІТИКА ТА РОЗПАД АВСТРО-УГОРЩИНИ (1917-1918 РР.)	127
<i>Андрій Стародуб</i>	
КОПІЇ ПАТРІАРШОГО І СИНОДАЛЬНО-КАНОНІЧНОГО ТОМОСУ 1924 РОКУ В ПОЛЬСЬКИХ АРХІВАХ	134
<i>Наталія Залеток</i>	
СЛУЖБА БРИТАНСЬКИХ ТА РАДЯНСЬКИХ ЖІНОК У ВІЙСЬКАХ ЗВ'ЯЗКУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	140
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	145

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Отримано: 25.03.2021 р.

Прорецензовано: 13.04.2021 р.

Прийнято до друку: 27.04.2021 р.

e-mail: mega.oksana90@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2021-32-6-10

Мірошніченко О. Сімейно-шлюбні відносини старообрядців в Україні в умовах політичного режиму Російської імперії у XIX – на початку XX століть. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острого, 2021. Вип. 32. С. 6–10.

УДК: 392 : [94: 271.2 – 86](477)»18/19»

Оксана Мірошніченко

СІМЕЙНО-ШЛЮБНІ ВІДНОСИНИ СТАРООБРЯДЦІВ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

Розглянуто особливості політики Російської імперії щодо сімейно-шлюбних відносин у старообрядців у XIX – на початку XX ст. – від лібералізації до утисків та переслідувань. Особливу увагу приділено зрівнянню прав старообрядців із православним населенням з боку уряду та церкви. Визначено роль конфесійного чинника у формуванні шлюбних відносин серед старообрядних православних християн: закритість та окремішність стали запорукою їх виживання. Показано вплив російської імперської влади на статеву і шлюбну поведінку старообрядців. Виховання у старообрядницьких сім'ях було повністю підпорядковано релігійній складовій. Проаналізовано наявність змішаних шлюбів старообрядців із православним населенням, які носили винятковий характер.

Ключові слова: старообрядці, шлюбно-сімейні відносини, релігія, християнство, державна політика.

Oksana Miroshnychenko

THE MARITAL RELATIONSHIPS OF OLD BELIEVERS IN UKRAINE AND THE POLITICAL REGIME MARRIAGE RELATIONS IN THE RUSSIAN EMPIRE IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES

The article discusses the features of the policy of the Russian Empire on the marital relationships of the Old Believers in the 19th- the early 20th centuries. The issues of liberalisation, abandon oppression and harassment by government agencies. Attempts of improper activity of the government and the church to destroy the values of the Old Believers are considered. These are, in particular, family and marital values. These values are indispensable elements of the social structure of a community. Marital relations were considered the main social institution that preserved the tolerance of society.

Particular attention was focused on the equalization of rights between the Old Believers and the Orthodox Christians on the part of the government and the church. The analysis highlights that apartness and matrimony were the main elements of the faith tradition of the Old Believers. The article shows that the laws of the Russian Empire influenced the mating and sexual behaviour of Old Believers. The gender perspective met the requirements of the agrarian aristocracy and this aspect was considered in action. Historically, the role of women in different spheres of society has gradually changed. Women could take on male work responsibilities, for example, as a business environment or judicial functions. On the topic of family education of Old Believers, this issue is subordinated to religious beliefs. Education children was a top priority for men. There were erudition, a high knowledge of religious literature, quotation, the lives of foremost saints and other important knowledge of the Old Believers and their children. This article analyzes cross-marriages between Old Believers and Orthodox Christians, but this was an exception. Endogamy was a major component of wed. People got married with the consent of their parents, while a significant other had to be an Old Believer and live in your or a neighboring village.

Keywords: Old Believers, marital relationships, religion, Christianity, national policy.

Шлюб та сім'я протягом багатьох століть були невід'ємними елементами соціальної структури будь-якого суспільства. Вони вважаються фундаментальними соціальними інститутами, які забезпечують відтворення та стійкість людського суспільства. Категорії сім'ї і шлюбу є непротиставними для строгого визначення. По-перше, їхнє наукове розуміння і трактування підпадає під вплив традиції побутового сприйняття цих понять, яке не завжди співпадає з науково-теоретичним; по-друге, і сім'я, і шлюб вивчаються багатьма науками, що породжує множинність підходів до розуміння цих

феноменів і, відповідно, звужене, або, навпаки, розширене їх тлумачення. Сім'я – це своєрідне підґрунтя історії держави, яке відкриває уважному дослідникові глибинні структури нашого минулого.

Шлюбні відносини старообрядців через свою своєрідність привертала увагу багатьох вітчизняних і російських істориків та етнографів. Так, питання про вплив релігійного фактору на сімейні відносини у старообрядницьких громадах розглядали на основі широкого етнографічного матеріалу О. В. Безносова [6], Ю. В. Волошин [5], О. Р. Ярмош [15] та ін. Питання про побутові взаємовідносини між старообрядницькими громадами і суспільством розглядали М. Ю. Зеленков [9] та ін.; про правове регулювання існування старообрядницьких громад – І. М. Бойків [4] та ін. Взаємозв'язку сучасних глобальних проблем з відходом людства від моральних основ світових релігій, умовам збереження культури традиційних сімейних цінностей приділили увагу Є. О. Краснікова [10], Т. В. Арзуманова [2; 3] та ін. Між тим проблема державної політики щодо родинно-сімейних відносин, на мій погляд, розглядалася побіжно і недостатньо.

Завдання статті: охарактеризувати особливості політики Російської імперії щодо шлюбних відносин у старообрядців у XIX – на початку XX ст.; визначити роль конфесійного чинника у формуванні шлюбних відносин; показати вплив російської імперської влади на статево і шлюбну поведінку старообрядців.

Політика російської влади щодо старообрядців нагадувала гойдалку, коли жорсткі утиски змінювалися на певне послаблення релігійних, економічних, соціальних обмежень і навпаки. Все ж в кінцевому випадку вона була спрямована на знищення старообрядництва як явища. Проте ніякі зусилля російської влади та православної церкви не змогли відвернути їх від своїх релігійних поглядів та укладу життя [13, с. 403]. Російські старообрядці завжди були для них обох як кістка в горлі, і від них всіляко намагалися позбавитись. А коли це не вдавалося, то робили їхнє життя нестерпним. Водночас і влада, і церква діяли за принципом «коржа і батога»: то якість послаблення, певна лібералізація, то, навпаки, репресії та жорсткість. І намагалися проникнути та знищити у ньому найсокровенніше і найпотаємніше. Такими виявились сім'я та шлюб.

Перша половина XIX ст. виявилась для старообрядців украй важкою. За правління Миколи I особисті права людей зазнали обмежень, ведення метричних книг було передане поліції. Їхні шлюби не визнавалися законними. У 1841 р. був виданий наказ скласти для старообрядців сімейні списки і не допускати в них змін щодо збільшення. Це означало, що влада силоміць зобов'язувала дітей старообрядців хреститися за обрядами православної церкви [11, с. 20]. Потрібно відмітити, що старообрядці продовжували зазнавати й інших переслідувань, залишалися повністю безправними. Так, ще в середині XIX ст. їхні діти вважалися незаконнонародженими. Проте, як слушно зазначає Ю. М. Поліщук, поповнення старообрядницьких громад з другої половини XIX ст. все ж таки відбувається [13, с. 401]. Це можна пояснити досить замкнутим способом життя який вели старообрядці, а також їх незначною кількістю. Усе це, при фактичній забороні брати шлюб з представниками інших релігійних груп, досить суттєво впливало на смертність і народжуваність, так як могло приводити до кровозмішання і в кінці кінців до виродження [13, с. 398].

Згідно з Циркуляром Міністерства юстиції від 11 вересня 1859 р., що адресувався губернським прокурорам [14, арк. 1], старообрядці, які належали до розколу з народження (тобто, коли батьки дійсно розкольники, а не навернені із православ'я) не переслідувалися. Проте їм було заборонено розповсюджувати свої «оманливі» переконання серед парафіян офіційної православної церкви, передусім не спокушати їх до розколу. Цивільне керівництво подбало, щоб здійснення духовних потреб та обрядів з боку старообрядців не було привабливим для православних, а саме урочисті таїнства хрещення і вінчання (укладення шлюбу), супровід померлих на цвинтар у мантіях, клобуках та іншому старообрядницькому одязі, відкриття нових чи відновлення старих молитовень тощо. Намагання старообрядців отримати дозвіл, щоб укласти шлюб, залишалися без уваги з боку влади. Жодних листувань з боку старообрядців до представників церкви не здійснювалось [14, арк. 2]. Інший Циркуляр Міністерства юстиції від 9 березня 1861 р., № 4487, губернським, обласним та місцевим прокурорам вказує на те, що за виховання дітей в розколі батьків притягують до покарання на підставі ст. 208 частини I кримінального закону, а самих дітей віддаватимуть на виховання особам православного віросповідання. Таких батьків-старообрядців піддаватимуть утриманню під вартою.

Певна нелогічність прослідковувалась у репліках статс-секретаря графа Д.М. Блудова, який вважав, що указана стаття вимагає, щоб при шлюбі чи православного сповідання (у даному випадку акцент робиться на тому, що офіційна православна церква є панівною і тільки вона є православною.

Решта конфесій, навіть якщо вони і християнські, православні – такими не є) з особами інших християнських віросповідань були відібрані від останніх підписки в тому, що дітей своїх вони будуть виховувати у православної вірі. Звідси граф Д.М. Блудов зробив висновок, що ст. 208 не відносилась до людей, які перейшли в розкол, від яких таких обов'язкових підписок не потрібно і немає бути [14, арк. 4]. Проте на його думку ніхто не зважав і утиски старообрядців ще певний час продовжувалися. Лише у 1864 р. вони одержали певні громадянські права, а в 1874 р. їм було дозволено метричний запис шлюбу, народження і смерті [13, с. 401]. Баптисти в свою чергу теж довго клопоталися про видачу їм «казенної» книги для внесення в неї актових записів про шлюб та народження, просячи підпорядкувати їх правилам від 19 квітня 1874 р. про метричні книги для старообрядців у силу цих прав. Шлюби старообрядців, внесені в метричні книги та встановлені додатком в 1093 ст. законів про стани, отримують силу і наслідки законного шлюбу [6, с. 26]. Після видання даного закону їх шлюб залишався незаконним у церковному відношенні, але в цивільному вже мав силу та наслідки законного після офіційної реєстрації (після запису в метричну книгу). Було також встановлено особливу процедуру реєстрації шлюбу старообрядців: бажаючий взяти шлюб мав повідомити про свій намір (усно або письмово). Поліцейське управління або волосне управління за місцем свого постійного проживання, зазначивши імена, прізвища («прозванія») та стан майбутнього подружжя. Після заяви з боку майбутніх чоловіка та жінки про намір взяти шлюб, поліція або волосне управління писало об'яву, яка протягом семи діб виставлялася на видному місці, частіше за все на дверях управління. Усі, хто мав свідчення про перешкоди для реєстрації даного шлюбу та запису його в метричну книгу, були зобов'язані заявити про це в поліцію (усно чи письмово). Після семи днів після того, як об'ява була виставлена, поліцейське або волосне управління видавали довідку, що ніхто не подав скаргу. Якщо ж скарги на майбутній шлюб були зроблені, то в цій довідці вони були зазначені. Для реєстрації шлюбу подружжя мало особисто прийти в поліцейське управління разом із отриманою раніше довідкою та двома поручителями (з обох боків), які б заявили що одруження не суперечить закону [1, с. 527].

Проте, у 1875 р. спеціально створена для вироблення законоположень про старообрядців комісія Міністерства внутрішніх справ отримала директиву такого змісту: «Заходи уряду щодо розколу, хоч і не повинні мати характер його переслідувань, разом з тим не можуть бути спрямовані... на захист розколу». Вона лягла в основу закону про старообрядців, виданого у 1883 р. [13, с. 401].

Статеворольова система у старообрядницьких сім'ях повністю відповідала вимогам тогочасного аграрного суспільства. Традиційно за жінками закріплювалася побутова сфера. Однак характер господарських занять сприяв гендерному перерозподілу обов'язків. Жінки інколи брали на себе значну частку «чоловічих» обов'язків, а саме, вели судові процеси та займалися підприємництвом. Загалом простежується традиційне для російських та українських регіонів ставлення до сексуальності: осудливе – до жіночої і нейтральне – до чоловічої, тобто існував своєрідний подвійний стандарт [5, с. 21]. Дівоча цнота для старообрядців була вища подружнього життя; але це аж ніяк не впливало з переваги над дівочтвом, ніби заміжжя – це забобонно, грішно. Як зазначав ректор семінарії, протоієрей Михайло Разногорський, «звичайно, золото краще срібла; але і срібло не жухелицею або глиною, а – благородний метал». «Хто віддає свою дівчину заміж – писав Апостол Павло, добре робить, а хто не віддає – робить краще». Він також вказував: «Якщо дівчина: вийде заміж, не згрішивши, але ж якщо не втримається, нехай одружеться, бо краще вступити в шлюб, ніж розпалюватися» [7, с.392].

Родинні відносини старообрядців цілком базувалися на буквальному розумінні й суровому дотриманні біблейських заповідей, серед яких: «Шануй батька свого та матір свою, щоб довгі були твої дні на землі, яку Господь, Бог твій дав тобі», «Не чини перелюбу», «Не жадай жони ближнього свого» тощо (Біблія, Исход, 20). У шлюбі старообрядці також дотримувалися правила, що Ісус Христос головний над чоловіком, а чоловік – головний над дружиною та дітьми. Домінування чоловіка навіть віддзеркалюється в інтимній стороні шлюбу. Наприклад, інтимні стосунки у старообрядців заборонені протягом усіх чотирьох постів, а також в ніч з вівторка на середу, з четверга на п'ятницю, з суботи на неділю. Проте поширена думка, що жінка не має права відмовляти чоловіку, якщо він буде наполягати на інтимній близькості. Якщо чоловік буде розгніваний на жінку (саме через її відмову), то молитви (ні жінки, ні чоловіка) не будуть почуті Богом. Жінка має задовольняти чоловіка, а потім спокутувати цей гріх додатковими молитвами. У випадку, коли саме жінка виступить ініціатором близькості у заборонені дні, її гріх буде набагато страшнішим і спокутувати їй доведеться його дуже довго [3, с.112]. Незважаючи на підлегле становище, роль жінки в родині малоросійських

старообрядців була доволі значною, а коло обов'язків надзвичайно широким. Великою мірою цьому сприяв характер економічної діяльності, який передбачав тривале перебування чоловіків поза домом. Мали жінки й певні майнові права, принаймні на частину батьківської спадщини. Замкнутість цих громад від решти світу та сильні патріархальні традиції майже унеможливлювали вихід жінок за межі приватного простору, однак рівень їхньої грамотності був досить високим [5, с. 21].

Виховання та навчання дітей визначається пріоритетною метою саме чоловіків. Начитаність, високий рівень знання релігійної літератури, цитування, наведення прикладів із життя святих є характерною рисою членів старообрядницької общини, навіть дитячого віку. З перших днів життя батьки виховують дитину «у вірі». Наприклад, дитина, яка тільки навчилася говорити, знає напам'ять декілька молитов. Починаючи будь-яку справу (молитву, вживання їжі, виконання домашнього завдання, тощо), дитина має звернутися до старших (батька, діда, матері) за благословенням. Традиційно діти зверталися так: «Благословіть мене на молитву». Перед початком вживання їжі дитина мала перехреститися і промовити молитву [3, с.110]. Благодать шлюбу, як зазначають Катеринославські єпархіальні відомості, відкривається в благословенному народженні дітей, яке супроводжується ніжним батьківським піклуванням про їх виховання в душі віри і благочестя до того часу, коли і самі діти стануть подружжям і батьками в тому ж християнському напрямку. Святе народження, святе виховання, святе життя дітей в підлітковому віці, юності, мужність і старості, святе життя і їх потомства, любові, що з'єднає дітей з батьками та батьків з дітьми, а потім і з їхніми дітьми, – онуками і навіть правнуками, – любов переходить в нескінченну вічність, що молиться за живих і померлих [7, с.408].

Не можна залишити осторонь і питання змішаних шлюбів. Етнокультурній взаємодії старообрядців з місцевим населенням певною мірою сприяли змішані шлюби. Це не було поширеним явищем, оскільки при укладанні шлюбу згідно із звичаями суворо дотримувались ендогамності. Вони одружувалися виключно серед своїх – тобто згідно з волею батьків та власними почуттями обирали шлюбного партнера серед старообрядців свого населеного пункту або сусідніх селищ. Вік укладання шлюбу серед дівчат становив у середньому 16 – 20 років. Після 20 – 25 років їх вважали вже старими і тоді вони брали шлюб з українцями або представниками інших етносів місцевого населення. У такому випадку іновірців обов'язково мировали (церковна обрядодія). Хлопці-старообрядці також інколи одружувалися з українками чи росіянками. Однак загальний відсоток змішаних шлюбів був незначний [12, с. 200]. Проте влада була дуже занепокоєна питанням змішаних шлюбів між православними та старообрядцями. Тому одним із ключових завдань Катеринославського місцевого «Комітету про Православ'я» було вирішення «незручних питань» [8, с.507]. А саме, неможливість вступати в шлюб православним християнам із старообрядцями. Шлюби православних з останніми допускається не інакше, як за приєднання розкольника до церкви, затвердженому присягою. Після сказаного вже легко вирішити і перший з вище поставлених питань, саме про те, чи потрібно кожного разу миро помазувати обличчя розкольника в тому випадку, коли він має намір вступити в шлюб з православним [8, с.508].

Таким чином, російська і влада, і церква діяли за принципом «коржа і батога» щодо сімейно-шлюбних відносин старообрядців: то послаблення, певна лібералізація, то, навпаки, репресії та жорсткість. Але не визнавати зазначені відносини влада не могла, тому видала низку законів та циркулярів щодо регулювання життя старообрядців. Конфесійний чинник у формуванні шлюбних відносин старообрядців проявлялася в усіх сферах їхнього життя – починаючи від родинно-побутового до інтимного. Змішані шлюби мали місце задля їх збереження. Але вони скоріше були винятком, як правилом.

Список використаних джерел та літератури:

1. Андреев Д. Свободные раскольничьи браки (Юридическая справка по поводу 25-летия Закона о раскольничьих браках). *Миссионерское обозрение*. 1900. № 4. С. 526–535.
2. Арзуманова Т. В. Збереження етнорелігійної ідентичності росіянами старообрядцями в сучасній Україні *Україна в етнокультурному вимірі століть: Збірник наукових праць*. Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2012. С. 350–357.
3. Арзуманова Т. В. Трансформація релігійної самосвідомості в середовищі росіян – старообрядців в сучасній Україні (на прикладі харківської общини старовірів-безпоповців поморської згоди). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «ІСТОРИЯ»*. 2012. Вип.45. С.108–116.
4. Бойків І. М. Історія розвитку правового регулювання фактичних шлюбних відносин на території України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 6. Т.1. С. 83–86.

5. Волошин Ю.В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст.: історико-демографічний аналіз: автореф. дис....д-ра іст. наук. Київ, 2006. 35 с.
6. Евангельское движение в Российской империи (1850-1917): Екатеринославская губерния (Сборник документов и материалов). Днепропетровск, 2006. 320 с.
7. Екатеринославские епархиальные ведомости 15-го июля 1889. № 14. Отдел неофициальный.
8. Екатеринославские епархиальные ведомости 1-го сентября 1889. № 17. Отдел неофициальный.
9. Зеленков М.Ю. Мировые религии: история и современность. Ростов-на-Дону, 2008. 364 с.
10. Красникова Е.А. Этика и психология профессиональной деятельности. Москва, 2004. 100 с.
11. Мірошниченко О.В Українські старовіри й російська влада (кінець XVIII – початку XX століть). *Проблеми політичної історії України*: Зб. наук. праць. Дніпро, 2019. Вип. 14. С. 16–24.
12. Петрова Н.О. Весільна обрядовість старообрядців українського Подунав'я. *Записки історичного факультету*. 2001. Вип. 11. С. 199–206.
13. Поліщук Ю.М. Старовіри Правобережної України, як об'єкт політики російського царизму (кінець XVIII – початок XX століття). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2007. Вип. 36. С. 396–404.
14. Центральний державний історичний архів України у м. Київ, ф. 317, оп. 1, спр. 28, 117 арк.
15. Ярмош О.Р. Вплив конфесійного чинника на шлюбні відносини. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2013. № 4. С. 118–123.

References

1. Andreev D. Svobodnyie raskolnichii braki (Yuridicheskaya spravka po povodu 25-letiya Zakona o raskolnichiih brakah). *Missionerskoe obozrenie*. 1900. № 4. S. 526 – 535.
2. Arzumanova T. V. Zberezhennia etnorelihiinoi identychnosti rosiianamy staroobriadtsiamy v suchasni Ukraini *Ukraina v etnokulturnomu vymiri stolit*: Zbirnyk naukovykh prats. Natsionalnyi pedahohichnyi universytet im. M. P. Drahomanova. Kyiv, 2012. S. 350–357.
3. Arzumanova T. V. Transformatsiia relihiinoi samosvidomosti v seredovyshechi rosiian – staroobriadtsiv v suchasni Ukraini (na prykladi kharkivskoi obshchyny staroviriv-bezpopovtsiv pomorskoii zghody). *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriia «ISTORIYA»*. 2012. Vyp.45. S.108–116.
4. Boikiv I. M. Istoriia rozvytku pravovoho rehuliuвання фактычных shliubnykh vidnosyn na terytorii Ukrainy. *Aktualni problemy vitchyznianoii yurysprudentsii*. 2018. № 6. T.1. S. 83–86.
5. Voloshyn Yu.V. Rozkolnytski slobody na terytorii Pivnichnoi Hetmanshchyny u XVIII st.: istoryko-demohrafichnyi analiz: avtoref. dys....d-ra ist. nauk. Kyiv, 2006. 35 s.
6. Evangel'skoe dvizhenie v Rossiyskoy imperii (1850-1917): Ekaterinoslavskaya guberniya (Sbornik dokumentov i materialov). Dnepropetrovsk, 2006. 320 s.
7. Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti 15-go iyulya 1889. № 14. Otdel neofitsialnyiy.
8. Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti 1-go sentyabrya 1889. № 17. Otdel neofitsialnyiy.
9. Zelenkov M.Yu. Mirovyie religii: istoriya i sovremennost. Rostov-na-Donu, 2008. 364 s.
10. Krasnikova E.A. Etika i psihologiya professionalnoy deyatel'nosti. Moskva, 2004. 100 s.
11. Miroshnychenko O.V Ukrainski staroviry y rosiiska vlada (kinets XVIII – pochatku XX stolit). *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*: Zb. nauk. prats. Dnipro, 2019. Vyp. 14. S. 16–24.
12. Petrova N.O. Vesilna obriadovist staroobriadtsiv ukrainskoho Podunavia. *Zapysky istorychnoho fakultetu*. 2001. Vyp. 11. S. 199–206.
13. Polishchuk Yu.M. Staroviry Pravoberezhnoi Ukrainy, yak ob'iekt polityky rosiiskoho tsaryzmu (kinets XVIII – pochatok XX stolittya). *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. 2007. Vyp. 36. S. 396–404.
14. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyiv, f. 317, op. 1, spr. 28, 117 ark.
15. Yarmosh O.R. Vplyv konfesiinoho chynnyka na shliubni vidnosyny. *Nauka. Relihiia. Suspilstvo*. 2013. № 4. S. 118–123.

Отримано: 12.04.2021 р.

Прорецензовано: 27.04.2021 р.

Прийнято до друку: 10.05.2021 р.

e-mail: starzhets92@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2021-32-11-16

Старжець В. Відновлення діяльності педагогічних училищ Західної України в післявоєнний період. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2021. Вип. 32. С. 11–16.

УДК: 94(477.8) «1944/1953»

Володимир Старжець

ВІДНОВЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ УЧИЛИЩ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

У науковій статті показано процес відновлення та реорганізації навчально-виховної діяльності педагогічних училищ західноукраїнського регіону у 1944–1953 рр. На основі залучення широкого архівного матеріалу та сучасної історіографії визначено основні заходи, які проводила радянська влада для відновлення навчально-матеріальної бази педучилищ. Обґрунтовано, що радянська влада відводила важливу роль політичному та ідеологічному чиннику у підготовці майбутніх вчителів початкових класів.

Ключові слова: освіта, педагогічне училище, відбудова, ідеологія, радянська влада, західні області УРСР, післявоєнний період.

Volodymyr Starzhets

RESTORATION OF ACTIVITIES OF PEDAGOGICAL COLLEGES OF WESTERN UKRAINE IN THE POST WAR PERIOD

The scientific article shows the process of restoration and reorganization of educational activities of pedagogical colleges in the western Ukrainian region in 1944–1953 years. The main measures and methods taken by the Soviet authorities to restore the educational material base of pedagogical colleges are identified.

The purpose of the study is to characterize the material base and trace the process of resumption of pedagogical colleges on the basis of the analysis of archival documents and verification of the works of Ukrainian researchers. Identify the positive and negative aspects of the introduction of Soviet methodology in the educational process.

In the post war period, the problem of training teachers, especially primary school, remained acute. Among the Ukrainian population there was a large percentage of illiterate and illiterate people. There was a need to train primary school teachers.

The Soviet government, along with measures to improve the functioning of pedagogical institutions, gave priority to controlling the level of ideological consciousness of future primary school teachers. Consequently, the educational policy of the state has acquired a pronounced ideological character.

Thus, in the difficult conditions of the post war period, the Soviet government created an extensive network of secondary pedagogical institutions designed to provide the western Ukrainian region with teaching staff. The positive thing at that time was the general availability of education, the growth of the material and technical base of educational institutions that trained teachers for primary school. Simultaneously with the positive changes in the field of education, there were also negative tendencies, which were manifested in the continuous ideologizing of the educational process, constant control by the Soviet party structures.

Key words: education, pedagogical college, reconstruction, ideology, Soviet power, western regions of the USSR, post war period.

У післявоєнний період поряд із матеріально-технічними труднощами, спричиненими наслідками війни, надзвичайно гострою була проблема педагогічних кадрів. Спостерігався дефіцит учителів початкових класів, яким більшовики відводили важливу роль у вирішенні проблеми ліквідації неписьменності та ідейному вихованню населення. Педагоги початкової ланки виступали найпершими виховниками молодого покоління, яке цілком мало бути віддане радянській владі. У свою чергу рівень фаховості освітян залежав від діяльності педагогічних навчальних закладів, зокрема педагогічних училищ, які готували майбутніх вчителів початкових класів.

Означена тема частково висвітлювалась науковцями у контексті аналізу соціально-культурної історії України 1944–1953 років. Зокрема, питання розвитку освітньої системи у західноукраїнсько-

му регіоні піднімали у своїх працях: В. Добровичинська [15], О. Любар [17], І. Романюк та Л. Романець [18], Н. Сірук [19], І. Сушик [20] та ін.

Аналіз наукового вивчення цієї проблеми засвідчує, що питання відновлення середніх педагогічних закладів та особливості процесу підготовки майбутніх учителів початкових класів у західноукраїнському регіоні в 1944–1953 рр. потребує залучення ширшого спектру архівних джерел, суттєвих доопрацювань і висновків. Основою джерельної бази статті стали документи, що зберігаються в Державних архівах Волинської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської та Тернопільської областей.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу архівних документів та верифікації праць українських дослідників охарактеризувати матеріальну базу та прослідкувати процес відновлення діяльності педагогічних училищ. Визначити позитивні та негативні сторони впровадження радянської методології у навчально-виховний процес.

У довоєнний період українська система освіти виступала приборканим і слухняним інструментом тоталітарного режиму, провідником його волі. Вчитель розглядався владою як безсловесний виконавець партійних настанов щодо утвердження комуністичного порядку [17, с. 368]. Але враховуючи те, що радянська влада у західноукраїнському регіоні протрималась лише з осені 1939 р. до літа 1941 р., повністю змінити систему освіти на свій лад у такі строки не вдалося. Впровадження радянських освітніх стандартів було перервано війною.

З початком німецько-радянської війни та швидким відступом Червоної армії з території Західної України в суспільних колах панували думки про можливе національне відродження. Настрої місцевого населення та значної частини інтелігенції демонструє стаття «Наша школа», опублікована 14 вересня 1941 р. в газеті Волинь. Її автором була керівник науково-методичної ради Рівненського міського відділу народної освіти – Н. Я. Іщук (вчителька математики). У статті виразно прослідковуються сподівання освітян на позитивні перетворення: «Будуємо нарешті справді українську школу. За поляків, якщо ми мали українську школу, то це була, властиво, школа не українська, а тільки з українською викладовою мовою. Те ж саме було за радянської влади. Школа носила назву української, але виховувала дітей в інтернаціональному дусі, плекалася любов до «соціалістичної батьківщини», а властиво кажучи до Росії [...]. Тепер ми можемо і мусимо плекати в наших дітях любов до рідного слова, рідної пісні, до рідних звичаїв, до рідної історії та природи» [15, с. 184].

Від ілюзій та сподівань на німецьку владу швидко не залишилось ані сліду, оскільки німці прийшли як чергові завойовники, а не як визволителі. Окупаційна влада дозволила лише 4-класні початкові та фахові школи, і то в обмеженій кількості. Для прикладу на Волині, що, як і вся Правобережна і частина Лівобережної України, ввійшла до складу райхскомісаріату «Україна» з центром у м. Рівне, вже восени 1941 р. були закриті всі школи (крім фахових), була заборонена «Просвіта», що відновила свою діяльність з відступом радянських військ [16, с. 12]. Все це відбувалося на фоні масового терору проти населення, закриття культурно-освітніх установ, відправки молоді на примусові роботи до Німеччини, вбивств інтелігенції. Про підготовку вчительських кадрів у таких умовах і не могло бути мови. По суті, навіть були втрачені здобутки, яких вдалося досягти з 1939 до 1941 роки.

У повоєнний період гострою залишалася проблема підготовки педагогічних працівників, особливо початкової школи. Позаяк серед українського населення був великий відсоток неписьмених та малописьмених людей. Існувала потреба у підготовці освітян, які б спеціалізувалися на навчанні основ письма та лічби – вчителів початкових класів. Для прикладу в довідці відділу народної освіти Львівської області про відновлення роботи шкіл та навчальних закладів за 1944/1945 н. р. зазначалося, що для повного забезпечення шкіл педагогічними кадрами не вистачає 627 вчителів початкових класів [7, арк. 10зв.]. У Тернопільській області не вистачало 831 вчителя для молодших класів [16, с. 226], у Волинській – 631 [16, с. 240]. Для вирішення цієї проблеми влада швидкими темпами почала відновлювати роботу колишніх педагогічних закладів та створювати нові. Внаслідок цього, у західноукраїнському регіоні було створено потужну мережу середніх педагогічних навчальних закладів. У Станіславській області розпочали свою роботу Рогатинське, Коломийське, Станіславське педагогічні училища. На теренах Рівненської області такі навчальні заклади відкрилися в Острозі, Костополі, Дубні. У Волинській області підготовкою вчительських кадрів початкової ланки займалися у Луцьку, Володимир-Волинську та Камінь-Каширську. Зауважимо, що нагальна потреба кваліфікованих вчителів початкової школи була притаманна всім регіонам УРСР.

У перші післявоєнні роки школи наповнювалися некваліфікованими кадрами, соціальний статус вчителів був на низькому рівні, що безумовно поглиблювало освітні проблеми. Особливо відчувався дефіцит педагогів у сільській місцевості. Серед випускників педагогічних навчальних закладів було мало вихідців із сільської місцевості, що обумовлювалося невисоким престижем професії вчителя, слабкою орієнтацією на педагогічні спеціальності, низьким рівнем знань багатьох сільських абітурієнтів, а також незадовільними матеріально-побутовими умовами в гуртожитках [18, с. 176].

Відновлення середніх педагогічних навчальних закладів відбувалося паралельно з відбудовою загальноосвітньої і вищої школи. Цей процес ускладнювався повоєнними труднощами. Відбудова освітніх установ, що готували майбутніх учителів початкових шкіл, проходила на фоні руйнувань, спричинених наслідками нацистської окупації та веденням бойових дій на території західноукраїнських областей. Проблеми виявлялися у слабкій навчально-матеріальній та кадровій базі педучилищ, поганому забезпеченні підручниками, науковою літературою, наочністю, канцелярським приладдям, меблями та незадовільними побутовими умовами викладачів і студентів.

Ці проблеми яскраво ілюструють річні звіти педагогічних училищ. У звіті Дубенського педагогічного училища за 1946/1947 н. р. зазначалося: «Училище знаходиться у двоповерховому будинку, в якому 14 кімнат, з них 8 класні [...] паливо заготовлюється в лісі силами студентів. Немає читачького залу, мало зошитів, немає наочного приладдя, за винятком саморобного» [11, арк. 1–2]. Серед інших, відзначалися проблеми із продовольством, а також те, що деякі приміщення училища незаконно займають сторонні особи, зокрема родина працівника МВС [11, арк. 1]. На використання будівель училища сторонніми установами скаржились і в Острозі [10, арк. 2]. Зазначимо, що використання приміщень освітніх установ різними службами, заселення туди родин працівників силових структур, партійних чиновників, попри рішення суду і вимоги прокуратури, залишалося типовим явищем повоєнного часу.

Фінансові та матеріально-побутові умови безпосередньо відбивались на рівні роботи навчальних закладів. Партійне керівництво Волинської області на засіданні бюро зазначало, що через фінансові проблеми не розпочали підготовку до нового 1945/1946 н. р. всі педагогічні училища області [1, арк. 101]. Про скрутне матеріальне становище інформувало керівництво Луцького педучилища, зокрема «слухачі копали картоплю, заготовляли дрова, робили ремонти та ін.» [2, арк. 87–91]. Довгий час педагогічний навчальний заклад у Луцьку не мав власного приміщення, а розміщувався в одній із шкіл міста. Також не було предметних кабінетів, лабораторій, не вистачало навчальної літератури а весь навчальний процес проходив під диктовку викладачів.

Освітній процес часто проходив у переповнених приміщеннях. Так, Рогатинське педагогічне училище Станіславської області містилося у 3-х поверховому будинку, в якому розміщались класні кімнати, кабінети, навчальна майстерня, клуб, спортивний зал, бібліотека, читальний зал, партійно-комсомольська кімната, кабінет директора, завуча, учительська, кімната бухгалтерії, заочний відділ, на додаток в цьому ж приміщенні розташовувалась базова школа [5, арк. 1]. У Костопільському педучилищі у 1946/1947 н. р. гостро стояло питання канцелярського приладдя, за рік було поставлено лише 400 олівців, не вистачало підручників з математики, історії та мови, яких було лише 40-50% від потреби, а книжок з художньої літератури – лише 15-20% [10, арк. 5].

Складною проблемою було питання забезпеченості студентів гуртожитками. Гуртожиток педагогічного училища у Коломиї (Станіславська обл.) був переповнений: у 19 кімнатах жило 120 слухачів. Гуртожиток був погано забезпечений ковдрами, меблями, декілька кухонь не задовольняли мінімальних потреб студентів, не було роздільної умивальні [4, арк. 6]. У Львівському педагогічному училищі, де навчалось 342 слухачі, також не вистачало приміщень для проживання студентів [8, арк. 2]. Матеріально-побутове забезпечення студентів негативно впливало на процес відвідування занять. В Острозькому педучилищі відвідуваність була на рівні 80%. Головна причина пропусків занять полягала в тому, що слухачі кожної суботи їхали додому за продуктами, а повертались лише у понеділок [12, арк. 6].

У перші повоєнні роки гострою була проблема набору абітурієнтів, що зумовлювалося специфічною системою освіти західних областей України з невеликою частиною випускників середніх шкіл, низьким рівнем їхніх знань. Перший секретар Станіславського обкому КП(б)У М. Слонь у звіті до ЦК писав: «Набір у педучилища йде погано через те, що людей, що закінчили семирічку тут немає» [3, арк. 107]. У Костопільському педагогічному училищі станом на 1946 рік було 269 слухачів, до кінця ж навчального року залишилось 231 [10, арк. 10]. Хоча згодом вдалося збільшити набір студентів.

Для порівняння, у тому ж Костопільському училищі на початок 1950/1951 н. р. було 369 слухачів, а на кінець – 340 [9, арк. 155].

Викладацький склад поповнювався кадрами насамперед за рахунок демобілізованих з лав радянської армії та випускників вишів. Добором та розподілом кадрів займалися безпосередньо партійні органи. Найбільш кваліфіковані наукові та педагогічні фахівці спрямовувалися у вищі навчальні заклади, відтак кадрове забезпечення середніх спеціальних освітніх установ формувалося за залишковим принципом. Недостатньо укомплектовані викладачами були всі педучилища західноукраїнських областей, типовим ставало явище плинності кадрів.

Покращення матеріальної та навчальної бази педагогічних установ спостерігається з кінця 1940-х рр. Зокрема, у Волинській області, де була вкрай складна ситуація з організацією роботи освітніх установ, за перших три повоєнних роки середні навчальні заклади випустили 181 молодого спеціаліста, серед них Луцьке педучилище – 105, Володимир-Волинське – 55, Камінь-Каширське – 21 вчителя початкової школи [20, с. 118].

У Дубенському педучилищі, з 30-ти викладачів, педагогічний стаж до 5 років мали 13, понад 10 років – 11, більше 25 років – 6 осіб. Це посвідчувало належний фаховий рівень викладацького колективу. Вступна кампанія 1951 р. до цього навчального закладу ілюструвала зростання інтересу до вчительської професії. На перший курс було подано 420 заяв абітурієнтів, з них 51 відмінник. Вступні іспити склали 298 осіб. Змінився контингент студентів за віком і статтю: збільшилася частка хлопців, що обирали вчительський фах, також зріс вік абітурієнтів [9, арк. 11]. Поступово зростав рівень знань випускників та їхня педагогічна майстерність.

Важливим етапом розвитку середніх педагогічних закладів стала ліквідація багатопрофільності, яка сприяла поліпшенню якості підготовки кадрів за окремими спеціальностями. Внаслідок цих змін зменшився відсів студентів та плинність науково-педагогічних працівників, відбувся кількісний та якісний ріст викладачів. Незважаючи на повоєнні труднощі, поступово педагогічні навчальні заклади відновлювали та налагоджували свою роботу в повному обсязі. Ланка початкової школи займала важливе місце у структурі системи освіти. Зокрема, у Тернопільській області станом на 15 вересня 1950 р. працювало 1 097 шкіл, що розподілялися за типами: початкових – 508, семирічних – 482, середніх – 64 [14, арк. 11]. Частка початкових шкіл була найбільшою, що у свою чергу потребувало випускників педагогічних училищ.

Радянський уряд поряд із заходами щодо відновлення педагогічних установ, пріоритетну роль відводив контролю за рівнем ідейної свідомості майбутніх вчителів початкової школи. Відтак, освітня політика держави, одним із завдань якої було поборення західноукраїнського національно-визвольного руху, набула яскраво вираженого ідеологізованого характеру.

З метою уніфікації навчально-виховного процесу, відповідно до діючої системи освіти в СРСР, уряд проводив реорганізацію освітньої галузі, а навчання наповнювалося матеріалістичною та марксистською концепціями з яскраво вираженим ідеологічним складником. В майбутньому саме від випускників педагогічних училищ залежало виховання молодого покоління, під їхнім керівництвом відбувалось становлення особистості та формувалися основи ідеологічного світогляду учнів. У «П'ятирічному плані відбудови і розвитку народного господарства на 1946–1950 рр. та завдання шкіл» підкреслювалось, що «вчитель є першим носієм і сячем нашої ідеології серед найширших мас трудящих. Вчитель є пропагандистом і агітатором наших ідей» [13, арк. 26]. Студенти мали глибоко засвоїти матеріалістичну концепцію, рішуче боротися з проявами «ворожої ідеології», тому значна кількість академічних годин відводилась на предмети ідеологічно-політичного змісту. Радянський педагог повинен був не лише вчити азбуку і рахувати, а й виховувати, формувати розум і думку радянського школяра.

Таким чином, успішне виконання ідеологічних настанов партії та уряду у значній мірі залежало від рівня підготовки педагогічних кадрів, їх освіченості та ідейності. Типовими та промовистими були слова директора Коломийського педагогічного училища: «Початкова школа закладає той фундамент, на основі якого ми з цієї дитини будемо готувати майбутнього будівника комуністичного суспільства» [6, арк. 94]. Зміст навчання полягав не лише у тому, щоб дати студентам ґрунтовні знання, але й виховати з них пропагандистів комуністичного укладу життя, людей, цілком відданих радянській владі. Слухачі училищ повинні були систематично вивчати настанови комуністичної партії та радянського уряду, а вся ідеологічна робота проводилася в світлі рішень з'їздів компартії.

Дієвим елементом контролю за ідейним вихованням у середніх педагогічних закладах було залучення викладачів та студентів до суспільно-політичної праці. Викладачів педучилищ залучали працювати агітаторами на виборах, вони були членами виборчих комісій. У день виборів до Верховної Ради УРСР 1947 року, увесь комсомольський актив Костопільського педучилища був мобілізований на проведення роботи щодо 100% явки населення на виборчі дільниці [10, арк. 17]. У Львівському педагогічному училищі №1, 21 із 25 вчителів були агітаторами на виборах [8, арк. 5]. Подібний досвід формував у студентів та викладачів задатки пропагандистів та агітаторів радянського способу життя.

Цілеспрямованою роботою щодо «правильного» виховання студентів у першу чергу займалися курсові керівники, завданням яких була організація ідейно-політичного виховання слухачів, їх висока успішність і глибокі знання. Обов'язковим складником навчально-виховного процесу була позакласна робота студентів – читання газет, слухання доповідей, гурткові заняття, самостійне опрацювання літератури. З цією метою Острозьке педагогічне училище у 1949/1950 н. р. виписувало низку журналів і газет, як-то «Радянська Україна», «Правда України», «Учительська газета», «Радянська освіта», «Літературна газета», «Известия», «За прочный мир, за демократию», «Більшовик України», «Молодий більшовик», «Огонек», «Семья и школа», «Вітчизна», «Советское государство и право» [9, арк. 3].

Спочатку щоб отримати підтримку в суспільстві більшовики намагались будувати школу в якій би панувала ілюзія народності, так звану «національну по формі та соціалістичну по суті». Однак згодом від національної школи не залишалося нічого, адже з першого класу дітей відлучали від рідної культури, вчили на перше місце ставити інтереси партії та СРСР. Зацікавлення національною історією, літературою чи фольклором викликали підозру та вважались «буржуазним націоналізмом». Українська мова витіснялась зі сфери державного вжитку, науки, культури, вищої і середньої школи. Окремі спроби перевести навчальний процес у вишах на українську мову наражались на відсутність необхідного мінімуму підручників, спеціальної літератури та відверте небажання частини викладачів [16, с. 243].

Отже, у складних умовах післявоєнного часу радянська влада реорганізувала та уніфікувала освітню систему у західних областях УРСР, створила розгалужену мережу середніх педагогічних закладів, покликаних забезпечити регіон педагогічними кадрами. Позитивом того часу стала загальна доступність освіти, зростання матеріально-технічної бази навчальних закладів, що готували педагогів для початкової школи. Проведені більшовиками заходи поступово сприяли покращенню іміджу влади серед населення регіону. Водночас із позитивними зрушеннями в галузі освіти, спостерігалися й негативні тенденції, що виявлялися у суцільній ідеологізації навчального процесу, насиченні виховних моментів комуністичною пропагандою, постійному контролю з боку радянських партійних структур.

Список використаних джерел та літератури:

1. ДАВО (Державний архів Волинської області). Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 42. 155 арк.
2. ДАВО. Ф. Р-59. Оп. 3. Спр. 5. 93 арк.
3. ДАІФО (Державний архів Івано-Франківської області). Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 168. 160 арк.
4. ДАІФО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1234. 85 арк.
5. ДАІФО. Ф. Р-3. Оп. 2. Спр. 94. 33 арк.
6. ДАІФО. Ф. Р-3. Оп. 2. Спр. 129. 176 арк.
7. ДАЛЮ (Державний архів Львівської області). Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 322. 126 арк.
8. ДАЛЮ. Ф. Р-163. Оп. 4. Спр. 36. 72 арк.
9. ДАРО (Державний архів Рівненської області). Ф. Р-2. Оп. 3. Спр. 28. 273 арк.
10. ДАРО. Ф. Р-2. Оп. 4. Спр. 88. 37 арк.
11. ДАРО. Ф. Р-2. Оп. 4. Спр. 89. 13 арк.
12. ДАРО. Ф. Р-2. Оп. 4. Спр. 91. 32 арк.
13. ДАРО. Ф. Р-2. Оп. 4. Спр. 92. 243 арк.
14. ДАТО (Державний архів Тернопільської області). Ф. Р-18. Оп. 1. Спр. 165. 231 арк.
15. Добровичинська В. Педагогічні училища (1939–1980-і рр.). *Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Рівненська область* / Редкол. тому: Р. Постолювський та ін. Київ, 2010. С. 181–198.
16. Культурне життя в Україні. Західні землі: документи і матеріали. Т.1: 1939–1953 / упоряд. Т. Галайчак та ін. Київ, 1995. 749 с.
17. Любар О., Стельмахович М., Федоренко Д. Історія української школи і педагогіки: навчальний посібник. Київ, 2003. 449 с.

18. Романюк І., Романець Л. Кадрове забезпечення сільських шкіл України вчителями в кінці 1950-х – на початку 60-х років. *Український селянин: Зб. наук. пр.* 2008. Вип. 11. С. 176–177.
19. Сірук Н. Ідеологічний нагляд за культурною сферою України (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ ст.). *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*. 2014. Вип. 20. С. 117–121.
20. Сушик І. Діяльність вищих та середніх спеціальних навчальних закладів Волині у повоєнний період. *Інтелекція і влада*. 2011. Вип. 23. С. 116–125.

References

1. Dobrochynska V. Pedagogichni uchylyshcha (1939–1980-i rr.). Vyscha pedagogichna osvita i nauka Ukrainy: istoriia, sohodennia ta perspektyvy rozvytku. Rivnenska oblast / Redkol. tomu: R. Postolovskyi ta in. Kiyv, 2010. S. 181–198.
2. Kulturne zhyttia v Ukraini. Zakhidni zemli: dokumenty i materialy. T.1: 1939–1953 / uporiad. T. Halaichak ta in. Kiyv, 1995. 749 s.
3. Liubar O., Stelmakhovych M., Fedorenko D. Istoriia ukrainskoi shkoly i pedagogiky: navchalnyi posibnyk. Kiyv, 2003. 449 s.
4. Romaniuk I., Romanets L. Kadrove zabezpechennia silskykh shkil Ukrainy vchyteliamy v kintsii 1950-kh – na pochatku 60-kh rokiv. *Ukrainskyi selianyn: Zb. nauk. pr.* 2008. Vyp. 11. S. 176–177.
5. Siruk N. Ideolohichni nahliad za kulturnoiu sferoiu Ukrainy (druga polovyna 40-kh – pochatok 50-kh rokiv XX st.). *Ukrainska kultura: mynule, suchasne, shliakhy rozvytku*. 2014. Vyp. 20. S. 117–121.
6. Sushyk I. Diialnist vyshchyykh ta serednykh spetsialnykh navchalnykh zakladiv Volyni u povoiennyi period. *Intelihentsiia i vlada*. 2011. Vyp. 23. S. 116–125.

Отримано: 07.04.2021 р.

Прорецензовано: 15.04.2021 р.

Прийнято до друку: 27.04.2021 р.

e-mail: anatoliitershak@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2021-32-17-24

Тершак А. Церква Адвентистів Сьомого Дня в умовах радянської релігійної політики кінця 40-х – початку 50-х рр. XX ст. на Закарпатті. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2021. Вип. 32. С. 17–24.

УДК: 94(477) «1940/1950»

Анатолій Тершак

ЦЕРКВА АДВЕНТИСТІВ СЬОМОГО ДНЯ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ КІНЦЯ 40-Х – ПОЧАТКУ 50-Х РР. XX СТ. НА ЗАКАРПАТТІ

У дослідженні зроблено спробу проаналізувати діяльність церкви Адвентистів Сьомого Дня на Закарпатті в умовах радянської релігійної регіональної політики 1944–1953 рр. Звернуто увагу на особливості впровадження радянської моделі господарювання на території краю та її наслідки для досліджуваної релігійної спільноти, розкрито її життєдіяльність в умовах антирелігійної політики радянської держави.

Дана стаття є однією з перших наукових спроб узагальнити наявну архівну інформацію та здійснити комплексний порівняльний аналіз діяльності адвентистських громад Закарпаття в контексті повоєнної політики СРСР.

В основу дослідження лягли документи з державних, регіональних та приватних архівів. Залучені архівні документи помісних громад та матеріали з опублікованих джерел та досліджень з дотичних тем. Під час дослідження була здійснена спроба залучити усі доступні, наявні, документи щодо даної теми.

Ключові слова: Адвентисти Сьомого Дня (АСД), Всесоюзна Рада Адвентистів Сьомого Дня (ВРАСД), Закарпаття, повоєнна політика, радянський період, релігійні громади, Уповноважений Ради у справах релігійних культів, церква.

Anatolii Tershak

THE SEVENTH-DAY ADVENTIST CHURCH IN THE CONDITIONS OF SOVIET RELIGIOUS POLICY OF THE LATE 40'S – EARLY 50'S. XX ST. IN TRANS-CARPATHTHIA

This study attempts to analyze the activities of the Seventh-Day Adventist Church in Transcarpathia in the context of the Soviet religious politics of 1944-1953. Attention is drawn to peculiarities of the introduction of the Soviet-type management on the territory of the region and its consequences for the researched religious community; additionally, its vital activity in the conditions of the anti-religious politics of the Soviet Union is revealed.

This research is one of the first scientific attempts to summarise the available archival information and carry out a comprehensive comparative analysis of the activities of the Adventist communities of Transcarpathia in the context of the post-war USSR politics.

The documents from the state regional as well as private archives were utilised as the basis for the study. The archival documents of local communities and materials from published sources and researches on related topics are involved. During the study, an attempt was made to involve all available documents on this topic.

Key words: Seventh-Day Adventist (SDA), All-Union Council of the Seventh-Day Adventist Church, Transcarpathia, post-war politics, Soviet period, religious communities, Plenipotentiary of the Council for Religious Affairs, church.

Входження радянських військ на територію сучасного Закарпаття восени 1944 р. виявилось доле-носним для краю. Внаслідок впровадження радянської системи господарювання відбулася докорін-на трансформація суспільно-політичного життя великого європейського регіону, який «пережив зна-кові, зламні події» [34, с. 32].

Хоча подальша доля Закарпаття остаточно була вирішена в 1945 р. під час підписання догово-ру про возз'єднання Закарпатської України з УРСР та його ратифікацією між тимчасовими Націо-нальними зборами Чехословацької Соціалістичної Республіки та Президією Верховної Ради СРСР.

Правовий статус був затверджений лише 22 січня 1946 р. указом Президії Верховної Ради СРСР про створення Закарпатської області у складі Української РСР та постановою Президії Верховної Ради УРСР від 24 січня 1946 р. про введення законодавства УРСР на території Закарпатської області. За влучним спостереженням фахівців, «де-факто все відбувалося із випередженням графіку» [29, с. 253]. Життя в краї «за радянським зразком розпочали» впроваджувати фактично вже з кінця жовтня 1944 р. [3, с. 236].

В повоєнний час розпочався новий етап державно-церковних відносин. На думку дослідниці Т. Ф. Висіцької, з встановленням радянської влади розпочався несприятливий період для різних релігійних конфесій поліконфесійного регіону [3, с. 236]. І хоча конституція декларувала, що «свобода відправлення релігійних культів і свобода антирелігійної пропаганди визнається за всіма громадянами» [31, с. 20], однак на практиці усе відбувалось дещо по-інакшому.

Процес радянзації та впровадження соціалістичної моделі господарювання на Закарпатті відбувався форсованими темпами та проходив у два етапи: 1. превентивний (у часі Закарпатської України 1944-1945 рр.); 2. тотальний (в умовах Закарпатської області у складі УРСР 1946-1950 рр.) [34, с. 4]. Кожний етап відзначався своєю винятковою релігійною політикою, від більш стриманої до більш радикальної. Цьому сприяло доволі пізнє входження Закарпаття до складу СРСР з протилежного соціально-політичного простору, що наклало певну специфіку на державну релігійну політику. Внаслідок толерантної політики попередніх державних урядів до релігійних спільнот краю радянська влада вимушена була проводити більш стриману, м'яку та більш помірковану релігійну політику. Враховуючи місцеву специфіку, на звільненій території, владі доводилося постійно корегувати та адаптовувати впровадження радянської моделі господарювання, щоб отримати та зберегти лояльність місцевого населення. О. Лешко зауважує, що перше повоєнне десятиліття «це період відносних поступок радянської влади у конфесійному питанні...» [32, с. 79]. В цей час вишукуються та відпрацьовуються механізми «вивчення» релігійних громад [32, с. 79].

В повоєнний час на Закарпатті спостерігалась певна релігійна свобода [15, арк. 1]. Радянська влада «промацувала» регіон, шукаючи шляхи як їй краще діяти. Красномовно про специфічну релігійну політику радянської влади говорить доповідна записка завідуючого Управління у справах культури при Закарпатському облвиконкомі П. В. Лінтура (1946 р.), у якій він вказує на недоліки в антирелігійній діяльності на місцях: «ці вузькі люди вирішили, що тепер церква і релігія вже не потрібна і що священників необхідно прогнати з села і закрити церкву. Вони абсолютно не зважають на те, що народні маси в Закарпатській області ще сильно прив'язані до церкви, в релігійному відношенні консервативні і що грубе ставлення до їх релігійних почуттів викличе тільки роздратування» [12, арк. 1-2].

Вцілому про релігійну політику радянської влади на Закарпатті можна говорити як про особливу. З усім тим на загальному фоні влада поступово підривала авторитет священнослужителів та церкви серед суспільства. Релігійні переслідування тут найчастіше подавались як порушення законодавства не пов'язаного з релігійною сферою. Влада вкрай рідко та стримано застосовувала репресивні методи, які активно практикувала в 1930-ті роки. Однак більш лояльна політика до церкви в другій половині 1940-х рр. не свідчила про зміну загальної стратегії партії, на загальнодержавному рівні нічого не змінилось. Учений П. М. Бондарчук наводить факти постанов та закритих листів партійних органів, в яких йде мова про посилення антирелігійної пропаганди (1944 р.) та боротьби з релігією: «комуністи не повинні забувати, що ідеологія церкви суперечить «марксистсько-ленінському світоглядю», що вона «реакційна» й, зрештою, має бути подолана» [2, с. 139, 141]. Отже, загальна державна стратегія стосовно церкви не змінилась, змінилися лише методи.

Імплементация радянської моделі господарювання вимагала вирішення як першочергових, так і другорядних стратегічних завдань. Так території, які до війни інкорпорувалися в європейську капіталістичну систему цінностей з приватною власністю з приходом радянської влади потрібно було трансформувати відповідно до радянських законів та марксистсько-ленінської ідеології. «У нас, в Закарпатті, – писала газета «Закарпатська Україна» – 5 липня 1946 р. ідеологічна робота має свою особливість ... область усього один рік знаходиться у складі радянської держави. Трудящі нашої області не пройшли всіх цих етапів боротьби за соціалізм, які пройшов весь радянський народ. Населення нашої області довгий час знаходилося під впливом буржуазної ідеології... стоїть бойове завдання – виховання мас в дусі комуністичної ідеології» [37, с. 109]. Пропаганда комуністичних ідей через пресу виконувала свою відповідну функцію.

Зі встановленням радянської влади кардинально змінилось усе суспільно-політичне життя мешканців краю. У 1944-1945 рр. було розпочато ліквідацію приватної власності провідних галузей промисловості та проведення націоналізації хімічних, лісохімічних, деревообробних, металообробних та інших підприємств [34, с. 213]. Розпочалась аграрна реформа, наслідком якої була повна націоналізація землі.

Відтак як приватні підприємства [30, с. 66], так і церковні споруди з їх майном націоналізувались [19, арк. 26]. Таким чином усі монастирські будівлі та молитовні будинки фактично були націоналізованими [7, арк. 55]. Релігійним громадам вони надавались в безтермінове та безкоштовне користування [20, арк. 26] [19, арк. 26]. Націоналізація церковної землі, була вороже сприйнята релігійними спільнотами [5, арк. 11] та спровокувала те, що священнослужителі змушені були апелювати до вірників з закликом про захист церковного майна та їх прав. Архівні документи інформують, що під час націоналізації церковного майна траплялись не поодинокі випадки коли на користь держави конфіскували та націоналізували як житло у якому проживав священнослужитель [7, арк. 53], так навіть його власне майно [20, арк. 45]. Звісно це викликало супротив та непотрібне радянській владі зайве напруження у суспільстві. Відтак вона вимушена була діяти більш стримано, застосовуючи репресивні методи щодо релігійних громад вкрай обачливо та помірковано, враховуючи на реакцію значної частини суспільства, у якому релігійний чинник залишався доволі високим.

В край тяжких умовах Другої світової війни, радянська влада вимушено дещо пом'якшила відношення до церкви [33, с. 347], деякі репресовані в 1930-і рр. отримали свободу [36, с. 52]. Почалось поступове відновлення релігійного життя в країні. Так з 1944 р. була офіційно поновлена діяльність громад АСД в Україні [39, с. 316]. Роком раніше, в 1943 р., була створена Рада у справах Російської Православної церкви, а вже в 1944 р. – Рада у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР [39, с. 317]. Розпочалась нова форма державно-церковних відносин, значно пом'якшились відносини з релігійними громадами. Почався процес поміркованої лібералізації в релігійному житті. Деякі дослідники період пізнього сталінізму називають його «релігійною відлигою» [2, с. 137]. Г. А. Григор'єв, керівник церкви АСД в Радянському Союзі, почав клопотати про поновлення діяльності керівного органу Всесоюзної Ради Адвентистів Сьомого Дня (ВРАСД), який був ліквідований ще у 1930-ті рр. Такий дозвіл був ним отриманий і вже в 1945 р. були розіслані перші листи від імені ВРАСДа по різних громадах країни [39, с. 319].

Отже, починаючи з 1944 р. поволі відновився процес реєстрації громад та почався процес відновлення церковної організації серед громад розпорощених по території Радянського Союзу. Реєстрація відбувалась за спеціально розробленим типовим договором [17, арк. 11; 16, арк. 11] і продовжувалась близько двох років. Значне збільшення числа зареєстрованих громад та активізація місійної діяльності сприяли призупиненню цього процесу у 1947 р. [39, с. 326]. Однак, через те, що деякі уповноважені на місцях продовжували реєструвати релігійні громади без отримання санкцій, голова Ради вимушений був звернути увагу на цей недолік. Відтак у квітні 1948 р. поступило розпорядження припинити будь-яку реєстрацію [7, арк. 26]. Проте в деяких регіонах, зокрема в Закарпатті, дозволялось реєструвати певні громади, у тому числі АСД відповідно до наданих спеціальних вказівок [7, арк. 27]. На це вплинула та обставина, що на Закарпатті під кінець 1946 р. ще не відбулась реєстрація Євангельських християн-баптистів та Адвентистів Сьомого Дня, про що повідомляв завідуючий облвідділом культу П. В. Лінтур [13, арк. 28]. Процес реєстрації деяких адвентистських громад на Закарпатті розпочався лише в 1947 р., однак є поодинокі свідчення, що деякі громади отримали державну реєстрацію ще у 1945 р. [1]. Згідно з документами з Державного архіву Закарпатської області (ДАЗО) 20 квітня 1945 р. в області було створено управління культу у складі Закарпатської України [4, арк. 4]. На нього було покладено вирішення усіх питань, пов'язаних зі справами церкви у тому числі й майнові питання. Втім, лише в архівних фондах за 1946 р. ми знаходимо один з самих ранніх радянських документів стосовно списку адвентистських громад в області. Він інформує стосовно кількості громад, надає їх адреси та чисельність, та повідомляє про рукопокладених пресвітерів [13, арк. 17-17зв.]. Безпосередньо там зазначалося що на Закарпатті налічувалось 9 громад які налічували 269 адвентистів. Розташовувались вони у м. Ужгород, м. Мукачево, м. Виноградів, с. Ільниця, Іршавського району, с. Тошнодь, Берегівського району, с. В. Мужієво, Берегівського району, с. Р. Поле, Тячівського району, с. Бедевля, Тячівського району та с. Коб. Поляна, Рахівського району. Слід зауважити, що у майбутньому, не усі громади з цього списку отримали державну реєстрацію.

Реєструючи релігійні громади, радянська влада керувалась правилом, якщо неподалік вже функціонувала зареєстрована громада подібної конфесії, то вона спрямовувала туди вірників для задоволення своїх релігійних потреб [21, арк. 13]. Тому в деяких статистичних звітах, крім загальної інформації стосовно адреси молитовного будинку, кількість вірян та прізвища священнослужителя, фіксувалась відстань до найближчої громади [9, арк. 28].

Однак, отримання державної реєстрації не захищало громаду від додаткових перевірок з боку державних органів. Неодноразово адвентистська спільнота Закарпаття зазнавала прискіпливої уваги з боку державних органів стосовно реєстрації [5, арк. 18; 21, арк. 24]. Слід зауважити, що втрата державної реєстрації позбавляла громаду легального існування, проведення богослужінь [28, с. 457] та сприяла посилити репресивних методів щодо віруючих. Відтак релігійні спільноти докладати зусиль, щоб не втратити її.

У зв'язку з тим, що релігійні спільноти були активно залучені, а інколи й самі відігравали визначну роль в політичних процесах на Закарпатті, радянська влада вдалась до рішучих кроків щодо отримання повного контролю над ними. Релігійні громади володіли підприємствами, значними земельними ресурсами, були активно залучені в освітній процес через світські та церковні школи та мали неабиякий вплив на своїх вірників, які складали значну частину суспільства. Враховуючи цей факт, радянська влада наполегливо працювала у напрямку ліквідації впливу церкви на місцеве населення та встановлення повного контролю у релігійній сфері, а при нагоді – ліквідувати релігійні спільноти в краї повністю.

О. В. Лешко синтезує основні напрямки радянської конфесійної політики другої половини 40-х – першої половини 50-х рр. «у трьох основних напрямках: їх реєстрації, кампанії «анкетизації» служителів культів та фіскальному контролю влади» [32, с. 80].

З інформаційного звіту за четвертий квартал 1948 р. ми дізнаємось про складну релігійну ситуацію в області, де при наявності великої кількості громад та священнослужителів, реєстрацію, легальне положення, отримала лише їх невелика частина [8, арк. 7, 20-25]. Внаслідок подібних дій навіть в рамках дозволеної конфесії існували громади (групи), які функціонували як у легальному, так і нелегальному правових статусах [32, с. 80].

Згідно зі звітом Уповноваженого Ради у справах релігійних культів по Закарпатській області Ляміна-Агафонова, під грифом «таємно», за четвертий квартал 1946 р. в області нараховувалось 289 адвентистів, які збирались в 9 громадах [5, арк. 11, 14], на 1950 р. офіційно зареєстрованих було вже 10 [24, арк. 1, 2], а на 1953 р. налічувалося ще 2 незареєстровані групи [11, арк. 101]. Старшим проповідником значився Андрій Йосипович Бенювський (1898 р. н.) за національністю угорець. Він мешкав в Ужгороді з 1927 р., куди його направив Чехословацький Союз Адвентистів з м. Нове Замки, що у Словаччині. У 1947 р. згідно з домовленостями між Чехословацькою республікою та СРСР [6, арк. 40] він мігрував до Чехії [6, арк. 42].

З приєднанням Закарпаття до складу СРСР повстало питання про перепідпорядкування місцевих адвентистських громад з відання угорського уніону до ВРАСДа. Зі звіту Уповноваженого Ради у справах культів за четвертий квартал 1946 р. нам стає відомо, що адвентисти Закарпаття увійшли у підпорядкування ВРАСД, а керівник отримав посвідчення від ВРАСД за № 279 15 травня 1946 р. [5, арк. 11, 14]. Певною мірою радянська влада сприяла процесу підпорядкування Закарпатських громад АСД до ВРАСДу, застосовуючи різні важелі. Так в листі голові Мукачівської ради Русину, завідувач облвідділу культу Лінтур, просив піти на зустріч Мукачівським адвентистам з приводу приміщення для молитовного будинку на заміну того, яке у них відібрали. При цьому зауважувалось, що громада Мукачівських адвентистів «вже вступила у зв'язки з Всесоюзним Союзом Адвентистів в м. Москві» [13, арк. 27].

З метою налагодження співпраці з місцевими адвентистами та допомогти їм в організаційному становленні церкви [27, с. 242], в період з 1946 по 1947 рр., Закарпаття неодноразово відвідував уповноважений ВРАСД по УРСР В. Д. Яковенко [26, с. 289]. Кожна така поїздка суворо контролювалась державними органами та відбувалась з погодження мети та з зазначенням конкретних громад, які він міг відвідати [18, арк. 4]. Безсумнівно, досвід керівників ВРАСД, які пережили період репресій 1930-х рр. та мали досвід «напівлегального» існування церкви в умовах Радянського Союзу, допоміг адвентистській церкві в Закарпатті уникнути багатьох проблем та сприяв її розвитку.

Колишній керівник церкви АСД в Україні М. Жукалюк стверджує, що з приєднанням краю до УРСР повстало питання про обрання керівника церкви на Закарпатті з місцевих мешканців, який

би не тільки добре знав поліетнічний прикордонний, регіон, але й міг би нести відповідальність за громади, служіння в частині з яких проходило угорською мовою. Ним був обраний І. В. Хімінець, який 9 вересня 1945 р. був рукопокладений в сан проповідника церкви АСД [26, с. 289]. М. Жукалюк пише, що ще в 1943 р. під час IV з'їзду Угорського уніону церкви АСД, який відбувся в приміщенні громади с. Ільниця Іршавського району, було прийнято рішення терміново готувати кандидатів на керівників церкви з місцевих служителів, серед яких числився й І. Хімінець [27, с. 241]. За пропозицією В. Д. Яковенка, в 1948 р. І. В. Хімінець увійшов до складу ВРАСДа від Закарпаття, як член ревізійної комісії [27, с. 243].

У 1947 р. більшість питань таких, як хрещення або рукопокладення пресвітерів вирішувалось представником ВРАСД через духовний центр в Києві [18, арк. 5, 7, 8]. Лише під кінець 1940-х – на початку 1950-х р. ці питання починають вирішувати на місцях.

Внаслідок того, що значна частина пресвітерів ще не отримала рукопокладення в духовний сан, відтак не могла звершувати релігійний обряд. Через це з численними заявами, клопотаннями до Уповноваженого звертались або старший пастор по області, або самі релігійні громади про надання дозволу відповідному служителю провести церковний обряд [23, арк. 3, 29]. Все це створювало ситуацію, при якій служителі мали можливість офіційно роз'їжджати по області, а це непокоїло державні органи. Відтак вони почали наполягати на прискоренні процесу рукопокладення місцевих служителів: «рекомендувати Яковенку прискорити рукопокладення пресвітерського складу АСД з тим, щоб вони самостійно здійснювали такі обряди, як ламання хлібу та хрещення» [14, арк. 1]. Вказівка своєю чергою прискорила хіротонізацію та легітимізацію служителів.

Процес рукопокладення служителів, на який йшла радянська влада переслідував мету обмежити діяльність керівника церкви АСД по Закарпаттю та локалізувати стосунки між громадами в області. Про це свідчить лист за 30 грудня 1948 р., у якому повідомлено, що в 1949 р. І. Хімінець, як керівник, зможе відвідувати лише ті громади, де немає рукопокладених пресвітерів, а в ті де вони є, він не має право їздити [22, арк. 1]. Все ж пропри такі обставини І. Хімінець вишукував можливості відвідувати громади області [8, арк. 17, 18: 85].

На 1 січня 1951 р. в Закарпатті діяло 10 зареєстрованих адвентистських громад, які обслуговували 6 служителів [24, арк. 1]. За даними за 1953 р. в області нараховувалось вже 10 пресвітерів, 7 з яких були задіяні на виробництві [25, арк. 2 зв.], а 3 офіційно вважались працюючими у церкві. Особливо виділялась серед них Магдалина Дорнбах. Одна з небагатьох жінок-служителів на увесь Радянський Союз, що було досить рідкісним і неоднозначним явищем для адвентистських громад СРСР [38]. В архівних документах її статус визначався по-різному – в одних вона проходила як диякониса, в інших – як пресвітер. В особистому блокноті І. Хімінця серед списку служителів Закарпаття вона зазначена як «диякониса» [35].

На початок 1950-х р. на території області діяло 217 молитовних будинків різних деномінацій, з них 57 незареєстрованих, 5 релігійних громад не мали власних молитовних будинків взагалі [9, арк. 145-146]. У адвентистів, налічувалось 10 зареєстрованих громад, які проводили богослужіння переважно в приватних оселях [11, арк. 23-27, 57]. Ця обставина ніяк не захищала власників помешкань від уваги державних органів, які в будь-який момент могли обкласти їх податками або навіть позбавити особистої власності [19, арк. 40]. Створюючи таким чином на них економічний тиск [22, арк. 6, 10]. Питання про утримання власних церковних будівель як для відправи богослужінь, так і для проживання служителів було болючою темою упродовж радянського періоду. Церковні організації були обізнані зі складною ситуацією, пов'язаною з церковними будинками, у яких мешкали священники [17, арк. 18], траплялись не поодинокі випадки, коли їх виселяли [19, арк. 40]. Відтак релігійні громади були обмежені в можливості мати власні церковні споруди й відповідно не мали можливості розбудовувати власну інфраструктуру. Внаслідок подібних дій громади були суттєво обмежені у своїй релігійній діяльності.

У цей період релігійні громади опинились у вкрай несприятливих для себе умовах існування, вони були обмежені в усіх напрямках своєї діяльності. Їм приходилось постійно вишукувати шляхи та форми взаємодії з державними органами пристосовуючись до умов нового політичного режиму [32, с. 83]. Ті релігійні спільноти або священнослужителі, які були налаштовані до діалогу та були більш лояльні до радянської влади ще мали шанс на існування. Хоча не завжди їх позиція щось визначала, вирішувала, в майбутній долі церкви. Ті ж, хто ставали в опозицію до дій влади опинялись у вкрай не вигідному становищі та зазнавали утиску та кримінального переслідування.

Хоча адвентисти обрали стратегію комунікації з державними органами, по можливості дотримуючись законів в релігійній площині, однак архівні документи повідомляють, що ця комунікація відбувалась лише до певної межі. Відтак, вони розвивались незалежно, переслідуючи власні цілі та завдання, йдучи інколи на загострення стосунків з державними органами [8, арк. 7] [11, арк. 58].

Через свою нечисленність адвентистські громади Закарпаття не могли здійснювати якогось суттєвого впливу на суспільство, відтак не привертали до себе особливої уваги, насамперед тому, що державні органи були поглинуті процесом ліквідації греко-католицької церкви та підпорядкуванням у певному сенсі інших великих деномінацій. Проте державні органи зауважили поживавлення місійної діяльності серед АСД і деяких громад ЄХБ у 1947 р. Спостереження показували наявність нелегальних роз'їздів проповідників по Україні [5, арк. 17]. В серпні 1947 р. уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР Вільховий писав уповноваженому по Закарпатській обл. Ляміну-Агафонову: «Взагалі у Вас в області ще мають випадки вільного, ніким не контрольованого переміщення по селах і містах служителів релігійних культів. Пора покликати до порядку і більш суворо вимагати покарання порушників» [15, арк. 1]. З усім тим в перші роки радянської влади на Закарпатті спостерігалась суперечлива ситуація, коли з одного боку державні органи боролись з віруючими, а з іншої – сприяли розвитку деяким релігійним групам. Однак поступово лібералізація в релігійних питаннях йшла на спад.

Державні органи прагнули взяти під особистий контроль усі сфери релігійного життя, обмежуючи як зовнішню місійну діяльність [22, арк. 23], так і внутрішні релігійні процеси. Проводити богослужіння дозволялось лише офіційно обраним на служіння особам [22, арк. 27]. Релігійні обряди дозволялось проводити тільки по узгодженню з державними органами [23, арк. 3-5, 7, 8, 23, 28]. Заняття з дітьми та молоддю були заборонені взагалі [7, арк. 9].

Боротьба з віруючими велась не тільки через обмеження, але і через поширення атеїстичної пропаганди. Влада залучала усі важелі, які знаходились у її розпорядженні, такі як: міліція, державні адміністрації, місцевий актив тощо [9, арк. 2]. Подекуди влада виставляла такі умови, які неможливо було виконати. Так, посилюючи боротьбу з адвентистами-реформістами, яких попередили про те, що в разі якщо вони не приєднаються до АСД їх зібрання будуть вважатись незаконними [8, арк. 47]. Водночас в ультимативній формі радянські органи попереджали адвентистського служителя: «... я попередив пресвітера громади АСД с. Руське Поле, якщо в цьому селі продовжуватимуть і далі діяти реформісти суботники мною буде поставлене питання про зняття з реєстрації пресвітера цієї громади АСД, а можливо і релігійної громади» [8, арк. 85].

Керівникам церкви АСД доводилося балансувати між власними релігійними переконаннями та відносинами з радянською владою, щоб мати хоч якусь можливість легально існувати та проводити богослужіння. Попри несприятливі для розвитку умови, релігійна спільнота АСД на Закарпатті не тільки не зникла, але навіть зростала. Позитивна динаміка серед адвентистських громад Закарпаття пов'язана найперше з релігійним світоглядом членів помісних громад, їх доктринальною стійкістю та наполегливістю в благовісті іншим. «Серед віруючих адвентистів найбільш живучі старі сектантські традиції ...» [10, арк. 95] зауважував уповноважений по Закарпатській області М. Распутько. «Адвентисти сьомого дня усю свою увагу зосередили на збільшенні числа віруючих, проведення свята суботи та дня «ламання хлібу», відзначено у документі [10, арк. 126]. Борючись з цією активізацією державні органи давали вказівки не послабляти увагу до лісових і гірських районів, де активізувалися проповідники АСД [8, арк. 17].

Помітна, переломна віха для життя чисельних релігійних спільнот СРСР відбулась зі смертю Й. Сталіна в 1953 р. Нове керівництво Радянського Союзу почало впроваджувати нові підходи у стосунках з релігійними організаціями, розпочався новий етап життя церкви.

Отже, на підставі архівних документів ми проаналізували діяльність церкви Адвентистів Сьомого Дня на Закарпатті в умовах радянської релігійної регіональної політики 1944 – 1953 рр. Нами окреслені основні грані становлення та розвитку адвентистської спільноти в повоєнний час на Закарпатті. З приєднанням краю до УРСР суттєвих змін зазнав увесь суспільно-політичний устрій краю. Форсованими темпами впроваджувалась радянська система господарювання, що посилювало державно-церковне протистояння та релігійну напругу в регіоні. Попри достатньо специфічну релігійну політику радянської влади в області, численні релігійні спільноти зазнали потужного тиску та обмежень в релігійній діяльності, з якою вони не були знайомі дотепер. У цей несприятливий час адвентистській спільноті вдалося налагодити співпрацю з новим духовним центром ВРАСД, отримавши

мати державну реєстрацію для основних релігійних осередків та поволі розвивати релігійну спільноту. Вибудовуючи помірковані відносини з державними органами вона спромоглась легалізувати своє становище в краї та поволі розбудувала власну інфраструктуру.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архів Управління національностей та релігій Закарпатської обласної державної адміністрації. Справа про реєстрацію релігійної громади АСД с. Александрівка, Хустського району.
2. Бондарчук П. М. Особливості релігійної ситуації в Україні у середині 1940-х – на початку 1950-х рр. *Український історичний журнал*. 2010. № 2. С. 137-163.
3. Висіцька Т. Ф. Християнство на Закарпатті. Документальне дослідження становлення та розвитку (XIV – XXI ст.). Ужгород: Вид-во О. Гаркуші, 2012. 653 с.
4. Державний архів Закарпатської області (ДАЗО). Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 657. 7 арк.
5. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 40. 168 арк.
6. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 44. 270 арк.
7. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 93. 156 арк.
8. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 4. Спр. 29. 191 арк.
9. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 5. Спр. 37. 189 арк.
10. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 7. Спр. 36. 154 арк.
11. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 8. Спр. 25. 187 арк.
12. ДАЗО. Ф. Р-544. Оп. 2. Спр. 1. 9 арк.
13. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 4. 28 арк.
14. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 13. 20 арк.
15. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 14. 2 арк.
16. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 15. 22 арк.
17. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 16. 24 арк.
18. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 20. 8 арк.
19. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 24. 60 арк.
20. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 37. 50 арк.
21. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 38. 62 арк.
22. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 41. 29 арк.
23. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 49. 34 арк.
24. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 51. 2 арк.
25. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 1. Спр. 77. 16 арк.
26. Жукалюк Н. А. Вспоминайте наставников ваших (история Церкви Адвентистов седьмого дня в личностях). Киев, 1999. 672 с.
27. Жукалюк М. А. Кризь бурі, шторми, лихоліття. Київ, 2009. 544 с.
28. Зайцев Е. В. История Церкви АСД. Заокский, 2008. 544 с.
29. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / Україномовний варіант українсько-угорського видання / Під ред. М.Вегеша. Редкол. Ю.Остапець, Р.Офіцинський та ін. Ужгород, 2010. 720 с.
30. История городов и сёл Украинской ССР: Закарпатская область. Киев, 1982. 612 с.
31. Конституція (основний закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Из змінами і доповненням, ухваленими I, II, III, VII і VIII Сесіями Верховної Ради СРСР. Львів, 1945. 20 с.
32. Лешко О. В. Протестантські громади Закарпаття 1945-1991 рр.: дис.... канд. іст. наук: Ужгород, 2008. 256 с.
33. Любащенко В. Реформація і протестантизм: український контекст. Збірник наукових статей. Київ, 2017. 483 с.
34. Міщанин В. В. Радянізація Закарпаття 1944-1950 рр.: дис.... док. іст. наук: Ужгород, 2019. 606 с.
35. Особистий архів Хімінця І. В. у м. Мукачево.
36. Парасей А. Ф. «Бедная, бросаемая бурью...». *Исторические очерки к 110-летнему юбилею Церкви адвентистов седьмого дня в Украине*. Киев, 1997. 340 с.
37. Посилення політичних репресій проти мешканців Закарпаття на завершальному етапі радянізації. 1947 – 1953 рр. *Збірник архівних документів і матеріалів*. Ужгород, 2016. 744 с., іл..
38. Тершак А. І. Біографічне дослідження адвентистського пресвітера Магдаліни Дорнбах у радянський період. *Спадок Реформації: до 500-річчя 95 тез Мартіна Лютера та пам'яті Ю. О. Голубкіна (1941-2010)*. Харків, 2019. С. 220-225.
39. Юнак Д. История Церкви христиан АСД в России. Заокский, 2002. В 2-х т. Т. 1. 448 с.

References

1. Bondarchuk P. M. Osoblyvosti relihiinoi sytuatsii v Ukraini u seredyini 1940-kh – na pochatku 1950-kh rr. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2010. № 2. S. 137-163.
2. Vysitska T. F. Khrystyianstvo na Zakarpatti. Dokumentalne doslidzhennia stanovlennia ta rozvytku (XIV – XXI st.). Uzhhorod, 2012. 653 s.
3. Zhukaliuk N. A. Vspomynaite nastavnykov vashykh (ystoryia Tserkvy Adventystov sedmoho dnia v lychnostiakh). Kyev: Dzherelo zhyttia, 1999. 672 s.
4. Zhukaliuk M. A. Kriz buri, shtormy, lykholittia. Kyiv, 2009. 544 s.
5. Zaitsev E. V. Ystoryia Tserkvy ASD. Zaokskyyi: Ystochnyk zhyzny, 2008. 544 s.

6. Zakarpattia 1919–2009 rokiv: istoriia, polityka, kultura / Ukrainomovnyi variant ukrainsko-uhorskoho vydannia / Pid red. M.Vehesha. Redkol. Yu.Ostapets, R.Ofitsynskyita in. Uzhhorod, 2010. 720 s.
7. Ystoryia horodov y sël Ukrainskoi SSR: Zakarpatskaia oblast. Kyev, 1982. 612 s.
8. Konstytutsiia (osnovnyi zakon) Soiuzu Radianskykh Sotsialistychnykh Respublik. Iz zminyamy i dopovnenniam, ukhvalenymy I, II, III, VII i VIII Sesiiamy Verkhovnoi Rady SRSR. Lviv, 1945. 20 s.
9. Leshko O. V. Protestantski hromady Zakarpattia 1945-1991 rr.: dys.... kand. ist. nauk: Uzhhorod, 2008. 256 s.
10. Liubashchenko V. Reformatsiia i protestantyzm: ukrainskyi kontekst. *Zbirnyk naukovykh statei*. Kyiv, 2017. 483 s.
11. Mishchanin V. V. Radianizatsiia Zakarpattia 1944-1950 rr.: dys.... dok. ist. nauk: Uzhhorod, 2019. 606 s.
12. Osobystyi arkhiv Khimintsiia I. V. v m. Mukachevo.
13. Parasei A. F. «Bednaia, brosaemaia bureiu...». Ystorycheskye ocherky k 110-letnemu yubyleiu Tserkvy adventystov sedmoho dnia v Ukrainy. Kyev, 1997. 340 s.
14. Posylennia politychnykh represii proty meshkantsiv Zakarpattia na zavershalnomu etapi radianizatsii. 1947 – 1953 rr. Zbirnyk arkhivnykh dokumentiv i materialiv. Uzhhorod:, 2016. 744 s., il..
15. Tershak A. I. Biohrafichne doslidzhennia adventystskoho presvitera Mahdalyny Dornbakh u radianskyi period. Spadok Reforatsii: do 500-richchia 95 tez Martina Liutera ta pamiaty Yu. O. Holubkina (1941-2010). Kharkiv, 2019. S. 220–225.
16. Yunak D. Ystoryia Tserkvy khrystyan ASD v Rossyy. Zaokskyi, 2002. V 2-kh t. T. 1. 448 s.

Отримано: 08.04.2021 р.

Прорецензовано: 16.04.2021 р.

Прийнято до друку: 23.04.2021 р.

e-mail: volodymyr.trofymovych@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2021-32-25-31

Трофимович В. Повернення в Західну Україну з таборів і спецпоселень учасників підпільно-повстанського руху (1956–1957). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2021. Вип. 32. С. 25–31.

УДК: 94 (477) «1956-1957»

Володимир Трофимович

ПОВЕРНЕННЯ В ЗАХІДНУ УКРАЇНУ З ТАБОРІВ І СПЕЦПОСЕЛЕНЬ УЧАСНИКІВ ПІДПІЛЬНО-ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ (1956–1957)

У статті на основі вивчення архівних матеріалів охарактеризовано повернення в західні області УРСР у 1956–1957 рр. із таборів і спецпоселень репресованих учасників українського націоналістичного підпілля. Розкрито біографічні епізоди колишніх оунівців і упівців. З'ясовано реакцію партійно-державних органів і місцевого населення на їх появу в рідних місцях.

Ключові слова: табір, спецпоселення, антирадянська діяльність, бандпосібник, націоналістичне підпілля, ОУН, УПА.

Volodymyr Trofymovych

RETURN TO WESTERN UKRAINE FROM CAMPS AND SPECIAL SETTLEMENTS OF PARTICIPANTS OF THE UNDERGROUND INSURGENT MOVEMENT (1956–1957)

In article the return to the Western Ukraine in 1956–1957 of the repressed participants of the Ukrainian nationalist underground and insurgent movement from camps and special settlements is analyzed. It is shown that during the process of destalinization the Soviet government decided to release from exile a number of groups of the special settlers. They paved the way for the return to Western Ukraine of former OUN members and UPA fighters. By May 1, 1957, almost 66,000 people had arrived there and began to influence the socio-political situation in the region. The party leadership of the republic requested the CPSU Central Committee to ban the transfer of “former leaders and active members of the Ukrainian nationalist underground” to the region. Using archival materials, which have been introduced into science for the first time, the author found out that the newcomers found themselves in extremely difficult conditions. Their homes and property had been confiscated. Due to the purposeful policy of the Party and Soviet authorities and the efforts of local activists, they were surrounded by an atmosphere of harassment, hatred, hostility and rejection. There were also dramatic, contradictory, taunting pages of previous activities of some of them towards their fellow countrymen. This led many to move to eastern provinces on their own, with resettlement, organised recruitment or to return to the places of prior exile.

Key words: camp, resettlement, anti-Soviet activity, collaborators of the gangs, nationalist underground, OUN, UPA.

Після вигнання з України німецьких окупантів її західні терени перетворилися на арену кривавого протиборства повстансько-підпільного руху та карально-репресивних органів, що супроводжувалось обопільним насильством, жахливими ексцесами, численними жертвами та стражданнями, безперервним вишукуванням «ворогів» і «підозрілих», основною причиною якого була репресивна політика тоталітарного режиму.

За участь у підпіллі ОУН та допомогу йому органи держбезпеки УРСР арештували за період 1944-1955 рр. 108 тисяч осіб. Із них 103828 – на території західних областей [2, арк. 51]. Упродовж 1944-1952 рр. із останніх було виселено на спец поселення 203662 особи [9, арк. 78]. Усвідомлюючи, що цілковитий розгром залишків націоналістичного підпілля ще попереду, автори доповідної записки в ЦК КПУ від 18 вересня 1956 р., проте, оптимістично рапортували: «Виконуючи вказівки партії, органи державної безпеки республіки під керівництвом партійних органів і за допомогою населення на початку 1956 року закінчили ліквідацію збройних банд і організованого підпілля українських буржуазних націоналістів» [11, с. 581].

Як відомо, після XX з'їзду КПРС пришвидшився процес десталінізації [детальніше про це див.: 1, с. 101-112]. Свідченням цього, зокрема, стали прийняті у 1956 р. постанови Ради Міністрів СРСР: «Про додаткове зняття з обліку деяких категорій спецпоселенців» (березень) і «Про зняття обмежень по спецпоселенню з членів сімей українських та білоруських націоналістів, що звільняються із заслання на поселенні» (травень), згідно яких із заслання звільнялася низка категорій спецпоселенців. Водночас керівництво ЦК КПУ, як свідчив його лист до ЦК КПРС від 25 вересня цього ж року, було надзвичайно стурбоване тим фактом, що останнім часом близько 40 тисяч звільнених із місць ув'язнення та заслання прибули в західні області республіки. Вважаючи це недоцільним і небезпечним, воно висловлювало прохання заборонити останнім проживати в краї. «Численні факти говорять про те, – акцентувалось у документі, – що частина повернених із ув'язнення націоналістів не залучається до праці, веде антирадянську пропаганду, відновлює між собою зв'язки і тероризує радянських громадян, особливо активістів, які брали участь у боротьбі з ними» [12, с.551].

І хоча офіційна Москва не осмілилася піти назустріч усім побажанням «молодшого брата», проте погодилася на певні обмеження в цьому питанні. Враховуючи це, у листопаді 1956 р. Президія Верховної Ради республіки затвердила указ «Про заборону колишнім керівникам і активним учасникам українського націоналістичного підпілля, які були засуджені і відбули покарання, повертатися в західні області Української РСР» [12, с. 34].

Питання повернення й адаптації до нових умов колишніх учасників підпільно-повстанського руху залишаються практично недослідженими у вітчизняній історіографії (лише окремі аспекти теми заторкнуті у працях В. Барана [1] та Ю. Киричука [10]).

Спіраючись, насамперед, на вперше введені у науковий обіг архівні матеріали, автор здійснив спробу простежити повернення репресованих оунівців і упівців у місця колишнього проживання та реакцію на це владних структур і місцевого населення.

Станом на 1 листопада 1956 р. до західних областей із таборів і спецпоселень повернулося 46987 осіб, раніше засуджених за антирадянську діяльність. У тому числі: 3374 керівників різного рівня та бойовиків ОУН, 7140 учасників підпільної мережі та 36473 «бандпосібників» [2, арк. 170]. На кінець року їх тут налічувалося вже 60 тисяч [10, с. 308].

Із них у сільському господарстві працевлаштувалося 16794 особи, промисловості – 8965, радянських установах і організаціях – 1591. Близько 12-ти тисяч ніде офіційно не працювали. 6 тисяч виїхали до східних областей УРСР або повернулися до місць попереднього заслання чи родичів на спецпоселенні [2, арк. 179].

Серед керівників підпілля ОУН, які повернулися впродовж 1956 р., були: Лев Козак, Степан Арсенич-Березовський, Григорій Фридрих, Іван Яковлів, Афанасій Ішук, Дмитро Гирюк, Йосип Пашечко, Микола Прядун, Євдоким Скоропляс, Павло Волошенюк, Трохим Сидоркін, Іван Клим, Олександр Горецький, Дмитро Шандрук, Микола Філоник [3, арк. 9-13]. Зокрема, на територію Львівської обл. тоді прибуло біля 7 тисяч осіб, засуджених за антирадянську діяльність. Серед них – більше півтори тисячі колишніх учасників ОУН та УПА. Чимало їх у минулому займали керівні посади. Наприклад: провідник Перемишлянського надрайону ОУН Іван Кучерепа; заступник міністра здоров'я Українського Державного Правління, утвореного 30 червня 1941 р., доктор Олександр Барвінський; керівниця жіноцтва Дрогобицького міського проводу ОУН(м) Любов Якубовська-Вітвицька; донька головнокомандувача Української Галицької Армії, членкиня Львівського окружного проводу ОУН Марія Коцуба-Тарнавська [3, арк.10-11; 5, арк. 45;8, арк.43-44]. Значна їх частина оселилась у Львові: Віра Свенціцька, Віра Лемех, Володимир Зданевич-Ковальський, Володимир Макар, Степан Олійник, Іван Кучерепа [3, арк. 9-11].

Упродовж 1 січня – 20 квітня 1957 р. за межі західних областей УРСР виїхало 1004 особи. За переселенням – 114, оргнабором – 148 та самостійно – 704. Арештовано 78 колишніх в'язнів, які повернулися з таборів [8, арк.45].

Колишній політреферент Букачівського району ОУН Ярослав Сеньківський заявив представникам влади, котрі пропонували йому залишити Івано-Франківщину: «Вас налякали мадярські події і хочете, щоб ми – прибулі з таборів – виїхали». Інший оунівець із Рогатинського р-ну І. Воробець відповів у березні 1957 р. представнику радянської влади: «Спочатку я думав виїхати з району, але потім дізнався, що нас хоче виселити районне керівництво через свої забаганки, то передумав. Я нікуди не поїду, так як рішення уряду на цей рахунок немає. Якщо мене вважають винним, нехай арештовують та виселяють». Виселена до Одеської обл. колишня заступниця районного референта

пропаганди ОУН Ганна Кисилиця написала наприкінці березня 1957 р. у листі оунівцю Михайлу Кисилиці: «Ми дурні, що виїхали з села. Я точно впевнилася, що закону про виселення нема. Нам сказали і ми повірили. Нікуди не виїжджай» [3, арк. 202-203].

Деякі колишні учасники націоналістичного підпілля з Івано-Франківської обл. – Ф. Мокрий, Ф. Олейник, Я. Галушка, котрі самостійно виїхали до Одеської та Донецької областей, невдовзі повернулись у рідні села. Вони пояснювали, що не могли на сході прописатися та влаштуватися на роботу. С. Петриняк, який у червні 1956 р. прибув із заслання до с. Розтоки Косівського р-ну Івано-Франківської обл., заявив, що нікуди виїжджати не буде. Якщо його спробують виселити примусово, буде переховуватися. Мешканець Галицького р-ну писав 13 березня 1957 р. своєму сину, оунівцю П. Шкобрію: «Михайла Починного викликали. На це він відверто сказав, що я нікуди не поїду. Інші говорять те ж саме. Так що нині усі залишаються на своїх місцях і нікуди не виїжджають» [3, арк. 203-204].

Із заслання впродовж 1956 р. прибували й родичі керівників підпілля ОУН та УПА. Зокрема: мати, сестра, дружина та син Головнокомандувача УПА Романа Шухевича; сестра Степана Бандери; батько, мати та брат останнього провідника ОУН в Україні Василя Кука; сестра Крайового провідника ОУН на ПЗУЗ Володимира Робітницького; батько референта пропаганди Військової округи «Заграва» Степана Костецького; дружина Генерального секретаря внутрішніх справ УГВР Ростислава Волошина; сестра Львівського крайового провідника ОУН Зиновія Тершаковця; дружина самопроголошеного Крайового проводу ОУН Степана Янішевського, мати керівника розвідки ПУН Михайла Белейчука; брат керівника Кременецького окружного проводу ОУН Фоки Россоловського; мати і сестра командира ВО-3 «Лисоня» Василя Бея; батько, мати і сестра останнього провідника ОУН Чортківської округи Ілярія Сказінського [3, арк.15-18; 6, арк.157-159; 8, арк.43-44].

Багато звільнених із ув'язнення намагалися оселитися в містах і промислових поселеннях. Так, у Львові осіло біля двох тисяч осіб. При цьому лише 198 прибулих були жителями міста до арешту [8, арк. 43-44].

Вони одразу почали впливати на суспільно-політичну ситуацію в регіоні. Так, до Заставнівського р-ну Чернівецької обл. повернувся колишній учасник боївки ОУН Бурик. Його дружина, котра зразково працювала дояркою в місцевому колгоспі «Більшовик» та була прийнята парторганізацією кандидатом у члени КПРС, під впливом чоловіка відмовилась отримувати кандидатську картку. На збори в колгоспі імені Жданова Ківерцівського р-ну Волинської обл. у липні 1956 р. зайшов колишній оунівець Степанович, який нещодавно повернувся із табору. Після цього жоден із колгоспників не хотів виступати, хоча до того вони охоче це робили. Приблизно тоді ж подібний випадок трапився у с. Жорнище того ж р-ну. Коли додому прибули з ув'язнення арештовані 1948 р. учасники молодіжної організації ОУН на чолі з Юхимом Смолином, спостерігався спад оптимізму радянських активістів. Колгоспники поводити себе насторожено, а частина молоді перестала ходити до клубу. У той же час до с. Пуків Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. повернулося 19 колишніх оунівців і «бандпосібників». Вони відмовилися вступати до колгоспу та не приховували своїх антирадянських поглядів [2, арк. 155-156]. Голова сільради с. Лаврів Луцького р-ну Волинської обл. повідомляв органам КДБ, що повернення з ув'язнення оунівців негативно вплинуло на трудову дисципліну в колгоспі. Вони не лише відмовляються виходити на роботу, а й агітують на саботаж інших [2, арк. 185].

У зв'язку з тим, що будинки репресованих були продані, знесені, віддані колгоспникам або переселенцям із Польщі, передані школам, лікарням, клубам, повертатися більшості з них було нікуди. Окрім того, збройна боротьба радянської влади з оунівським підпіллям була свіжою у пам'яті багатьох людей, а поява його учасників викликала б обурення у багатьох активістів і колгоспників.

Задля вивчення ситуації, що склалася, бригада співробітників ЦК КПУ та КДБ при РМ УРСР виїхала до низки сіл західних областей [7, арк. 45]. Наприклад, було з'ясовано, що з 583-х будинків, конфіскованих у виселених родин десяти сіл Львівської та Дрогобицької обл., 238 розібрано та вивезено, у 194-х мешкають переселенці із Польщі та місцеві колгоспники, у 84-х розміщені школи, лікарні, клуби, бібліотеки, дитсадки, сільради, правління колгоспів, магазини та інше. Лише 67 будинків займали родичі виселених сімей [3, арк.6]. Окрім того, у депортованих було конфіковано: худобу, сільськогосподарський інвентар, меблі та інше майно. У більшості випадків воно було продане або роздане колгоспникам. При цьому документально це майже ніколи не фіксувалося. За підрахунками районних фінансових органів, приблизна вартість одного конфіскованого господарства складала 3160 крб. Отже, виходячи із цих даних, лише у Чернівецькій обл. оцінка конфіскованого

майна 65906 виселених сімей складала понад 200 мільйонів крб. Якщо враховувати, що воно реалізувалося за значно заниженими цінами (корова коштувала від 65 до 350 крб.), а у більшості випадків передавалося безкоштовно, сума конфіскованого зростає у кілька разів [7, арк. 45-52].

До с. Верин Миколаївського р-ну Львівської обл. прибув із ув'язнення Андрій Оприско, котрому вдалося повернути свій будинок, у якому розміщувався дитячий будинок імені Хрущова. Подібний випадок трапився в с. Демня того ж району. Колишній оунівець Петро Марунчин шляхом погроз змусив трьох учителів виселитися з будинку, який йому раніше належав. У квітні 1956 р. до Шумського р-ну Тернопільської обл. повернувся зі спецпоселення Андрій Стельмах. Невдовзі після цього його брати прийшли до голови місцевого колгоспу. Від останнього вони вимагали звільнити будинок прибульця, де розміщалося правління колгоспу [3, арк. 6-7].

Загалом за березень – листопад 1956 р. органи КДБ зафіксували 204 випадки спроб самовільного захоплення конфіскованого майна, його пошкодження та нищення [2, арк. 209]. Так, наприкінці вересня співробітники КДБ Волинської обл. арештували колишнього оунівця Бишту, котрий, повернувшись із ув'язнення, підпалив раніше конфіскований у нього будинок [2, арк. 187].

Виходячи із ситуації, що склалася, начальник секретаріату КДБ при РМ УРСР Литвинов направив 31 березня 1956 р. до ЦК КПУ листа на 15 сторінках із обґрунтуванням недоцільності повернення в західні області колишніх членів ОУН [7, арк. 22].

Згадані вище заходи підтримували багато радянських активістів на місцях, які прибулим із ув'язнення прямо заявляли про недоцільність перебування останніх у населеному пункті. З с. Ільковичі Сокальського р-ну Львівської обл. вони вигнали 33-річного Е. Калюгу. Учасника боївки ОУН Притулу, котрий повернувся до Нестеровського р-ну, колгоспні активісти зустріли запитаннями про вбитих ним людей. Не витримавши тиску, він виїхав з області. Прибулий до м. Золочів учасник оунівського підпілля Чучман скаржився товаришам: «Я не думав, що навіть близькі люди нас так зустрічатимуть на рідній землі». Ситуація доходила до того, що колишні оунівці змушені були скаржитися на погрози до міліції. Наприклад, такий випадок трапився у Сокальському р-ні Львівської обл. [8, арк. 49].

Повернувшись до с. Веселівка Великодедеркальського р-ну Тернопільської обл., І. Петрошук писав у листі у лютому 1957 р. своєму співакамернику Григорію Климовичу: «Мене не так легко викурити з України, з наших прекрасних садів у мертву тундру, але життя змушує. Хлопці уже виїхали майже усі, лише Семенюк каже, що буде до самого кінця, доки не візьмуть за шию» [3, арк. 237; 11, с.579]. Свого часу керівник юнацького осередку ОУН Богдан Олексюк, який повернувся з таборів до Коломийського р-ну Івано-Франківської обл., на пропозицію виїхати за межі Західної України заявив: «Мені нікуди їхати, тут моя родина. Ваша родина там, на сході, ось ви туди і їдьте, а я нікуди не поїду» [3, арк. 243].

До с. Тумир Галицького р-ну Івано-Франківської обл. у липні 1956 р. прибув Василь Сегедин. Невдовзі до нього додому прибула група односельчан на чолі з Михайлом Савчуком. Останній вимагав показати місце, де бойовики ОУН закопали тіло його батька. Після цього, остереігаючись за своє життя, В.Сегедин повернувся до Воркути. Колгоспниця с. Глупанин Здолбунівського р-ну Рівненської обл. Софія Баюн під час зустрічі із Єрофієм Хмелем, який повернувся з табору, побила його вилами. При цьому заявляла, що помститься за вбивство свого чоловіка. За кілька днів той змушений був виїхати із села.

У серпні 1956 р. бригадиром колгоспу ім. Сталіна в Луцькому р-ні Волинської обл. призначили «бандпосібника» ОУН Івана Шеверду. Протестуючи проти цього, місцеві колгоспники впродовж двох днів не виходили на роботу, вимагаючи його звільнити.

Під впливом обставин від багатьох колишніх учасників ОУН та УПА відмовлялися навіть їхні сім'ї. Коли мешканець с. Загайці Шумського р-ну Тернопільської обл. Богачук повернувся до своєї дружини Агафії (зразкової колгоспниці) та двох дітей, вона його прогнала, заявляючи, що не хоче жити із вбивцею. Після цього він виїхав до сестри в м. Кременець Тернопільської обл. [2, арк. 6-7]. Заступник голови колгоспу с. Викоти Самбірського р-ну Львівської обл. Михайлик зауважив стосовно прибулих: «Дуже зарано на них демократія упала» [2, арк. 2].

За даними В. Барана, до кінця 1956 р. зі 60 тисяч прибулих у західні області осіб 6 тисяч залишили їхні території: 600 повернулись до місць, де відбули строк; понад 5 тисяч самостійно виїхали до східного регіону республіки і близько 400 – за оргнабором та згідно переселення. У цьому ж році, реалізуючи вказівку Президії ЦК КПУ, було притягнуто до кримінальної відповідальності 388 колиш-

ніх оунівців і упівців, які повернулись у Західну Україну, зокрема, 259 із них – в останні два місяці року [1, с.108]. З оперативних міркувань на території Волинської обл. залишили 8 осіб. Троє з них – Мелетій Семенюк, Михайло Колянко та Іван Брек проходили по справі «Павутина» [3, арк. 126].

На території Тернопільської обл. у квітні 1957 р. виїзд затягувало 18 осіб. Вони пояснювали своє рішення необхідністю допомогти своїм сім'ям посадити город, відсвяткувати у родинному колі Пасху, відсутністю теплового одягу та інше. Частині оунівців, які з'явилися у рідних селах, місцеві органи влади дозволили залишитися. Серед них: Степан Захарків, Ілля Куриляк, Ірина Гуменюк, Василь Когут, Михайло Бавровський, Степан Малинський, Степан Ятищук [3, арк. 214-221].

У Дрогобицькій області 28 осіб, які дали згоду на виїзд, під різними приводами його відклали. Одні з них мотивували своє рішення тим, що довгий час не бачили рідних і хочуть разом із ними відсвяткувати Пасху. Інші обґрунтовували це важким матеріальним становищем батьків. Частина взагалі категорично відмовилася залишати межі області. Так, у Миколаївському р-ні таку позицію зайняли четверо осіб. Наприклад, Іван Швед заявив: «Чого ви від мене хочете? Чому ви мене змушуєте вербуватися та виїжджати. До нас на «Роздолбут» вербують та направляють людей з інших міст. Натомість нас змушують кудись виїжджати». Під час бесіди з уповноваженим по оргнабору Микола Кузан з Добромільського р-ну заявив: «Я свій строк відбув, звільнений з ув'язнення та маю право жити там, де мені захочеться. Тому я нікуди не поїду. Якщо маєте таке право, арештуйте мене знову, судіть та везіть туди, де я був, чи куди хочете. Більше мене щодо цього не викликайте». Подібним чином відповіли представникам влади Йосип Павловський з Жидачівського та Ігор Дубас із Старосамбірського р-нів [3, арк. 146-147].

Значна кількість місцевих жителів, особливо радянських активістів, підтримували заходи влади. Колгоспниця з с. Залокоть Підбузького р-ну Анна Кропивницька заявляла: «Добре, що їх забирають від нас. Краще б їх взагалі не відпускали з тюрем». Мешканець цього ж району Василь Кенц нагадав своєму знайомому: «Коли 1947 р. судили бандитів, то обіцяли, що вони більше сюди повертатися не будуть. Тепер вони повернулися та ще й хочуть хорошої роботи...». Під час розмови з оперативним співробітником 17 лютого 1957 р. житель с. Бродниця Дрогобицького р-ну Юрій Шуругайло зауважив: «Даремно їх звільнили й дозволили повернутися. Народ переживає, що ці бандити будуть знову мстити народу, особливо бояться ті, які виступали на судах свідками. Добре, якби цих бандитів забрали від нас. Люди жили б спокійніше». Голова колгоспу с. Гостинцеве Мостиського р-ну Василь Шевчук заявив у присутності односельчан: «Правильно роблять, що відправляють бандитів назад. Їх не потрібно було взагалі звільняти» [5, арк. 146-147].

Фіксувалися випадки повторного повернення з місць виселення. Наприклад, у Судово-Вишенському р-ні таких було половина – 6 з 12-ти. В інших районах траплялися лише поодинокі випадки [3, арк. 148-149].

Агент «Лебедєв» повідомив 19 лютого 1957 р. Берестечківському апарату КДБ: «З с. Перемиль виїхали усі колишні бандити ОУН. Це дуже добре, а то я жив в селі і боявся їх через те, що виступав на суді свідком. Та й населення обурюється тим, що колишні бандити вільно ходять селом» [3, арк. 132]. Колгоспник с. Твориничі Локачинського р-ну Волинської обл. Григорій Зінчук у бесіді зазначив: «Правильно роблять, що відселяють їх звідси. Взагалі їм не потрібно було дозволяти повертатися, та й самі вони не зрозуміло для чого приїхали. Взяти хоча б оунівця Войтовича, він ходив і душив людей, а тепер сидить як вовк вдома, не хоче показуватися людям на очі» [3, арк. 133].

Житель с. Потутори Бережанського р-ну Тернопільської обл. Дмитро Вальків заявив у розмові з колгоспниками: «До нашого села прибуло з ув'язнення багато людей і ніхто з них не працює. Як виселили одного ледаря, так інші це відчули й відразу приступили до роботи...» [3, арк. 277]. Вчителька школи с. Новосільці Ходорівського р-ну Дрогобицької обл. Раїса Мандзюк у бесіді з своїми колегами підкреслила: «Правильно роблять, що їх виселяють звідси. Після цього справи в колгоспі пішли краще. Які раніше не хотіли на роботу, тепер приступили до праці» [4, арк. 96].

На початку 1957 р. начальник міліції Микулинецького р-ну Тернопільської обл. отримав поштою кілька анонімних листів із схваленням виселення оунівців. У одному з них, який надійшов із с. Петрики, зазначалося: «Ви знаєте, що в кожному селі є такі люди, які мають з бандерівцями особисті конфлікти. Тепер вони бояться ходити ввечері вулицями. Просимо Вас застосувати заходів до осіб, які заважають нам жити. Звертаємося до Вас з питанням, чому в інших селах виселяють тих, які повернулися з тюрем, а в с. Петрики майже у кожній хаті живуть бандерівці. Якщо Ви не можете нічого зробити, ми будемо звертатися до обласного прокурора, а якщо й він не допоможе, тоді до

керівництва республіки». В іншому листі зазначалося, що в с. Острів повернувся з ув'язнення Остап Сушко та знову організовує своїх «друзів», намагаючись відновити боротьбу за «Самостійну Україну» [4, арк. 94].

Колишній оунівець Іван Шторгин категорично відмовився виїжджати: «За минуле я покарання відбув, звільнився із зняттям судимості. Якщо я ще в чому винний, арештуйте мене та судіть. Покажіть мені закон, який забороняє проживати вдома, і тоді я виїду. Проте я вважаю це черговою вигадкою КДБ» [3, арк. 227-228]. Мешканець Великоборківського р-ну Тернопільської обл. Мар'ян Замора не приховував, що після виселення брата Віктора ще більше зненавидів радянську владу [4, арк. 95]. Е. Тарасюк, повернувшись із таборів до с. Чаруків Луцького р-ну Волинської обл., заявляв: «Я знаю, чому наших усіх хочуть звідси вивезти. Наші люди в Львівській обл. мали сутичку і когось вбили. На виїзд у східні області я не погоджуюсь. Нехай мене везуть під штиками» [3, арк. 248]. Викликаний на бесіду стосовно виселення мельниківця Павло Горошко з с. Вербовець Лановецького р-ну Тернопільської обл. відверто відповів: «Я знаю, що ви боїтеся, коли нас багато сконцентровано, тому й пропонуєте нам виїхати». Під впливом сільського активу у лютому 1957 р. він разом із сім'єю переселився до Кримської обл. [4, арк. 95]. Повернувшись із ув'язнення до м. Тернопіль, В. Лябак писав у листі до мешканця с. Мокруша Канського р-ну Красноярського краю: «Знову шурують нашого брата. Багато вже виїхало з Західної України. Мене викликав управляючий нашого тресту, розпитував відносно нашої справи, за що сидів у таборах. На цьому поки що закінчилося... Нині викликають до МВС лише тих, які були засуджені одразу після війни, а також терміном на 15-20 років та тих, які двічі арештовувалися за одне й те ж. Хто приїжджає в Західну Україну з ув'язнення, їх ніде не прописують. Ні в селі, ні в місті. Так що хочеш, не хочеш, а виїхати повинен. Можна оселитися за Збручем. Багато наших виїхало до Криму. Одне добре, що не силою забирають, а дозволяють виїхати куди хочеться» [3, арк. 229].

Частина підпільників, які повернулися з таборів додому, зіткнулися з погрозами зі сторони односельчан. Наприклад, у с. Юстинівка Підгаєцького р-ну Тернопільської обл. з'явився колишній боївкар ОУН Володимир Сорока. Під тиском місцевих жителів він був змушений переїхати за 8 км. у с. Білокриниця Кременецького р-ну тієї ж області. Проте звідти теж змусили його виселитися. Після цього В. Сорока із сім'єю виїхав до Воркути. У с. Іванівка Великоглибочецького р-ну повернувся учасник антирадянського підпілля З. Кашуба. Того ж дня до його будинку прийшли з сокирами та палками колгоспниці. Вони стверджували, що їхніх чоловіків і синів в минулому, за його участі, вбили поліцаї. Жінки погрожували йому смертю. Наступного дня З. Кашуба виїхав із села [4, арк. 96].

Численні факти свідчать про те, що радянські активісти всіяко підтримували виселення колишніх оунівців. Так, колгоспники з с. Кам'янобрід Яворівського р-ну Львівської обл. Лука Ророт та Олексій Карвацький стосовно заборони проживання боївкарів Івана Андрусіва та Федора Васишина заявили: «Правильно роблять наші радянські органи влади, що виселяють таких типів, так як вони принесли багато шкоди чесним людям». Мешканець с. Королівка Бродівського р-ну Павло Михальчук відреагував на повернення до в'язниці свого односельчанина-оунівця наступним чином: «Касянчука арештували правильно, він не хотів працювати в колгоспі і поводить себе зухвало». Жителька з с. Скварева Красненського р-ну Анастасія Шура так відгукувалася про учасника українського підпілля Дмитра Кузьму: «Таких як він потрібно було взагалі залишити в тюрмі. Якщо все-таки відпустили, нехай живе десь на сході». Колгоспниця с. Жуків Поморянського р-ну Анастасія Новосядла стверджувала у бесіді з агентом «Чорним»: «Правильно робить радянська влада, що пропонує колишнім бандитам виїхати з Західної України, а якщо вони не виїдуть, то знову будуть робити те ж саме, що в 1944–1945 рр.» [3, арк. 170-171].

Однак, не дивлячись на утиски, вчорашні в'язні намагалися повернутися в Західну Україну. У Винниківському р-ні Львівської обл. один із них – Зарума – заявив у приватній розмові: «Я розумію, що мені буде не зовсім затишно тут залишатися, але мені наказали перебувати саме тут» [8, арк. 49].

У лютому 1957 р. органи КДБ завели агентурну справу «Мрійники» на оунівців, які у попередньому році повернулися до Львова: Ярослава Сагора, Михайла Витинського, Володимира Качура, Лева Смика. За даними агента КДБ «Олі», вони заявляли, що на випадок виселення з міста перейдуть на нелегальне становище та створять боївку [5, арк. 161-163]. Колишній бандерівець Мелетій Семенюк писав у грудні 1956 р. до Казахстану своєму родичу Роману Семенюку: «Я поки що прописаний у Львові. Всерівно весь час проганяють з міста. Думаю влаштуватися десь у себе на станції. Сина

Чупринки (Авт. – Юрія Шухевича) знову забрали. Тепер роблять новий маневр, щоб ми виїжджали за межі України» [3, арк. 237].

Станом на 1 квітня 1957 р. у Львівській обл. залишилося проживати 6455 осіб, які повернулися з місць ув'язнення: «посібників» – 3186, учасників оунівського підпілля – 776, боївкарів ОУН – 308, інших осіб, засуджених за антирадянську діяльність, – 2185. Під нагляд органів обласного УКДБ потрапило 600 осіб. У середовищі «прибульців» вони завербували 158 агентів [3, арк.164-168].

Чимало українських націоналістів, повернувшись, позиціонували своє перебування в таборах як «мучеництво». Розповідали оточуючим, що страждали за «Самостійну Україну», обіцяли продовжувати боротьбу. Так, Петро Петришин розповідав агенту КДБ, що не зломився в'язницею, а, навпаки, загартувався. Випробував себе та свої переконання, познайомився із багатьма сильними духом особистостями. На його думку, багатьом людям в'язниця принесла б «користь» [8, арк. 44]. Педагог за освітою, 34-річний Гургаль, який повернувся на Львівщину, сказав агенту КДБ: «Я народився націоналістом і мені в'язниця не страшна. Буду боротися, скільки буду жити» [8, арк. 47].

Органи КДБ станом на 1 травня 1957 р. зафіксували 65779 осіб, які повернулися в західний регіон із таборів, де відбували покарання за антирадянську діяльність. У тому числі 43497 колишніх учасників ОУН і УПА, а також їхніх симпатиків. Із них: керівників – 738, рядових підпільників – 19305, «бандпосібників» – 22497, інших – 957 [5, арк. 180].

Отже, у процесі десталінізації радянським урядом були прийняті постанови, згідно яких із заслання звільнялася низка категорій спецпоселенців. Вони відкривали шлях до повернення в Західну Україну репресованих оунівців і упівців. До 1 травня 1957 р. сюди прибуло майже 66 тисяч осіб, які стали впливати на суспільно-політичну ситуацію в краї. Партійна верхівка республіки звернулася до ЦК КПРС із проханням заборонити переїзд до регіону «колишніх керівників і активних учасників українського націоналістичного підпілля». Прибулі опинились у надзвичайно складних умовах. Їхні будинки, майно тощо були конфісковані. Завдяки цілеспрямованій політиці партійно-радянських органів і зусиллям місцевих активістів, навколо них була створена атмосфера цькування, ненависті, ворожнечі, несприйняття. Давалися взнаки також драматичні, суперечливі, дражливі сторінки колишньої діяльності частини з них стосовно земляків. Це змушувало багатьох виїжджати до східних областей самостійно, за переселенням, оргнабором або повертатися до місць попереднього заслання.

Список використаних джерел та літератури:

1. Баран В. Україна : новітня історія (1945–1999 рр.) Львів, 2003. 670 с.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 2. Спр. 2758. 245 арк.
3. ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 2824. 258 арк.
4. ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 2825. 381 арк.
5. ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 2852. 353 арк.
6. ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75385. 175 арк.
7. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0908. 113 арк.
8. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0911. 126 арк.
9. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0919. 124 арк.
10. Киричук Ю. Український національний рух 40-50 років ХХ століття: ідеологія та практика. Львів, 2003. 464 с.
11. Літопис УПА. Нова серія. Т. 3: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України. 1943–1959. Київ; Торонто, 2001. 647 с.
12. Літопис УПА. Нова серія. Т. 7: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ. Кн. четверта. 1949–1959. Київ; Торонто, 2003. 717 с.

References

1. Baran V. Ukraina : novitnia istoriia (1945–1999 rr.). Lviv, 2003. 670 s.
2. Kyrychuk Yu. Ukrainyskyi natsionalnyi rukh 40–50 rokiv XX stolittia: ideolohiia ta praktyka. Lviv, 2003. 464 s.
3. Litopys UPA. Nova seriia. T. 3: Borotba proty UPA i natsionalistychnoho pidpillia: dyrektyvni dokumenty TsK Kompartii Ukrainy. 1943–1959. Kyiv, Toronto, 2001. 647 s.
4. Litopys UPA. Nova seriia. T. 7: Borotba proty UPA i natsionalistychnoho pidpillia: informatsiini dokumenty TsK KP(b)U, obkomiv partiii, NKVS–MVS, MDB–KDB. Kn. chetverta. 1949–1959. Kyiv, Toronto, 2003. 717 s.

Отримано: 22.04.2021 р.

Прорецензовано: 30.04.2021 р.

Прийнято до друку: 11.05.2021 р.

e-mail: andrii.smyrnov@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2021-32-32-38

Смирнов А. Об'єднаний Собор Православної Церкви України 15 грудня 2018 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2021. Вип. 32. С. 32–38.

УДК: 271.222(477)

Андрій Смирнов

ОБ'ЄДНАВЧИЙ СОБОР ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ УКРАЇНИ 15 ГРУДНЯ 2018 РОКУ

У статті проаналізовано обставини проведення Об'єднаної Собору Православної Церкви України, на якому 15 грудня 2018 р. було проголошено про створення нової автокефальної Церкви, затверджено її статут і обрано предстоятелем митрополита Епіфанія Думенка. За результатами голосування у другому турі він отримав 36 голосів, а митрополит Симеон 28. 6 січня 2019 р. у Константинополі митрополиту Київському і всієї України Епіфанію було вручено Томос про автокефалію Української Церкви.

Ключові слова: *Православна Церква, Об'єднаний Собор, томос, автокефалія, Епіфаній Думенко.*

Andrii Smyrnov

THE UNIFICATION COUNCIL OF THE ORTHODOX CHURCH OF UKRAINE, 15 DECEMBER 2018

The article deals with the establishing of the Local Orthodox Church of Ukraine, which took place in December 2018. The revolution of dignity and subsequent Russian armed aggression led to the intensification of the Ukrainian autocephalous movement. The President, the Parliament, the bishops of the UOC-KP, the UAOC, and about ten bishops of the UOC-MP appealed to the Ecumenical Patriarch to grant autocephaly to the Orthodox Church of Ukraine. On October 9-11, 2018, the Synod of the Ecumenical Patriarchate confirmed the resolution to start the procedure of granting autocephaly to the Orthodox Church in Ukraine, considered appeals and carried out canonical rehabilitation of UOC-KP and UAOC leaders Filaret Denysenko and Makariy Maletych, and restored the Patriarch's stauropegia as the representation to the Ecumenical Patriarchate in Kyiv and repealed the act of 1686.

On 15 December, before the unification council started, the UOC-KP and the UAOC held separate meetings during which they both dissolved themselves, which delayed the beginning of the unification council. Every bishop was to bring two people to vote. In the second round, laity and priests did not vote, only bishops. Metropolitan Mykhail Zinkevych was forced to withdraw his candidacy during the council before the final vote. In the first round, the score of the three candidates was: Mykhail Zinkevych: 38; Symeon Shostatskyi: 56; Epiphanius Dumenko: 81. In the second round, the votes of bishops were as follows: Symeon: 28; Epiphanius: 36.

At the Unification Council on December 15, 2018, the establishment of the OCU was announced, its charter was approved and Metropolitan Epiphanius was elected as the Primate. On January 6, 2019, a Tomos on the autocephaly of the Ukrainian Church was granted to him in Constantinople.

Keywords: *the Orthodox Church, Unification Council, Tomos, autocephaly, Epiphanius Dumenko.*

Революція гідності та подальша російська збройна агресія призвели до активізації українського автокефального руху. «У ході агресії РФ проти України і неконвенційної війни змінилася внутрішньополітична ситуація й позиціонування конфесійного середовища щодо цих подій, – зазначала дослідниця А. Киридон. – Реалії гібридної війни переконливо доводили, що Росія використовує проти України широкий комбінований арсенал засобів. Агресором було розгорнуто справжній фронт на гуманітарному напрямі. Одне з чільних місць серед дієвих інструментів російської гуманітарної інтервенції посідав релігійно-церковний фактор» [10, с. 42]. Зустріч 9 квітня 2018 р. П. Порошенка з Вселенським патріархом Варфоломієм стала логічним продовженням реагування влади на суспільний запит на Помісну Церкву з боку українського суспільства й української діаспори. Президент, парламент, архиєреї УПЦ КП, УАПЦ та близько десяти єпископів УПЦ МП звернулися до Вселенського патріарха з проханням про надання автокефалії Православній Церкві України.

Вирішальним етапом розгляду українських звернень стало проведення 1–3 вересня 2018 р. Синаксису (Архиєрейського Собору) Константинопольського Патріархату. На ньому було розглянуто і підтримано питання надання Томосу православним віруючим в Україні. Зокрема, було заслухано головні доповіді про «Право Константинополя односторонньо надавати автокефалію» і «Право Константинополя розглядати апеляції з інших Помісних Церков». Ці права не підлягали сумніву, проте, у зв'язку з дискредитаційною кампанією Московської патріархії проти Вселенського Патріархату, останній вирішив додатково це підкреслити.

Цікаво, що в доповіді на Синаксисті єпископ Макарій Христупольський заявив: «На підставі святих канонів, всі митрополити Київські, що перервали поминання Константинопольського Патріарха, підлягають покаранню позбавленням сану. Не має значення, чи накладе Вселенський Патріархат покарання, запропоноване священними канонами, це – церковна і канонічна реальність. Сьогодні всі говорять про “патріарха” Філарета, який в розколі, але якщо ми хочемо бути щирими, ми повинні сказати, що в даний момент в Україні існує стан розколу, який можна вилікувати, і прихована неканонічність» [23]. Отже, УПЦ МП уперше визначено як структуру, яка є неканонічною на території України.

Фактично після Синаксису розпочалася практична робота Вселенського Патріархату з організації Об'єднавчого Собору в Київській Митрополії. Вже 7 вересня Головний Секретаріат Святого і Священного Синоду Константинопольського Патріархату поширив новину, що в рамках підготовки до надання автокефалії Православної Церкви України, Вселенський патріарх призначив своїх екзархів у Києві архієпископа Памфільського Даниїла зі США та єпископа Едмонтонського Іларіона з Канади, «які обидва служать українським православним вірним у своїх відповідних країнах у складі Вселенського патріархату» [20]. Отже, Константинопольський патріарх фактично перебрав на себе низку організаційних обов'язків із конституювання Помісної Православної Церкви України. Екзархи здійснили велику організаційну роботу з підготовки Об'єднавчого Собору українських православних юрисдикцій, зокрема й у справі об'єднання УПЦ КП та УАПЦ [3].

9–11 жовтня 2018 р. відбулося засідання Синоду Вселенського Патріархату, на якому було прийнято низку важливих постанов. Зокрема, синодали підтвердили вже прийняте рішення про початок процедури надання автокефалії Православної Церкви в Україні, розглянули апеляції і здійснили канонічну реабілітацію очільників УПЦ КП і УАПЦ Філарета Денисенка і Макарія Малетича, відновили патріаршу ставропігію як представництво Вселенського Патріарха в Києві та скасували акт 1686 р. Останній передбачав, що митрополити мали обиратися у Києві вільними голосами, «згідно старих звичаїв», а не призначатися московською владою (як це було на практиці). За Київським митрополитом мав також зберігатися статус екзарха Константинопольського патріархату (Москва скасувала цей статус вже при митрополиті Гедеоні), і вони зобов'язані були першим поминати Вселенського патріарха (а не Московського, як це згодом склалося) [6], «проголошуючи та підтверджуючи свою канонічну залежність від Матері-Церкви Константинополя» [17, с. 85-86; 21].

Як бачимо, жодна з умов патріарха Діонісія не була дотримана. Понад це, Московська Церква хибно витрактувала наявність такого листа як акт передачі Київської митрополії у Московську юрисдикцію. Тому логічно, що Фанар скасував дію грамоти патріарха Діонісія IV і повернув Київську Митрополію до складу Вселенського Патріархату [17, с. 85-86]. Це означало, що відтоді було відновлено співпричастя всіх єпископів, священників та мирян Українських Церков із світовим православ'ям.

Президент П. Порошенко і патріарх Варфоломій 3 листопада в Стамбулі уклали угоду про Співробітництво та взаємодію між Україною та Вселенським Патріархатом. Метою цієї угоди є взаємна та узгоджена діяльність «щодо конституювання Автокефальної Помісної Православної Церкви в Україні у рамках Томосу про автокефалію, наданого Вселенським Патріархатом...» [17, с. 89]. Для цього Сторони домовилися про співпрацю за такими напрямками: взаємна системна робота щодо створення та конституювання Автокефальної Помісної Православної Церкви в Україні з центром у місті Києві на підставі Томосу про автокефалію, наданого їй Вселенським Патріархатом, та її визнання іншими Автокефальними Православними Церквами.

13 листопада була запланована зустріч президента Порошенка з архиєреями УПЦ МП в Українському домі. Проте за кілька годин до неї керівництво УПЦ в єдності з Московським Патріархатом несподівано почало вимагати від нього провести зустріч на території Києво-Печерської лаври.

Від цієї пропозиції Порошенко відмовився і пізно ввечері зустрівся з трьома ієрархами: Симеоном Шостацьким, Олександром Драбинком і Філаретом Зверевим [9].

За повідомленнями українських ЗМІ, в листопаді 2018 р. владика Філарет надіслав листа патріарху Варфоломію, в якому, зокрема, писав: «Відповідно до Вашого звернення, я прийняв рішення не висувати свою кандидатуру на Соборі для обрання предстоятелем Української Православної Церкви. В той же час, хотіли б висловити, обговоривши цю позицію з ієрархами Церкви, пропозицію залишити патріарха Філарета почесним патріархом довічно, з дорученням йому головувати на Священному Синоді об'єднаної Церкви» [7]. Також владика Філарет просив Вселенського патріарха благословити та підтримати кандидатуру митрополита Переяславського і Білоцерківського Еліфанія Думенка, якого в УПЦ КП рекомендували на посаду предстоятеля об'єднаної Церкви, і висловив надію на збереження конфіденційності цього листа. Владика Філарет пропонував 22 листопада скликати Собор з ієрархів, які звернулися до Фанару з проханням про надання Томосу. Тобто УПЦ КП наполягала на проведенні архиєрейського Собору і відкритому голосуванні, що спрощувало перемогі митрополита Еліфанія.

27 – 29 листопада Вселенський Патріархат провів засідання Священного Синоду, де, окрім інших питань, обговорювався текст Томосу про автокефалію Української Церкви. За результатами Синоду було видано комюніке, в якому зазначено про підготовку проекту Статуту Помісної Православної Церкви України [22]. Його авторами були грецькі вчені-каноністи Власій Фідас і Костянтин Деліконстантіс.

Радник Президента П. Порошенка Ростислав Павленко, який координував дії влади щодо отримання Томосу, зазначав: цей проект було розроблено для того, щоб «Томос про автокефалію був вмонтований в статут незалежної Церкви. І вже разом (українські архиєреї) підготуються до Собору і на Соборі затвердять статут незалежної Української Православної Церкви» [19]. Проект Статуту розглядався представниками УПЦ КП, УАПЦ, ієрархами УПЦ МП, був ними підготовлений до розгляду на Об'єднавчому Соборі.

Патріарх Варфоломій запропонував більш демократичну процедуру конституювання ПЦУ шляхом проведення установчого Собору нової Церкви. Як впливає з листів, надісланих ним 1 грудня на ім'я українських архиєреїв, кожен єпископ запрошувався «взяти участь разом з одним кліриком і одним монахом чи мирянином, кожен з котрих матиме право голосу, для формування бюлетеня з трьох кандидатів в Об'єднавчому Соборі в історичній церкві Премудрості Божої в Києві, в суботу, 15 грудня 2018 року для встановлення статуту та канонічного обрання предстоятеля Автокефальної Православної Церкви в Україні, як попередньо було вирішено» [12].

Передбачалося, що залучення кліриків і мирян мало надати зібранню більшої легітимності в очах світового православ'я і сприяло б визнання ПЦУ іншими Церквами. Собор духовенства і вірян відновленої Київської Митрополії Вселенського Патріархату мав відбуватися під головуванням спеціального екзарха митрополита Еммануїл Гальського в співпраці з іншими посланцями патріарха: владиками Даниїлом Памфільським, Іларіоном Едмонтонський і Амфілохієм Адріанопольським. Патріарх Варфоломій написав листа митрополиту Онуфрію Березовському, в якому зазначив, що після обрання предстоятеля Помісної Церкви він вже не зможе носити титул «митрополит Київський» [5].

Велика підготовча робота була проведена напередодні Собору, зокрема статутна комісія узгодила компромісний варіант статуту на перехідний період, який передбачав постійне членство в Синоді для владик Філарета, Макарія і найстаршого за хіротонією представника УПЦ МП. Загалом очікувалося прибуття 12 ієрархів РПЦ в Україні (передусім підписантів звернення до патріарха Варфоломія), але наважилося взяти участь у засіданні Собору тільки двоє. Решта архиєреїв виявилася не готовою потрапити під канонічні санкції РПЦ, втратити більшість парафій і опинитися в одній церковній структурі з владикою Філаретом. Як свідчать оприлюднені документи, 14 грудня митрополити Симеон Шостацький та Олександр Драбинко були прийняті до складу Вселенського Патріархату [4].

На архиєрейському Соборі УПЦ КП 13 грудня більшість єпископів підтримала кандидатуру митрополита Переяславського і Білоцерківського Еліфанія Думенка, і лише 8 утримались або проголосували проти. Можна припустити, що це була група прихильників Луцького митрополита Михайла Зінкевича, котрий прагнув стати одним із кандидатів на пост предстоятеля. На Об'єднавчий Собор також прибув митрополит Вінницький і Барський Симеон Шостацький з УПЦ МП. Саме ці три архиєреї стали реальними претендентами на посаду Київського митрополита.

За планом Об'єднавчий Собор мав розпочатися 15 грудня о 10 годині, але делегати УПЦ КП затрималися в Теплій Софії, де мав відбутися ліквідаційний Собор. Він довго не міг розпочатися через відсутність владики Філарета, який не погоджувався на самоліквідацію Київського Патріархату. Зберігши юридичну особу «Київська Патріархія», він міг би шантажувати єпископат об'єднаної Церкви тим, що УПЦ КП з ним на чолі виходить з її складу, повертаючись до свого попереднього статусу. На думку о. Б. Гулямова, Філарет до останнього намагався зберегти посаду й навіть мав на руках постанову архиєрейського Собору, що кандидатом від УПЦ КП на виборах предстоятеля об'єднаної Церкви є він сам [8].

Вранці провела свій Собор і самоліквідувалася УАПЦ, делегати якої зареєструвалися і очікували на початок засідань у Софійському соборі. Тим часом у кулуарах тривали гарячі дискусії і переговори з владикою Михаїлом, який відмовлявся знімати свою кандидатуру. Як впливає з інтерв'ю професора О. Сагана газети «Факти» від 27 грудня 2018 р., «десь близько 12:00 в зал прийшов митрополит Луцький і Волинський Михаїл (Зінкевич) і сказав усім, що його змушують зняти свою кандидатуру, хоча він нікуди не висувається. Він хотів порадитися, що йому робити, і навіть апелював до спікера парламенту Андрія Парубія, щоб той втрутився. Від присутніх навіть була сформована делегація на чолі з Парубієм для з'ясування обставин затримки засідання. Вони пішли, і ми чекали ще більше години, поки до зали повернувся єпископат УПЦ КП» [14]. Через кілька днів цю інформацію підтвердив і сам владику Михаїл під час прес-конференції в Луцьку: «Були гарячі дискусії між мною і патріархом Філаретом. Не домовившись ні про що, частина делегатів разом зі мною покинула Теплу Софію і пішла в Велику Софію. Ми стояли на межі нерозпуску. Я сказав делегатам, що мене шантажують, а це недемократично, що не було жодних аргументів на користь того, що я повинен зняти свою кандидатуру» [11].

Зрештою, після довгих переговорів за участю президента П. Порошенка владику Михаїл погодився взяти самовідвід. Відтак УПЦ КП провела Помісний Собор і ухвалила рішення про самоліквідацію. Філарет погодився обміняти її на обрання предстоятелем об'єднаної Церкви «свого» кандидата, тобто митрополита Епіфанія.

Близько 13 год. Об'єднавчий Собор розпочав свою роботу. Було зареєстровано 200 делегатів від УПЦ КП, УАПЦ, УПЦ МП і Вселенського Патріархату, 64 з яких перебували в єпископському сані (УПЦ КП – 43; УАПЦ – 15; Вселенський Патріархат – 4; УМЦ МП – 2). Як почесні гості були присутні: Президент України П. Порошенко, котрий зайняв своє місце в президії, Голова Верховної Ради А. Парубій, экс-президент В. Ющенко, а також інші державні та громадські діячі.

Робота Собору розпочалася з короткого молебня, «під час якого присутні звернулись до Господа із проханням благословити дане зібрання й послати мудрість для успішного звершення діла заснування Помісної Автокефальної Православної Церкви України» [2].

Після цього голова Собору митрополит Еммануїл Адамакіс запропонував обрати чотирьох секретарів: Валентина Гребенника, о. Ростислава Воробія, о. Івана Гошовського і диякона Григорія Франгакіса від Вселенського Патріархату. Потому соборяни проголосували за лічильну комісію у складі: владику Даниїл Зелінський (голова), о. Богдан Гулямов, о. Віталій Даньчак, о. Онуфрій Ляда. До складу Мандатно-контрольної комісії увійшли владику Агапіт Гуменюк (голова), о. Петро Зуєв, владику Гавриїл Кризина.

Перед розглядом основних питань порядку денного були виголошені вітальні промови. Зокрема, митрополит Еммануїл зачитав послання Вселенського патріарха учасникам Собору, який благословив його роботу.

У своєму виступі митрополит Еммануїл «підкреслив визначну роль та добру волю Константинопольської Матері-Церкви в цьому процесі, яка всебічно підтримує прагнення українців мати століттями вистраждану Помісну Автокефальну Церкву, проводячи канонічне й духовне керівництво над непростим ходом подій року, що минає» [2].

З вітальним словом до учасників Собору також звернувся Президент України Петро Порошенко: «Звертаюся безпосередньо до всіх вас, учасників Собору, до ієрархів церков. Це є колосальна відповідальність, яка в ці години лежить на вас. Держава, наголошую, зробила все, що могла. Тепер саме від вас і лише від вас залежить майбутнє України, майбутнє нашої великої нації, наша свобода, наша державна і духовна незалежність. Вам належить ухвалити Статут. Вам належить обрати Предстоятеля, а Томос вже чекає Предстоятеля на Фанарі. Отже, все залежить від вашої здатності домовитися, від вашої здатності почути один одного, почути заради України» [15].

Голова Мандатної комісії владика Агапіт повідомив, що для участі в Соборі зареєструвалося 200 делегатів. Загалом на Об'єднавчому Соборі Автокефальної Православної Церкви України було прийнято три ключових рішення: про створення Автокефальної Церкви, затвердження її статуту і обрання митрополита Київського.

Перш за все соборяни одногослосно проголосували за створення нової Автокефальної Православної Церкви України, «до складу якої увійдуть усі присутні на Соборі єпископи, духовенство та миряни від трьох православних конфесій України, а також ті, хто в подальшому забажає до них приєднатись» [2].

При реєстрації усі делегати отримали і мали змогу ознайомитися з текстом узгодженого проекту Статуту ПЦУ. Попри певні застереження й навіть спроби подати поправки до документа, він був прийнятий майже одногослосно. Проти проголосував тільки архієпископ Вінницький і Тульчинський Михайл Бондарчук. Як зазначив у коментарях до Статуту архимандрит Кирило Говорун, «найголовніший маркер, за яким усім нам треба слідкувати – це так звана соборність, тобто колегіальність в управлінні Церквою. Вселенський Патріархат заклав під нею максимально широку платформу соборності. Прототипом Статуту Православної Церкви України (ПЦУ) став Статут Православної Церкви Еллади» [13]. Статут і Томос ухвалювалися на Фанарі одним пакетом і залишаються тісно пов'язаними між собою, тому документ остаточно набрав чинності після отримання об'єднаною Православною Церквою України Томосу про автокефалію.

Після цього Собор підтримав рішення про реєстрацію Митрополії УПЦ (ПЦУ) відповідно до чинного законодавства як керівного центру новоствореної Церкви. 30 січня 2019 р. Статут Київської Митрополії Української Православної Церкви (Православної Церкви України) був зареєстрований в Міністерстві культури України. Відповідно до постанови Помісного Собору УПЦ КП були скасовані накази про реєстрацію Статуту Київської Патріархії УПЦ КП та Статуту про управління УПЦ КП.

Наступним питанням порядку денного Собору було обрання предстоятеля нової Церкви. Палкі дискусії викликало питання щодо порядку формування бюлетеня для голосування. З огляду на це важливим було процедурне рішення соборян щодо виборів предстоятеля, яке сформулював вл. Даниїл. У першому турі мало відбутися таємне рейтингове голосування за всіх архиєреїв. Три кандидати, які наберуть найбільшу кількість голосів, потрапляють у другий тур, в якому будуть голосувати тільки єпископи. За таку процедуру обрання митрополита Київського проголосував 121 делегат, 41 проти і 1 утримався.

Після цього слово взяв владика Філарет, який поставив запитання: «Якщо усі делегати мають право висунути свою кандидатуру, то я делегат, чи не делегат? Маю право я висувувати свою кандидатуру чи не маю? Умова скликання собору, щоб я не висовував свою кандидатуру». Тому він пропонував обирати предстоятеля серед 3 кандидатів, «щоб кожна Церква висунула свого кандидата» [1]. Однак ієрарх виступав вже після того, як делегати проголосували за процедуру виборів. Крім того, митрополит Еммануїл змушений був зачитати фрагмент листа владика Філарета, в якому він відмовився висувати свою кандидатуру на посаду митрополита Київського. Аналогічного листа напередодні також надіслав митрополит Макарій.

У першому турі кожен делегат отримав бюлетень з іменами усіх єпископів, за винятком владик Філарета, Макарія та екзархів, у якому потрібно було зробити тільки одну позначку. Загалом у голосуванні взяло участь 199 делегатів. В урні виявилось 198 бюлетенів. За результатами голосування митрополит Епіфаній отримав 81 голос, митрополит Симеон 56 голосів і митрополит Михайл 38 голосів.

У другому турі голосували лише архиєреї (64 особи). Перед голосуванням послідовно зняли свої кандидатури владика Михайл Зінкевич, Димитрій Рудюк, Матвій Шевчук, Борис Харко, Симеон Зінкевич. На прохання владика Філарета, наступний у списку єпископ Вишгородський і Подільський Володимир Черпак погодився не знімати свою кандидатуру. Тому в бюлетень було внесено три кандидатури з числа архиєреїв. Після підрахунку розподіл голосів виглядав так: за митрополита Епіфанія було віддано 36 голосів; митрополита Симеона – 28 голосів; єпископа Володимира – жодного. Отже, за результатами таємного голосування у другому турі предстоятелем Православної Церкви України було обрано митрополита Епіфанія з перевагою у 8 голосів.

Митрополит Еммануїл підніс в дар новообраному предстоятелю пам'ятну панагію від Вселенського патріарха. «Предстоятель наголосив на важливості сьогоднішнього дня й тієї події, яка успішно добігає свого завершення. Православна Церква України постала, розкол заліковано, і тепер

на кожному лежить особиста відповідальність в тому, аби докласти всіх можливих зусиль для розбудови православної віри в нашій Батьківщині», – йдеться в протоколі Собору [2]. Після подячного молебня Собор завершив свою роботу близько 17 год.

Одразу після завершення Об'єднавчого Собору митрополит Епіфаній звернувся з промовою до вірян на Софійській площі. Він подякував присутнім за щире підтримку і привітання: «Ми змогли об'єднати три гілки українського православ'я в єдину Помісну Православну Церкву... Я б хотів закликати всіх наших співбратів, архиєреїв, всіх вірних до новоствореної єдиної Української Православної Церкви. Двері нашої Церкви відкриті для всіх» [18].

Вселенський патріарх Варфоломій в телефонній розмові з митрополитом Епіфанієм привітав його з обранням предстоятелем Православної Церкви України. Цього ж дня на офіційному сайті Вселенського Патріархату було опубліковане комюніке, в якому повідомлено, що Його Всесвятість запросив митрополита Епіфанія для співслужіння Божественної літургії на Фанарі в день свята Богоявлення і надання йому Томоса про створення нової сестринської Автокефальної Церкви [18].

5 січня 2019 р. Вселенський патріарх Варфоломій підписав Томос про автокефалію Православної Церкви України, створений на пергаменті іконописцем і каліграфом Лукою, ієромонахом монастиря Ксенофонт на Афоні. Наступного дня в церкві святого Георгія у резиденції Вселенського Патріархату в Константинополі під час святкової літургії предстоятелю Православної Церкви України митрополиту Київському і всієї України Епіфанію було вручено Томос про автокефалію Української Церкви, а також відбулося євхаристійне співслужіння двох предстоятелів і духовенства обох Церков. 9 січня на Томосі поставили свої підписи всі члени Синоду Вселенського Патріархату, чим було формально завершено процес здобуття української автокефалії [16].

Конституювання Помісної Православної Церкви України з подальшим отриманням автокефального статусу означало повернення до київських церковних традицій, української мови й культури, а також мало важливе духовне й державотворче значення. Здобуття Томосу про автокефалію призвело до переформатування православного ландшафту України та відкрило нові перспективи для інтенсифікації міжконфесійного діалогу. Розбудова Української Церкви, протидія ідеологічному тиску проросійських церковних структур – вагомі складники захисту національної безпеки Української держави.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архів Київської Митрополії Православної Церкви України. Відеозапис Об'єднавчого Собору ПЦУ 15 грудня 2018 р.
2. Архів Київської Митрополії Православної Церкви України. Протокол Помісного Об'єднавчого Собору Православної Церкви України від 15 грудня 2018 р.
3. Архієпископ Тельмиський Іов (Геча): Україна завжди була канонічною територією Вселенського патріархату. URL: <https://glavcom.ua/interviews/arhiepiskop-telmiskiy-iov-gechabr-ukrajina-zavzhdi-bula-kanonichnoyuteritorijeyu-vsenskogo-patriarhatu-528418.html> (дата звернення: 19.11.2019).
4. Вселенський патріархат сохранил єпархии за Симеоном и Александром. URL: https://lb.ua/news/2018/12/17/415207_vsenskij_patriarhat_sohranil_eparhii.html (дата звернення: 21.11.2019).
5. Вселенський Патріарх Варфоломій звернувся листом до Митрополита Онуфрія. URL: <http://andriyivskatserkva.kiev.ua/vsenskij-patriarx-varfolomij-zvernuvsya-listom-do-mitropolita-onufriya/> (дата звернення: 21.11.2019).
6. Вселенський престіл і Церква України – документи свідчать. URL: <https://cerkvarium.org/dokumenty/tserkovni-vsenskij-prestil-i-tserkva-ukrajini-dokumenty-svidchat> (дата звернення: 19.11.2019).
7. Гулямов Б., прот. Казус Филарета. Ч. 2. URL: https://lb.ua/society/2020/01/20/447656_kazus_filareta_ch2.html (дата звернення: 11.06.2020).
8. Гулямов Б., прот. Казус Филарета. Ч. 3. URL: https://ukr.lb.ua/society/2020/02/17/450074_kazus_filareta_ch3.html (дата звернення: 11.06.2020).
9. До Порошенка в Український дім приїхали троє архиєреїв УПЦ МП: ЗМІ назвали їхні імена. URL: <https://www.unian.ua/politics/10336671-do-poroshenka-v-ukrajinskiy-dim-prijihali-troje-arhiyerejiv-upc-mp-zmi-nazvali-ihni-imena.html> (дата звернення: 19.11.2019).
10. Киридон А. М. Томос про надання автокефалії Православній Церкві України: архітектоніка процесу. *Манська старовина*. 2019. № 6. С. 34–49.
11. «Мене шантували», – митрополит Михаїл пояснив, чому не став предстоятелем нової церкви. URL: https://pershyj.com/p-mene-shantazhuvali-mitropolit-mihayil-poyasniv-chomu-ne-stav-predstoyatelem-novoyi-tserkvi-32367?fbclid=IwAR3JSz7dTCTomlTbJfi3s944G1zx7koIsz3DiVY1WoRfLRywlGPPf2QW_4 (дата звернення: 21.11.2019).
12. Лист-запрошення +Варфоломія Константинопольського на Об'єднавчий Собор. URL: <http://andriyivskatserkva.kiev.ua/list-zaproshehnyya-varfolomiya-konstantinopolskogo-na-obyednavchij-sobor/> (дата звернення: 21.11.2019).

13. Маркери змін. Коментарі до Статуту Православної Церкви України. URL: https://lb.ua/society/2019/01/03/416364_markeri_zmin_komentari_statutu.html (дата звернення: 21.11.2019).
14. Перед Объединительным собором мне говорили, что там возможны теракты, – Александр Саган. URL: <https://fakty.ua/291196-pered-obedinitelnym-soborom-mne-govorili-cto-tam-vozmozhny-terakty---aleksandr-sagan> (дата звернення: 21.11.2019).
15. Петро Порошенко звернувся до учасників Собору: «Від вас залежить майбутнє України». URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/73921/ (дата звернення: 21.11.2019).
16. Православна Церква України: шлях крізь віки. URL: <https://www.pomisna.info/uk/tserkva/istoriya/> (дата звернення: 21.11.2019).
17. Саган О. Православна Церква України: конституювання та перспективи розвитку. Київ, 2019. 104 с.
18. У Софії Київській відбувся Об'єднавчий Собор Українського Православ'я. URL: <https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/u-sofiyi-kyuyivskij-vidbuvsya-ob-ednavchij-sobor-ukrayinskogo-pravoslav-ya/> (дата звернення: 21.11.2019).
19. Українська Церква буде повністю незалежною, – Павленко про статут нової УПЦ. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/orthodox_relations/73795/ (дата звернення: 21.11.2019).
20. Черговий крок до автокефалії: Вселенський патріархат призначив своїх представників у Києві. URL: <https://www.unian.ua/society/10253055-chergoviy-krok-do-avtokefaliji-vselenskiy-patriarhat-priznachiv-svojih-predstavnikov-u-kiyevi.html> (дата звернення: 19.11.2019).
21. Announcement of the Holy and Sacred Synod (11th Oct. 2018). URL: <https://www.ec-patr.org/docdisplay.php?lang=en&id=2576&tla=en> (Last accessed: 19.11.2019).
22. Communiqué (29/11/2018). URL: <https://www.patriarchate.org/-/anakoinothen-29-11-2018-> (Last accessed: 19.11.2019).
23. Report By His Grace Bishop Makarios of Christoupolis At the Synaxis of the Hierarchs of the Ecumenical Throne on «The Ecclesiastical Issue in Ukraine» (Constantinople, 1–3 September 2018). Звіт Його Преосвященства єпископа Макарія Христупольського на Синаксісі ієрархів Вселенського Престолу «Церковне питання в Україні» (Константинополь, 1 – 3 вересня 2018 р.). URL: https://risu.org.ua/php_uploads/files/articles/ArticleFiles_72787_Report_by_His_Grace_Bishop_Makarios.pdf (Last accessed: 19.11.2019).

References

1. Huliamov B. Kazus Filareta. Ch. 2. URL: https://lb.ua/society/2020/01/20/447656_kazus_filareta_ch2.html (дата звернення: 11.06.2020).
2. Kurydon A. Tomos pro nadannia avtokefalii Pravoslavonii Tserkvi Ukrainy: arkhitektonika protsesu. *Umanska starovyna*. 2019. № 6. С. 34–49.
3. Sahan O. Pravoslavna Tserkva Ukrainy: konstytuiuvannia ta perspektyvy rozvytku. Kyiv, 2019. P. 80–81.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Отримано: 15.04.2021 р.

Прорецензовано: 28.04.2021 р.

Прийнято до друку: 10.05.2021 р.

e-mail: pasamajboroda@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2021-32-40-46

Майборода П. Республіканські чесноти та імперська велич: образ Юліана в панеґірику Клавдія Мамертина. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2021. Вип. 32. С. 40–46.

УДК: 94(37).08

Павло Майборода**РЕСПУБЛІКАНСЬКІ ЧЕСНОТИ ТА ІМПЕРСЬКА ВЕЛИЧ:
ОБРАЗ ЮЛІАНА В ПАНЕГІРИКУ КЛАВДІЯ МАМЕРТИНА**

Стаття присвячена представленню імператора Юліана в панеґірику Клавдія Мамертина. На думку автора, панеґірист протиставляє образ Юліана його попереднику Констанцію. Мамертин суперечить сам собі, критикуючи республіку і вихваляючи республіканські чесноти імператора. Образ Юліана занадто ідеалізовано, що, однак, не завадило впливу опису імператора на подальших істориків, зокрема Амміана Марцелліна.

Ключові слова: імператор Юліан, Клавдій Мамертин, Амміан Марцеллін, панеґірик, образ, чесноти.

Pavlo Maiboroda**REPUBLICAN VIRTUES AND IMPERIAL GREATNESS:
THE IMAGE OF JULIAN IN CLAUDIUS MAMERTINUS' PANEGYRIC**

Our work is devoted to the analysis of Mamertinus' 'Panegyric' in honor of emperor Julian. Julian's reign provoked fierce controversy about his image and activities. His policies found both apologists from pagan historians and rhetoricians and uncompromising critics from christians. Claudius Mamertinus, who dedicated the Panegyric to Julian, occupies a special place here – he stands at the origins of the exaltation of the image of the emperor, his work was read and quoted by the next defenders of the 'restorer of paganism'.

The main theme of the panegyric was the glorification of the emperor Julian. The author of the panegyric tries to prove that Julian is not a usurper, and therefore contrasts his impeccable behavior with the vices of his predecessor Constantius. Then, determining the socio-political ideals of the future government, the author of the panegyric criticizes the Republic, where bribery and flattery towards voters were commonplace. The emperor himself is an ideal hero for him. However, even in these flattering descriptions you can find contradictions that will manifest themselves in the future: populism and attempts to please everyone and attempts to control all public affairs. One way or another, Mamertinus' text became a model for further glorification of the image of Julian among pagan writers, most influencing between them was Ammianus Marcellinus. Julian's image becomes more prominent: what Mamertinus perceives purely positively because of the peculiarities of the genre, Ammianus shows as good intentions, which have not always been realized.

Key words: emperor Julian, Claudius Mamertinus, Ammianus Marcellinus, panegyric, image, virtues.

Офіційна пропаганда не належить до надійних джерел інформації про історичні події. Однак, за відсутності інших джерел, історики бувають змушені їх використовувати. Наприклад, чернівецький дослідник А.В. Федорук [12] використовував «Панегірик» імператора Флавія Клавдія Юліана (361 – 363 рр.) для того, щоб відтворити хід битви при Мурсі (351 р.), про яку практично не маємо жодних інших свідчень. У нашому дослідженні також звернемося до панеґірика – похвального слова на честь імператора, проте з дещо іншою метою.

Правління Юліана, прозваного християнами Відступником, викликало запеклу полеміку навколо його образу і діяльності. Його політика знайшла собі як апологетів з боку язичницьких істориків і риторів (тут в першу чергу потрібно назвати пізньоантичного оратора Лібанія та історика Амміана Марцелліна), так і непримиренних критиків – сирійського богослова Єфрема Сирина, його товариша по навчанню і отця церкви Григорія Назіанзіна і багатьох інших. Клавдій Мамертин, що присвятив Юліану «Панегірик», займає тут особливе місце – він стоїть біля витоків героїзації образу імператора, його читали і на нього рівнялися наступні захисники «реставратора язичництва».

«Панегірик» Клавдія Мамертина на пошану імператора Юліана було виголошено першого січня 362 р. на честь отримання автором посади консула. Про самого Мамертина ми маємо відомості тільки з його твору і від Амміана Марцелліна. Так, Амміан Марцеллін повідомляє, що в 361 р. Мамертин отримав від Юліана посаду *comes sacrarum largitionum* – тобто став управителем імператорського фінансового фонду [1, XXI.8.1]. Трохи пізніше в тому ж році він був призначений преторіанським префектом [1, XXI.12.25]. Перебуваючи у Наїсі (сучасний Ніш, Сербія), Юліан зробив його першим консулом на 362 р. з колегою Флавієм Невіттою. Мамертин називає себе сенатором [6, III.3; 20, р. 387]¹, а значить отримав цей титул раніше.

Він брав участь в Халкедонському трибуналі, де були засуджені чиновники Констанція [1, XXII.3.1]. Халкедонська комісія викликала нарікання деякими своїми вироками, які виглядали, скоріше, як помста Юліана, ніж як справедливий суд.

За імператора Валентиніана I (364 – 375 рр.) Мамертина звинувачують в казнокрадстві і знімають з посади префекта преторія (365 р.) [1, XXVII.7.1]. Подальша його доля невідома. «Панегірик» увійшов до збірки «Латинські панегірики» (XII *panegyrici Latini*), яка містить у собі дванадцять панегіриків різних авторів від Плінія Молодшого (панегірик на честь Траяна, I ст. н.е.) до Паката (панегірик на честь Феодосія, кін. IV ст.).

Збірнику було знайдено ренесансним діячем Джованні Ауріспою (1376 -1459 рр.) [20, р. 3] в бібліотеці Майнца, звідки копія, зроблена ним, отримала назву Майнцьської [17, р. V]. Ця копія, в свою чергу, була загублена, хоча збереглися списки, зроблені на її основі. Поряд з нею при виданні панегіриків використовуються копії із зібрання колекціонера Р. Харлі і Уппсальський рукопис, які знаходяться в кращому стані, ніж екземпляр Ауріспи [15].

Вперше «Латинські панегірики» були видані Франциском ПUTEОЛАНом 1482 р. Критичне видання було зроблено Йоганном Лівінеєм (1546/7 – 1599 рр.) в 1599 р. Найбільш авторитетними є французьке видання Е. Галлатье 1949 – 1951 рр. [19] і англійське Р.А.Б. Мінорса 1964 р. [17]. Ми користувалися англійським виданням (з паралельним латинським текстом) під редакцією К. Ніксона і Б. Роджерса [20] і російським виданням І.Ю. Шабаги [6].

Дослідницька література, присвячена панегірику Клавдія Мамертина, не надто велика. Зокрема, французька дослідниця М.-К. Люйє підкреслює важливість панегіриків для пропаганди в Пізній Римській імперії [7, с. 161-172]. Панегіристи, на переконання французької дослідниці, камуфлювали соціальні протиріччя, підкреслюючи натомість об'єднуючий державу образ імператора. «Маскуючи при цьому під відомими одежами все те, що було насильницьким, новим та шокуючим у політиці послідовно Діоклетіана, Константина чи Юліана, вони клали своє каміння у складну справу побудови згоди», пише дослідниця [7, с. 170-171].

Британський дослідник Р. Блоклі вважає [18, р. 437-450], що панегірист переслідував дві основні цілі – показати, що Юліан не є узурпатором, протиставивши його чесноти вадам Констанція, і дати нарис програми подальшого правління. Блоклі стверджує, що вся аргументація Мамертина спрямована на те, щоб продемонструвати, що узурпатори завжди наділені жахливими недоліками, а, оскільки поведінка Юліана демонструє протилежну картину, він не може бути тираном, що незаконно захопив владу. Дослідник також звертає увагу на республіканські інтенції Юліана, який відходить від образу східного правителя, як в побудові державного апарату (де він намагається впоратися з бюрократизацією і корупцією), так і в поводженні з підданими.

І. Ю. Шабага [15] зупиняється на світоглядних установах Клавдія Мамертина. Дослідниця вважає, що основою поглядів панегіриста був неоплатонізм. І.Ю. Шабага висловлює точку зору, що неоплатонічна віра в Єдина була тісно пов'язана з уявленням про єдність імперії та про єдиного імператора, що нею управляє. Що стосується соціально-політичної концепції Мамертина, то вона знаходиться під впливом стоїцизму, згідно з яким імператор є володарем вищої адміністративної влади, і перед ним повинні схилитися всі державні інститути, не виключаючи і сенат. Впливом стоїцизму пояснюється також імператив, згідно з яким імператор повинен відповідати своєму місцю, а значить, виконувати своє призначення, яке в першу чергу полягає в турботі про підданих.

Вивчалися і окремі аспекти панегірика. Так, Є.С. Данілов в своїх статтях [2; 3] звертається до дослідження теми суб'єктивної безпеки (захищеності) підданих за часів Пізньої імперії. Зокрема, правління Юліана, згідно панегірику Мамертина, було часом безпеки, тому що римляни поверну-

¹ Автор висловлює щирі вдячність С. Грабовецькому (Євпаторія – Твер) за допомогу із доступом до літератури за темою.

лися до старих цінностей, відродилося ораторське мистецтво, а варвари були розбиті вперше після довгої серії поразок.

Є. О. Мехамадієв [10] займався питанням ставлення панегіриста до германських народів, проти яких воював Юліан. Дослідник зауважує, що Мамертин вважав германців підвладним римлянам народом, тому перемоги Юліана сприймаються як повернення варварів в той стан, в якому вони повинні знаходитися за своєю природою. Саме тому панегірист настільки лапідарний, описуючи перемоги Юліана – після битви при Аргентораті варвари знову підпорядковуються римлянам, і про це не варто багато говорити.

У сучасній українській історіографії не зверталися до дослідження панегірика Клавдія Мамертина. М. Маркович досліджувала внутрішню політику імператора Юліана, але в її дисертації Мамертин згадується лише як один з чиновників Юліана [9]. А.В. Федорук звертався до панегіриків лише самого імператора-відступника [12, с. 398-404], не ставлячи, однак, за мету порівняти їх з близьким за часом панегіриком Мамертина.

Підсумовуючи огляд історіографії, відзначимо, що дослідниками не розглядався образ Флавія Клавдія Юліана у сукупності, як його подає Мамертин. На наш погляд, потребують уточнення деякі соціально-політичні погляди панегіриста, які відзначаються певною суперечливістю, відбиваючи протиріччя і в політиці самого імператора.

Мета статті – дослідження образу Юліана в панегірику Клавдія Мамертина. Відповідно до цього поставлено такі завдання: 1) показати критику політики Констанція, який був попередником Юліана, в панегірику; 2) проаналізувати суспільно-політичний ідеал панегіриста; 3) показати відображення внутрішньої та зовнішньої політики Юліана та його особистості у панегірику.

Однією з ключових подій в історії римського доміану стало навернення імператора Константина (306 – 337 рр.) в християнство. За часів Константина посилюється процес бюрократизації імперії, який почався ще під час кризи III ст. [11, с. 173]. Він шов пліч-о-пліч з корумпованістю державного апарату. У IV ст. досить часто лунають скарги на жалюгідний стан міської муніципальної аристократії – декуріонів і свавілля імператорських агентів (*agentes in rebus*) [1, XIV, 11. 19, 23; XV, 3. 8; XXII, 9. 8].

Відразу після смерті Константина імперія знову занурилася у військово-політичну смуту. Справа в тому, що в 337 р. сталася різанина, в ході якої загинули майже всі родичі Константина, крім Юліана і Галла, а влада була розділена між трьома його синами Константином (337 – 340 рр.), Константом (337 – 350 рр.) і Констанцієм (337 – 361 рр.). Однак між трьома братами не було єдності, і в результаті міжусобної війни між Константином і Константом перший загинув. Правління Константа на Заході імперії також не відрізнялося стабільністю: в 350 р. проти нього виступив високопоставлений військовий Магненцій (350 – 353 рр.), який зумів скинути сина Константина. Одночасно з ним проголосили себе імператорами Ветраніон (ще один військовий, 353 р.) і Непоціан (353 р.) в Римі. Заколот Непоціана був незабаром придушений Магненцієм, а Ветраніон здався на милість Констанція. Констанцій призначив свого старшого племінника Галла цезарем на Сході імперії, а сам перекинув сили на Захід. Після поразки в битві при Мурсі (351 р.) Магненцій відступив в Галлію, де був убитий в 353 р. [4, с. 83]. Після цього Констанцій позбувся Галла, який проявив себе з найгіршої сторони як цезар (страчений в 354 р.), і призначив замість нього його молодшого брата, Юліана. Юліану було доручено навести лад на західних кордонах імперії, які спустошувалися набігами варварів. Майже одночасно з цим на Заході імперії відбувається черговий заколот: франк Сільван проголошує себе імператором (355 р.) через помилковий наклеп, якому дав хід Констанцій. На цей раз, однак, заколот був придушений майже без боротьби: для арешту Сільвана був висланий командувач кіннотою Урзіцин, який хитрістю усунув узурпатора [4, с. 84-85].

Тим часом Юліан домігся успіхів у боротьбі з варварами. У 357 р. він розгромив їх війська в битві при Аргентораті (Страсбурзі) і надовго убезпечив Галлію від вторгнення. У 360 р. Констанцій зажадав відіслати частину військ на Схід імперії для кращої підготовки до війни із персами. Однак війська збунтувалися і в Лютеції (Парижі) проголосили Юліана августом. Мала розпочатися чергова міжусобна війна, однак після смерті Констанція від хвороби в листопаді 361 р. Юліан залишився єдиним правителем імперії. Його війська в той момент стрімко рухалися до Константинополя, куди август в'їхав в грудні 361 р. Там він зробив призначення на ключові посади, в тому числі і на посади консулів на 362-й р. Таким є соціально-політичний і історичний контекст панегірика Клавдія Мамертина.

Незважаючи на те, що найбільш ранні твори, що дійшли до нас від Юліана, – це панегірики Констанцію, значну частину його політичної програми становила критика правління попередника. Саме цьому в першу чергу присвячено його промову «До сенату й афінського народу» [16].

У дусі Юліанової критики правління Констанція вибудовує промову і Клавдій Мамертин. Так, за даними панегіриста, Галлія до приходу Юліана перебувала в жалюгідному стані (Pan. XI, IV, 1-2). Вона була розграбована нечесними управителями. Найдавніші її міста перебували в руках варварів, а галльська аристократія – знищена чи продана в рабство. Суспільні настрої населення Галлії були настільки занепадницькими, що багато мешканців провінції хотіли перетворитися на варварів – в такому випадку вони не піддавалися б жорстоким нападам цих останніх і не були б змушені платити грабіжницькі податки.

Крім критики управління провінціями, панегірист не залишає поза увагою і двір Констанція. Там, за повідомленням Клавдія Мамертина, процвітає непотизм: посади роздаються завдяки зв'язкам з жінками, євнухами або через хабарі [6, XIX, 4]. Загалом за правління Констанція настав занепад в науках і мистецтвах: закинута військова наука, юриспруденція, яка славилася колись іменами Сцеволи і Сервія², тепер стала заняттям вільновідпущеників, мистецтво красномовства стало даремним, адже все вирішували особисті зв'язки [6, XX, 1-2].

Характерно, однак, що, критикуючи попередника Юліана, Клавдій Мамертин аж ніяк не вважає суспільно-політичним ідеалом для нового імператора республіканську епоху. Так, кандидату на високу виборну посаду в республіці доводилося пам'ятати кожного випадкового перехожого, щоб привітатися з ним на ім'я, кожному посміхатися і робити вигляд, що радієш йому, та й багато інших речей, які не личили, на думку Мамертина, пристойній людині [6, XVI, 11]. Тут панегірист навіть посилається на епізод, запозичений з трактату Цицерона «Про ораторське мистецтво» [10, I, 24, 111]: оратор Ліциній Красс³, соромлячись, просив не дивитися на нього Сцеволи, коли він ламає дурня перед людьми, шаркаючи ніжною і принижуючи себе, щоб отримати посаду.

Навіть в давнину вибори в такому авторитетному зібранні, як центуріатні комісії, були заплямованими безліччю інтриг. Уже в республіканський час на виборах використовувався підкуп і діяли банди погромників (імовірно, Клавдій Мамертин має на увазі ватаги Клодія і Мілона, які діяли в Римі в середині I ст. до н.е.). Тому виходило так, що чим більше людей проголосувало за людину на виборах, тим вона підліша й гірша. Мамертин наводить приклад Авла Габінія, який повсякчас змінював політичні орієнтири, воюючи то за Помпея, то за Цезаря, проте водночас не було обрано Марка Порція Катона-молодшого, який вважався взірцем політичної витримки і чеснот [6, XIX, 1-3].

У панегірику Мамертина можна виокремити піднесення особистості Юліана і опис переваг його правління. Так, в стрімкому поході на Дунай Юліан поспішає вперед, одягнений в повне обмундирування і навантажений зброєю. Опис імператора виходить епічним: дихання важко виривається з його грудей, але він йде, не відчуваючи втоми. Навколишні бачать піт, що стікає його потужною шиєю, а очі його, немов зірки, виблискують крізь товстий шар дорожнього пилу, що покриває його бороду і волосся [6, VI, 4].

Мамертин зазначає, що, незважаючи на притаманний Юліану аскетизм (імператор спав на голій землі, задовольнявся солдатської їжею і рідкісною чашею вина), він, як і раніше, був привітним, а не суворим і похмурим [6, XII, 1-2]. Титул імператора не змінив Юліана, він залишався таким самим, яким був у приватному житті, і йому не доводилося, подібно до інших, прикривати маскою веселості вроджену бездушність. Так, Юліан виходить назустріч новим консулам, Невітті та Мамертину, – що багатьом його прихильникам і навіть щирим шанувальникам (про це говорить, наприклад, Амміан Марцеллін – [1, XXII, 7,1]) здалося нечуваним порушенням заведеного церемоніалу, – коли вони, згідно з традицією, відправляються зустрічати імператора перед світанком [6, XXVIII, 3].

У імператора на все вистачало часу, тому що він майже не спав. Вивільнені таким чином години він міг присвячувати державним справам, тому у нього не було потреби делегувати повноваження, більшу частину обов'язків він міг виконувати самостійно [6, XIV, 3]. Мамертин не помічає, що таким чином він досягає зворотного ефекту: правитель, який не надає підданим жодних повноважень, іде прямим шляхом до тиранії.

² Публій Муцій Сцевола (180 – 115 рр. до н.е.) – політичний і військовий діяч, юрист, великий понтифік із 130 до 115 рр. до н.е.

Сервій Сульпіцій Руф (106 – 43 рр. до н.е.) – римський юрист та політичний діяч, консул 51 р. до н.е.

³ Луцій Ліциній Красс (140 – 91 рр. до н.е.) – давньоримський політичний діяч, оратор, консул 95 р. до н.е.

Нарешті, здається, що імператор мав дар передбачення: так, коли нотарій Гауденцій, агент Констанція, доставляє зерно не Юліану на Дунай, а в Константинополь, де все ще править його дядько, то цезар каже наблизеним, що не варто через це турбуватися: незабаром всі вони будуть в столиці [6, XIV, 6]. Таким чином, здається, Юліан пророкував свою швидку перемогу в громадянській війні і прибуття з цього приводу в головне місто імперії.

В інтерпретації панегіриста сам розрив між Констанцієм та Юліаном відбувся через чесноти останнього. Констанцій, на думку Мамертина, заздрило Юліану. А Юліан не міг приховувати свою добродішність, подібно до етрусського юнака, який поранив собі обличчя, щоб відлякувати жінок, які переслідували його [6, V, 3]. Тут Мамертин посилається на епізод, який описує римський письменник I ст. н.е. Валерій Максим як приклад, що людину прикрашають тільки внутрішні чесноти [8, IV, 5, 1]. Юліан в той же час був милостивим до пам'яті свого попередника: Констанція поховали з усіма почестями, належними йому за саном.

У зв'язку із зверненням до актуальних соціально-політичних подій Мамертин згадував узурпаторів Непотіана і Сільвана. Ці правителі-одноденки прийшли б в жах від того образу, що створив Юліан: занадто багато обов'язків стосовно підданих, надто висока планка, яку задає правлячий імператор. Тому, на думку Мамертина, якщо б ці узурпатори побачили, що посада правителя вимагає такої самовідданості, вони б, скоріше, воліли відправитися до пекла, ніж правити [6, XIII, 3-4].

В трактуванні Мамертина Юліан виступав в ролі відновника того, що зруйнували попередні імператори та їхні ненасні агенти. Спочатку він зайнятий відновленням Галлії, яка повернулася до процвітання після виграної при Аргентораті битви. Однак цезар здійснив не тільки військові звитяги: влітку він перемагає в битвах, а взимку насаджує чесноти [6, IV, 6] (правда, панегірист не уточнив, яким саме способом відбулося таке «насадження»).

Після проголошення Юліана августом він поширив активність на всю імперію. Так, він забезпечує Рим хлібом, запобігаючи голоду в «вічному місті». Він відновлює Марею (в Єгипті), звільняє від надмірних податків далматів та епіротів, відновлює Нікополь (в Епірі), а потім і Афіни з Елевсіном [6, IX, 1-4].

За Юліана провінції перестали відчувати важкість податкового тягаря, тому що гроші не йшли на витрати державного апарату, а поверталися назад на місце. Все це відбувалося тому, що Юліан був ощадливий і аскетичний, не мав необхідності витратити величезні кошти на утримання себе і армії підлабузників. Однак, як справедливо вказав Д.С. Фурман [13, с. 71], незважаючи на ідеалістичні плани імператора щодо зміни системи оподаткування і викорінення непотизму, заходи Юліана спіткав крах. Деякі з них були занадто ригористичні, інші порушували нормальну роботу бюрократичного апарату, тому були ліквідовані наступниками імператора.

У кадровій політиці Юліан також відмовився від принципів свого попередника. Вважав за краще мати на вищих посадах людей простих і грубуватих (можливо, тут автор панегірика мав на увазі свого колегу Невітту, який був варварського походження), а не підлабузників і угодників. Для того, щоб отримати посади, за Юліана потрібно було володіти класичними римськими чеснотами: стриманістю, розсудливістю, хоробрістю і справедливістю. Тут панегірист опускається до відвертих лестоців: він сам отримав відразу три посади – керуючого фінансами, преторіанського префекта і консула – всього за один рік, що свідчить про небувалу щедрість Юліана [6, XXI, 4-5].

Нарешті, за Юліана відбулося відродження наук і мистецтв. Імператор «посадив на царський престол» філософію (хоча Амміан Марцеллін і Євнапій, які позитивно ставилися до імператора, критикували його за надмірну роль філософів при дворі [5, с. 257]), повернув спостереження над світилами, щоб люди не уподібнювалися чотириногим тваринам і наважувалися підняти погляд до зірок. Мова, очевидно, йшла про заборону за Констанція різних ритуалів та забобонів, до числа яких входила й астрологія [6, XXIII, 5-6]. Це, до речі, єдине місце у панегірику Мамертина, де він прямо висловився про релігійну політику Юліана, засуджуючи його християнських попередників. У всьому іншому Мамертин залишився твердим державником: Юліан – добрий правитель, тому що здійснив безліч діянь на користь імперії, панегіриста мало цікавили релігійні погляди правителя і його неприязнь до християн.

Завершуючи панегірик, Мамертин – у протиріччі з критикою республіканських інститутів, що пролунала від нього раніше, – вихваляє цінності класичної епохи. Як вже було сказано, Юліан поводив себе поблажливо до Невітти і Мамертина, так що обіцяв навіть слухатися нових консулів у перший день відправлення ними консульських повноважень. Він разом з консулами йшов в імпе-

раторський палац, питаючи дорогою вказівок ліктора і віатора (персони, що займалася визначенням правильного з точки зору церемоніалу шляху). Панегірист не помітив, що своїми лестощами він показував виродження республіканських інститутів, які, звичайно, не моли врятувати незграбні спроби Юліана дотримуватися церемоніалу. Більш того, таке формальне дотримання староримських чеснот ставило оточуючих в незручне становище: вони не знали, як реагувати на ескапади імператора та не могли розібрати, де в них закінчується ритуал і починається продумана державна політика.

Отже, повідомляє наостанок Мамертин, його консульство стояло вище, ніж консульство Луція Брута і Публія Валерія Публіколи (засновників республіки, були консулами в 509 р. до н.е.), так як за них свобода була тільки народжена, а у вік Юліана ця свобода остаточно відновлена [6, ХХХ, 3-4]. Щоправда, сам Мамертин недовго користувався плодами подібної «свободи»: його панегірик надав йому місце серед суддів Халкедонського трибуналу, на якому було засуджено верхівку старого чиновництва Констанція. Правління Юліана виявилось недовгим: вже через півтора роки, влітку 363 р., він загинув під час походу на Персію. За наступних імператорів сам Мамертин швидко втратив свої високі посади і канув у небуття. Зірка імператора Юліана виявилось, хоча і яскравою [6, II, 1], але недовговічною.

Підведемо підсумки. Клавдій Мамертин виголосив свій панегірик першого січня 362 р., а тому головною темою його промови стало прославлення правлячого імператора Флавія Клавдія Юліана. Автор панегірика намагався довести, що Юліан не був узурпатором, а тому протиставляв його бездоганну поведінку вадам його попередника Констанція, доводячи, що саме останній спровокував громадянську війну. Далі, намагаючись визначитися з суспільно-політичними ідеалами майбутнього правління, автор панегірика накинувся з критикою на республіканські порядки, де звичайною справою були підкуп та лестощі у бік виборців. Мамертин не помітив, що ремінісценції за республіканськими інститутами звучали доволі сильно, особливо на початку правління Юліана. Сам імператор для нього – ідеальний герой, який через словесні прикраси почасти втрачав риси живої особистості. Однак і у цих сповнених лестощами описах можна знайти протиріччя, які проявляться у подальшому: популізм і намагання всім догодити (зустріч на світанку Мамертина і Невітті), намагання контролювати самотійно всі державні справи (і через це відсутність у деяких з них вагомих здобутків). Так чи інакше, текст Мамертина став взірцем для подальшого возвеличення образу Юліана серед язичницьких письменників, найбільше вплинувши на Амміана Марцелліна. Однак у історика кінця IV ст. образ Юліана стає більш рельєфним: те, що Мамертин сприймає суто позитивно через особливості жанру, Амміан показує як добрі наміри, які не завжди було втілено у реальність.

Список використаних джерел і літератури:

1. Аммиан Марцеллин. Римская история. Санкт-Петербург, 1994. 570 с.
2. Данилов Е.С. «Бык Юлиана» как символ *securitas publica*. *Проблемы истории, филологии, культуры*. 2011. №1. С. 23–31.
3. Данилов Е.С. *Securitas* в «Panegyrici Latini». *Проблемы истории, филологии, культуры*. 2017. № 3. С. 81–89.
4. Джонс А.Х.М. Гибель античного мира. Ростов-на-Дону, 1997. 576 с.
5. Евнапий. Жизнь философов и софистов. Римские историки IV века. Москва, 1997. 414 с.
6. Латинские панегирики. Москва, 2016. 672 с.
7. Люйе М.-К. Стратегии господства и регуляция политики в переходный период: создание образа императора в латинских панегириках. *Вестник древней истории*. 1993. № 1. С. 161–172.
8. Максим Валерий. Достопамятные деяния и изречения. Санкт-Петербург, 2007. 308 с.
9. Маркович М.М. Внутрішня політика імператора Флавія Клавдія Юліана (361 – 363 рр. н.е.) у контексті еволюції релігійного життя Римської імперії: дис. ... канд. істор. наук. Львів, 2018. 264 с.
10. Мехамадиев Е.А. Рейнская граница Поздней Римской империи в 350 – 378 гг.: некоторые проблемы военной истории в контексте сведений панегириков. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*. 2019. № 5. С. 48–56.
11. Сергеев И. П. Римская Империя в III веке нашей эры. Проблемы социально-политической истории. Харьков, 1999. 224 с.
12. Федорук А.В. Битва при Мурсе (351 г.) в освещении риторических произведений цезаря Юлиана. *Стародавнє Причорномор'я*. 2021. Вип. XIII. С. 398–404.
13. Фурман Д.Е. Борьба императора Юлиана с коррупцией государственного аппарата. *Вестник Московского государственного университета*. 1968. № 6. С. 65–71.
14. Цицерон Марк Туллий. Об ораторе. Три трактата об ораторском искусстве. Москва, 1972. 475 с.
15. Шабага И.Ю. Славься император. Латинские панегирики от Диоклетиана до Феодосия. Москва, 1997. 144 с.
16. Юлиан. К сенату и народу афинскому. *Полное собрание творений*. Санкт-Петербург, 2016. С. 189–210.
17. XII Panegyrici Latini. *Recognovit brevique adnotatione critica instruxit R.A.V. Mynors*. Oxford, 1964. 320 p.

18. Blockley, R. C. The Panegyric of Claudius Mamertinus on the Emperor Julian. *The American Journal of Philology*. 1972. № 93(3). P. 437 – 450.
19. Galletier E. Panegyriques Latins. Texte établi et traduit, Paris, 1949. 1951. T. I-V.
20. Nixon C. E. V., Rodgers B.S. In praise of later Roman emperors: the Panegyrici Latini: introduction, translation, and historical commentary, with the Latin text of R.A.B. Mynors. Berkley, Los Angeles, Oxford, 1994. 744 p.

References

1. Ammian Martsellin. Rimskaya istoriya. Per. Yu. A. Kulakovskogo, A. I. Sonni. Sankt-Peterburg, 1994. 570 p.
2. Danilov E.S. «Byk Yuliana» kak simvol securitas publica. *Problemy istorii, filologii, kul'tury*. 2011. № 1. P. 23–31.
3. Danilov E.S. Securitas v «Panegyrici Latini». *Problemy istorii, filologii, kul'tury*. 2017. № 3. P. 81–89.
4. Dzhons A.Kh.M. Gibel' antichnogo mira. Per. T.V. Goryaynovoy. Rostov-na-Donu, 1997. 576 p.
5. Evnapiy. Zhizn' filosofov i sofistov. Rimskie istoriki IV veka. Moskva, 1997. 414 p.
6. Latinskie panegyriki. Vstupitel'naya stat'ya, perevod i kommentarii I.Yu. Shabagi. Moskva, 2016. 672 p.
7. Lyuye M.-K. Strategii gospodstva i regulyatsiya politiki v perekhodnyy period: sozdanie obraza imperatora v latinskikh panegyrikakh. *Vestnik drevney istorii*. 1993. № 1. P. 161–172.
8. Maksim Valeriy. Dostopamyatnye deyaniya i izrecheniya. Per. Trokhachev S. Sankt-Peterburg, 2007. 308 p.
9. Markovych M.M. Vnutrishnia polityka imperatora Flaviiia Klavdiia Yuliana (361 – 363 rr. n.e.) u konteksti evoliutsii relihiinoho zhyttia Rymскоi imperii: dys. ... kand. istorychnykh nauk. Lviv, 2018. 264 p.
10. Mekhamadiev E.A. Reynskaya granitsa Pozdney Rimskoy imperii v 350 – 378 gg.: nekotorye problemy voennoy istorii v kontekste svedeniy panegyrikov. *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N.I. Lobachevskogo*. 2019. № 5. P. 48–56.
11. Sergeev I. P. Rimskaya Imperiya v III veke nashey ery. *Problemy sotsial'no-politicheskoy istorii*. Khar'kov, 1999. 224 p.
12. Fedoruk A.V. Bitva pri Murse (351 g.) v osveshchenii ritoricheskikh proizvedeniy tsezarya Yuliana. *Starodavne Prichornomor'ya*. 2021. Vip. XIII. P. 398–404.
13. Furman D.E. Bor'ba imperatora Yuliana s korruptsией gosudarstvennogo apparata. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta*. 1968. № 6. P. 65–71.
14. Tsitseron Mark Tulliy. Ob oratore. Mark Tulliy Tsitseron. Tri traktata ob oratorskom iskusstve. Pod redaktsiey M. L. Gasparova. Moskva, 1972. 475 p.
15. Shabaga I.Yu. Slav'sya imperator. Latinskie panegyriki ot Diokletiana do Feodosiya. Moskva, 1997. 144 s.
16. Yulian. K senatu i narodu afinskomu. Imperator Yulian. *Polnoe sobranie tvoreniy*. Sankt-Peterburg, 2016. P. 189–210.
17. XII Panegyrici Latini. Recognovit brevique adnotatione critica instruxit R.A.B. Mynors. Oxford, 1964, 320 p.
18. Blockley, R. C. The Panegyric of Claudius Mamertinus on the Emperor Julian. *The American Journal of Philology*. 93(3), 1972. P. 437–450
19. Galletier E. Panegyriques Latins. Tome I-V. Texte établi et traduit. Paris, 1949 – 1951.
20. Nixon C. E. V., Rodgers B.S. In praise of later Roman emperors: the Panegyrici Latini: introduction, translation, and historical commentary, with the Latin text of R.A.B. Mynors. Berkley, Los Angeles, Oxford, 1994, 744 p.

Отримано: 07.04.2021 р.

Прорецензовано: 15.04.2021 р.

Прийнято до друку: 27.04.2021 р.

e-mail: cerkas@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2021-32-47-61

Атаманенко В. Первинний поборовий реєстр Степанської волості 1576 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острого, 2021. Вип. 32. С. 47–61.

УДК: 352.07(477.82)»15»Е

Віктор Атаманенко

ПЕРВИННИЙ ПОБОРОВИЙ РЕЄСТР СТЕПАНСЬКОЇ ВОЛОСТІ 1576 РОКУ

У статті розглянуто первинний поборовий реєстр Степанської волості 1576 р., яка на той час належала кн. В.-К. Острозькому. Він дає можливість ґрунтовніше розкрити джерелознавчі характеристики первинних поборових реєстрів як джерела з історії Волині. Дана категорія джерел була основою для створення узагальнюючих податкових документів для окремих адміністративних одиниць Речі Посполитої, які частіше порівняно з первинними реєстрами використовуються для дослідження соціально-економічної проблематики. Наявність групи джерел описово-статистичного характеру державного походження доповнюється для Степанської волості наявністю внутрішньодомініального інвентаря 1614 р. Це створює можливості розгляду динаміки розвитку різних явищ на території Волинського Полісся. Текст реєстру подано в додатку.

Ключові слова: джерелознавство, описово-статистичні джерела, латифундії Волині ранньомодерного періоду, князі Острозькі.

Viktor Atamanenko

PRIMARY TAX REGISTER OF THE STEPAN VOLOST 1576

Much of the work on the problems of socio-economic history (including urban issues) of Volhynia in the middle and second half of the XVI century are based on state tax documents. Since the Lublin Union, there are very few such sources. Besides, they did not cover a significant number of estates and settlements. A higher level of regularity of taxation and greater control resulted in better preservation of the so-called taxation registers. For Volyn, this can only be said about the two-decade period after the Lublin Union. The chronological representativeness of this group of sources cannot be considered satisfactory. This applies to the least used and practically not represented by researchers and archaeographers in circulation in the entirety of the primary registers. Much taxes registers touches latifundia of Volyn. The complex of such sources requires the implementation of their source characteristics as a separate variety (including specific historical issues) and in comparison with the already used tax documentation, mostly generalized by administrative-territorial units. State fiscal documentation consisted of several levels of sources. The first consideration of state revenue cases for the incorporated territories was already included in the resolution of the Lublin Sejm in 1569, where it occupied almost the largest volume compared to other issues and was also issued as a separate Taxation Universal. Thus, for the first time, the Ukrainian lands included into Poland received a well-developed basis for taxation. When collecting a tax, the owners or their administration created special lists – primary tax registers. All surviving primary tax registers date back to the first decade after the Lublin Union. Primary tax registers for 1576 – 1577 survived only for a few Volyn estates. Much of them touches possessions of prince V.-K. Ostroz'ryu. These are Dubno, Ostroh, Starokostyantyniv and others. One of them is register of Stepan volost 1576. The primary tax documentation contains a personal record of the population with an indication of the tax grounds for each person. In some cases (for households) they contain evidence of the gender structure and professional classes of the population. Thus, for demographic research, such sources have a number of advantages. The text of the Stepan primary reister is presented in the appendix.

Keywords: source studies, descriptive and statistical sources, latifundia of Volyn of the early modern period, prince of Ostrog.

Податкова документація Речі Посполитої цілком справедливо займає важливе місце в структурі джерельної бази досліджень з соціально-економічної та історико-демографічної української минувшини. Оподаткування (як і джерела створювані при цьому) мало після Люблінської унії для Волині регулярніший характер. Але вся сукупність податкової документації до нашого часу не зберегла-

ся. Відтак, введення до наукового обігу подібних джерел має важливе значення для розширення джерельної бази дослідження історії України останньої третини XVI ст. Хронологічна репрезентативність поборових реєстрів не є, на жаль, рівномірною і представлена документами волинського походження за 1570, 1577, 1583 та 1589 рр. [27]. Але це стосується лише узагальнюючих (сумарних), але не завжди повних, джерел по всьому воєводству.

Комплекс податкової документації складається з кількох груп. Підстави збирання побору розглядалися та затверджувалися сеймом у вигляді спеціального універсалу. Саме він визначав норми оподаткування, умови надання пільг та визначав поборців з числа шляхти [28, s. 95–98, 101–106]. Поборові універсали чи не вперше надали для Волині усталену, уніфіковану та досить розроблену основу оподаткування. Для набуття ж практичних навичок та усталеності оформлення потрібен був час. Безпосереднє вибирання побору покладалося на власників чи маєткову адміністрацію, що могло призводити до зловживань – неповної передачі податку поборці. При цьому й з'являлися первинні поборові документи, на підставі яких і створювалися згодом сумарні реєстри. Процес передачі зібраного податку в руки визначеного сеймом збирача податку призводив до копіювання первинного документу, який для власника був своєрідним квитом про здачу ним податку. Такий документ міг використовуватися й для внутрішньомаєткового обліку та використовуватися в подальшому. Відповідно, після створення сумарія увага Скарбу до первинної документації зменшувалася, що могло ставати однією з причин втрати подібних документів. Тому збережена первинна поборова документація має значення як історичне джерело не тільки для теренів її створення, але й для всієї тодішньої території Речі Посполитої. Отже, квити та рекогніції (назви первинних реєстрів) з волинських маєтностей майже не збереглися. До сумаріїв додавалися свідчення про осіб, котрі не сплатили податок. Це було однією з підстав творення ще однієї групи джерел, пов'язаної зі збиранням побору – судових документів [6].

Спроба здійснення характеристики поборової документації залишається одним із завдань джерелознавства. Розгляд ряду аспектів цієї проблеми є одним із завдань даної статті. Оскільки воно стосується нерегулярно використовуваних істориками і недостатньо введених археографами до обігу джерел, то до завдань відноситься й публікація первинного поборового реєстру Степанської волості 1576 р. [21, арк. 588–597].

Важливим в даному випадку є й та обставина, що центр волості м. Степань був одним з давніх волинських міст (відомий з кінця XIII ст.) [13, с. 28]. Але про кількісні його характеристики можна говорити лише з 70-х рр. XVI ст. Увага до Степанщини знайшла вияв у появі протягом останнього часу ряду праць, які стосуються її минулого [10; 11; 20].

Податкова документація Волині знайшла археографічне опрацювання в діяльності українських, польських та російських археографів протягом тривалого часу, починаючи з кінця XIX ст. [1; 4–7; 9; 12; 14; 19; 27 та ін.] При цьому при дослідженні ряду проблем джерелознавства та конкретно-історичної проблематики первинні поборові реєстри використовувалися нечасто, а публікувалися ще рідше [6, с. 68].

Первинні поборові реєстри волинських маєтностей опубліковані лише частково (Дубно, Жуків, Коблин, Ковель, Літовиж, Несухойжі, Острог, Старокостянтинів, Турійськ; в друці знаходиться реєстр Чернечгородської волості) [3–7; 12; 14; 18]. В ряді випадків їх свідчення не є повними через спустошення південної та центральної Волині татарами протягом другої половини 70-х рр. XVI ст. та дією податкових пільг для цих територій. В цьому сенсі у кращому становищі знаходилися поліські маєтності волинської шляхти, в тому числі й Степанська волость. Але навіть до подібних свідчень, а отже й до інформаційної якості різних категорій податкових документів кінця XVI ст., в літературі існує критичне, а то й недовірливе, ставлення. В усій повноті ця проблема так і залишається невирішеною [6; 8; 9; 15; 15–17; 26]. Незважаючи на це, дослідники вважають їх достатньо репрезентативними. Прикладом цього може вважатися й зростання уваги до використання поборової документації при залученні новітніх комп'ютерних технологій та створення її електронного видання [22–25]. Варто відзначити, що подібні характеристики стосуються сумарних реєстрів (сумарії, сумаріуші), які охоплювали адміністративно-територіальні одиниці Речі Посполитої загалом або окремо. Значними за розмірами були й окремі володіння на території Волині. Зрозуміло, що поборова інформація про них може бути основою для узагальнень якщо не всього воєводства, то для окремих його частин.

Значну частину Волині становили маєтності кн. Острозьких. Для них за 1576 – 1577 рр. збереглися і сумарні, і первинні поборові реєстри. Наявність дільчих актів та інвентарів за попередній та

наступний час робить можливим розгляд динаміки соціальних та економічних процесів у різних регіонах Волині та чинників, які на їх перебіг впливали. Стосується це й Степанської волості, свідчення про яку відобразилися як у податковій (поборовій та подимній), так і у внутрішньогосподарській (інвентар 1614 р.) документації. Варто зазначити, що останній є частково (місто Степань) опублікованим [2, с. 191–208].

Наявність свідчень про характеристики різних за статусом поселень дає можливість розгляду відмінностей між ними та з подібними населеними пунктами інших частин Волині. Так, поданий в додатку реєстр в сукупності з іншими опублікованими первинними реєстрами дає можливість уточнення ряду характеристик соціального та економічного значення. Це стосується спільного господарювання кількох селян та господарств, які перебували у держанні жінок-вдів, ремісничих спеціальностей тощо. Первинні реєстри дають можливість уточнення назв населених пунктів відносно до іншомовних публікацій. Для Степанської волості можна побачити відому на прикладі ряду інших поліських маєтностей наявність сільського ремесла (див. Додаток).

Таким чином, можна говорити про те, що навіть на прикладі окремих латифундій, які склалися зі значної кількості поселень, видно цінність такого різновиду описово-статистичних документів, як первинні поборові реєстри в якості історичного джерела з високим рівнем інформативності. В цілому ряді випадків вони узгоджуються із даними реєстрів сумарних, але в усіх випадках дають можливість порівняння свідчень різних джерел.

При публікації первинного поборового реєстру скорочення та цифрові значення не розкривалися. Не передавалися збережені не в усіх випадках польові сумарні кількісні показники по окремим категоріям населення. Текст місцями затухаючий з низкою виправлень. Реєстр не оформлений як таблиця, а лише написаний у два стовпчики. Заголовок, виділений в публікації, в оригіналі є частиною одного з них.

Додаток.

Арк. 588

Реєстръ выбираня побору его кр мл року АФОС (= 1576)
на алекции у Варшаве а на корунацеи в Кракове уваленого и водлуз универсалу
выданог з места велможног кнжти Костентина Острозског, воеводи киевског, з места Степаня
так же и с сель ку нему належачих.

Мѣсто Степан. Домы рынокои роли ани ѿгородов не мають по д гри дали.	Грицко Давыд Ильяш Петръ Яшко
Хома Максим Степан Миско Радко Михно Максим Тишко Жук Иса Малях Хведко Михно Наумъ Демид Сенко Опанас Марко Семен Грицко Каленик Иван	В том же месте дома уличныи с полдворища роли по і гри платили яко с полланку. Карпъ Опанас Карсека Федор Михно Максим Петръ Демид Степан Андреи Васко Томаи Петрушко Улас Сташина Хведко Андреи Кирдеи

Гришко Пашко	Машко Роман Трушко Иван Богдан Михно Ωкии Игнат Пятно Куней
-----------------	--

Арк. 588 зв.

Пашко Клепан Лука Володко Гавеля Павел Федор Микула Занко Иван Никон Кирута (Икрута – ?) Петрашъ Козакъ В том же месте люде огородники залито которыи потроше роли мают з дыму по д гриш дали. Васко Созон Яцко Федко Харко Радко Иван Миколаи Кощеи Левко Хома	Якуш Федко Сава Митко Мацко Ворон Митко Данко Горде Гришко Петръ Терешко В том же месте домки уличные убоски при себе огороды мают роли и ремесла не робят з дыму по гриш в платили. Яцко Ждан Пиршук Денисовая Ленчая Бакон Гордеи Антон Хведко Ωзаровая Котюковая
--	--

Арк. 589

Евтух Кубарович Карзониха Мицура Тютко Грин Иван Чеснок Пилипъ Митко Степан Левонная Демко Мишкона Чорныи Талашко Козута Тюткович Симон Иван Лютнович Яцко Шафран Кунии Гришко	Ероцко В том же месте ремесники огородов ани роли не мают ремесствомъ ся живят з ремесла по чтыри гроши а з дому по грошу а платили. Гапон Мозол чоботар Тишко чоботар Прибыш юхтеник Микула чоботар Тютко гончар Харко кравец Микула бондар Миколаи швец Костюк стрелник Матфеи лучник Вербило ковал Трухон ковал Конон слесар Микула римар
--	---

<p>Миско <i>Ω</i>близеико Роман Кондратович Сепко Маихно Василей Ждан Иванеико Гапон <i>Ω</i>ниско Дорошко Пашута Мелешко Гаврило Лука Макарович Дергаи Лубкович Сацко Янко Примиловая Евлашъ</p>	<p>Лоико бондар Гришко римар <i>Ω</i>панас кравец Паржута тесля Себестиян слесар <i>Ω</i>дарец кушнер <i>Ω</i>панас шаповал Валентии кравчикъ Куприян кушнер Микита колесник Хведко колесник</p> <p>В том ж месте прекуни с прекупництва по с <i>гри</i> платили з огорода по <i>гри</i> а с халупы по <i>грш</i> а то <i>ест</i> всег по <i>гри</i> ф.</p>
---	---

Арк. 589 зв.

<p>Симон <i>Ω</i>браз Пашко Дорота Козурля Голютка Васко Марко Антон Вертешич Микита Гусар</p> <p>В том же месте домки уличнии <i>ω</i>городы при себе мают ремесла не робят и роли не вживають з дыму по в <i>гри</i> а з <i>ω</i>городов по <i>гри</i> а платили.</p> <p>Антон Вертеико Малуха <i>Ω</i>нопреи Малашкович Матфеи Роман Русак Пашко Денисович Трухон Белеи Воиташъ Аврамъ Дылка Иван Яцко Вершило Ивашко Бикус Яцко Гизии Бартошъ <i>Ω</i>стапъ Васко Гришкович</p>	<p>Мелко Трушко Занкович Грин Терешко Яцко Степан Карпович Подира Сенко Дылка Васко Кунеи Гарасим Антон Мишко Гринец Яцко Борин Ювтуховая Микита <i>Ω</i>панасович <i>Ω</i>панас Кондрат Игнат Трушанка Фадеи</p> <p>В том же месте подсоседки убоскии быдло мают роли ани <i>ω</i>городов не мают <i>ωт</i> быдла по д <i>гри</i> дали.</p> <p>Васко Пашко Матей Грицко Гринец Игнат Протас Сергии Улас</p>
---	--

Арк. 590

<p>Савка Конон Андреи Воташи Петрушкович Коржуниха Качан Симон Горбач Дахно Грицукъ Курило Никон</p> <p>Сума дымов рынковых л роли ани огородов не мают по д гр дали. Чинит зол д.</p> <p>Домовъ уличных нс с полдворища роли по і гриш платили. Чинит зол иі гршеи к.</p> <p>В том же месте огородников кг которыи за огороды потроше роли мают з дыму по д гроши платили. Чинит зол г гршеи в.</p> <p>В том же месте домов уличных убогихъ н толко огороды мают по в гриши дали. Чинит зол г гршеи і.</p> <p>В том же месте реместниковъ ке з ремесла по д гриши а з дому по грошу а – всего по е гршеи. Чинит зол д гриши е.</p> <p>В томъ же месте перекупниц і с перекупницъства по з гршеи з огорода по а гришу с халупы по гришу а – то всего по ф гршеи. Чинит зол в гршеи ві.</p>	<p>В том же месте домовъ уличных што по г гриши платили ма. Чинит зол д гршеи в.</p> <p>Подсуседков к от быдла по д гриши. Чинит золотых в гршеи к.</p> <p style="text-align: center;">Села замку Степанскому лежачие</p> <p>То есть село Крычилско Люде с полдворища роли по і грошеи платили.</p> <p>Яков Тишко Супрун Олексии Иванович Васил Малкожа</p> <p>В том же сели люде вбогии за огороды потроше роли мают з дыму по гриш д дали.</p> <p>Аврамъ Павел Микита Васил Грин Малахвеи</p> <p>В том же селе огородники за огороды ничего не мают по в гриши платили.</p> <p>Омелян Роман Васко Гапон Савка</p>
--	---

Арк. 590 зв.

<p>В том же селе ремесники от ремесла по в гриш платили земли и огородов не мают.</p> <p>Федор колесник Иван салник</p> <p style="text-align: center;">Село Велехов</p> <p>Люде по полдворища яко по полланку роли мают по і гриш платили.</p> <p>Воина Ремсикович Миско Андреевич Петръ Янко</p> <p>В том же селци огородники убогии за огороды ничего не мают по в гриш платили.</p> <p>Матии Михаило Воина Стецко</p> <p style="text-align: center;">Село Немевици</p> <p>В нем люде с полдворища роли по і гриш платили.</p> <p>Савка Лукашевич Сидор Антонович Юско Максим</p>	<p>Демян Василевич Васил Петръ</p> <p>В том же сели люде вбогии за огороды по четверти роли мают по е гриш дали.</p> <p>Євтух Грездел Иванец Кондрат Сенко Гринец Федец Игнат</p> <p>В том же селе огородники за огороды ничего не мают по в гриш платили.</p> <p>Кузма Юско Гришко Супрун Кузма Борис</p> <p>Хведец колесник Логвин чоботар</p>
---	--

Артюх Сидор Игнат Наумъ	Яцко дегтяр Трохим гончар Село Цепцевичи В нем люде с полдворища роли по і гриш платили. Малеец Микита Иван Нестюн
----------------------------------	---

Арк. 591

Аврамъ Макар В том же селци люде вбогии за огороды с четверти дворища по гриш е платили. Иван Иван Ωпанас Павел В том же селци огородники за огороды ничог не мают по в гриш платили. Занко Андреи Корниец Село Трубничи В нем люде с полдворища роли по і гриш платили. Игнат чоботар Васюк Ярош Микита Андреи Хведец В том же селе огородники за огороды ничог не мают по в гриш платили. Ивашко Русакъ Урошка	Село Подлужное В нем людеи с полдворища роли по і гриш платили. Сенко Євхим Петръ В том же селе люде вбогии за огороды с четверти дворища роли по е гриш дали. Стасюк Лешук Ивашук Село Любача В нем люде с полдворища роли по і гриш платили. Кузма Кгрес Юрко Федко Михно Куруимъ (Куруинъ – ?) Федор Данилович Якимъ Ωстапъ мелник Хведец Томило В том же сели люде вбогии с четверти дворища роли по гриш е дали. Сенко Васко Томило Илкгута Михалкович Панко
--	---

Арк. 591зв.

Панко Васко Тишко Панко Данило Хома Маслок Ходор Ωвдеи Якимец Грин Ωрефа Хомило	Сенец Кузмич Кузма Кузминая Самоило Данило Супрун Село Жалин Люде в немъ с полдворища роли по і гриш дали. Никонец Ωстапъ Терешко Гриц Конон Яцук
---	--

<p>Село Студен</p> <p>Люде вбогии за ѿгороди с чверти дворища роли по <i>гриш</i> е дали.</p> <p>Иванец Пантелеи Ивашко Пацук</p> <p>Село Ховневичи</p> <p>Люде с полдворища роли по і <i>гриш</i> платили.</p> <p>Антон Каленик Петрушко Хведец Гаврило</p> <p>В томъ же селце ѿгородники за ѿгороди ничог не мают по <i>гриш</i> в платили.</p>	<p>В том же селе ѿгородники за ѿгороди ничого не мают по в <i>гриш</i> платили.</p> <p>Якимец Дмитръ Роман Юско</p> <p>В том же селе подсоседки быдло мают ѿгородов ани роли не вживаюот ѿт быдла по д <i>гриш</i> дали.</p> <p>Степанецъ Илюшко Якимъ</p> <p>Село Липнее</p> <p>Люди с полдворища роли по і <i>гриш</i> дали.</p> <p>Иванец Мороз Юско</p>
---	---

Арк. 592

<p>Протас Иванец Федорец Иванец Кондрат Сидор</p> <p>В том же селе люде вбогии за ѿгороди с четверти дворища роли по е <i>гриш</i> дали.</p> <p>Давыд Прочак Мелешко Мацко Гричукъ</p> <p>В том же сели ѿгородники за ѿгороди ничого не мают по в <i>гриш</i> платили.</p> <p>Сенко Петрушко Степанец Шмыка Макар Яковъ Каленик</p> <p>Сельце Баичица</p> <p>Люде вбогии за ѿгороди с четверти дворища роли по <i>гриш</i> е платили.</p> <p>Жданец Злоба Яцукъ</p>	<p>В том же селци ѿгородники за ѿгороди ничог не мают по в <i>гр</i> платили.</p> <p>Яков Гринец</p> <p>Село Мѣдско</p> <p>Люде с полдворища роли по і <i>гриш</i> дали.</p> <p>Петрок Иванец Микита Дмитръ Маковей Сенко</p> <p>В том же сели люде вбогие за ѿгороди с четверти дворища роли по е <i>гриш</i> дали.</p> <p>Васечко Гришук Хома Уласец</p> <p>В том же сели ѿгородники за ѿгороди ничого не мают по в <i>гриш</i> платили.</p> <p>Иван Сушко Прокурат Герман</p> <p>Село Звиздъче</p> <p>Люде с полдворища роли по і <i>гриш</i> дали.</p> <p>Ждан Ивашко</p>
---	---

Арк. 592 зв.

<p>Иванец Ивашко Юнко Мартин</p>	<p>Иван Явтух Яско Анфилец Малец Андреец</p>
--	--

<p>В том же сели люде вбогие за ѿгороды с четверти дворища роли по <i>гриш</i> е платили. Яким Петрович Петрок Лемишь</p> <p>В том же сели ѿгородники за ѿгороды ничог не мают по <i>гриш</i> в платили. Юнко Мартин Андреец</p> <p style="text-align: center;">Село Постоино</p> <p>Люде с полдворища роли по і <i>гриш</i> дали. Михно Мирулевичъ Мирул Пнькратец Васко Гурин Степанец Хведяс</p> <p>В том же сели люде вбогии за ѿгороды с четверти дворищъ роли по <i>гриш</i> е дали.</p>	<p>Дмитръ Кононецъ Ѡстапецъ Кисляецъ Кузмица Сенко Петрик</p> <p>В том же селе ѿгородники за ѿгороды ничог не мают по в <i>гриш</i> платили. Хилимон Салко Василецъ Климецъ Малош</p> <p style="text-align: center;">Село Чудлы</p> <p>В немъ люде с полдворища роли по і <i>гриш</i> платили. Павел Грицук Костюк Хведецъ Мартинецъ Гринецъ</p> <p>В том же селе люде вбогии с полдворишча роли за ѿгороды по <i>гриш</i> і дали.</p>
--	--

Арк. 593

<p>Демянъ Максимъ Кузма Ѡксинка Грицко Лусян Шпак Мартин</p> <p>В том же сели подсосудки которые быдло мают ѿт быдла по д <i>гриш</i> платили. Микита Матфеи</p> <p>В том же селе ѿгородники за ѿгороды ничего не мают по в <i>гриш</i> платили. Гулецъ Левонецъ Иванецъ</p> <p style="text-align: center;">Село Малое Вербичи</p> <p>Люде с полдворища роли по і <i>гриш</i> дали. Стецко Ждан Микита Васил Мартин Яким</p> <p>В том же селци люде за ѿгороды с четверти дворишча роли по <i>гриш</i> е дали. Зънецъ</p>	<p>Кузма Гаврило Савка Аврамцовая Луцянецъ, Демид Иванецъ</p> <p>В том же селе ѿгородники за ѿгороды ничог не мают по в <i>гриш</i> платили. Мартин Сенко Сенчая Пилипецъ Левонецъ Гринецъ</p> <p>В том же селци люде роли ани ѿгородов не вживають ѿт быдла по д <i>гриш</i> платили. Сидорецъ Стасюк Павел Данко</p> <p style="text-align: center;">Село другое Вербичи</p> <p>Люде в нем с полдворища роли по і <i>гриш</i> дали. Гринецъ Ѡмелян Ѡнашко Давыд Воитошко Федорецъ</p>
---	--

Арк. 593 зв.

<p>В том же селе люде вбогие за ѿгороды с чверти дворища роли по е <i>грш</i> дали.</p> <p>Матеи Каленик Иванец Гринец Костюк Юрко Андреец Кондрат Каленик Андреец</p>	<p>Яцко Явтух Петръ Васюта Иванец Фецута Федорец Степанец Степан Антон Супрун Петръ Иванец</p>
<p>В том же селе ѿгородники за ѿгороды ничего не мают по в <i>грш</i> платили.</p> <p>Зухна Стасюк Воиташко</p>	<p>Гринец Кондрат Олисеи Климец</p>
<p style="text-align: center;">Село Корость</p> <p>Люде с полдворища роли по і <i>грш</i> дали.</p> <p>Андреец Гринец Андреец Наумъ Мишко Иля</p>	<p>В том же сели ѿгородники за ѿгороды ничог не мают по в <i>грш</i> платили.</p> <p>Васко Павлюк Игнатцовая Тишко Иван Сенко</p>
<p>В том же сели люде вбогии за ѿгороды потроше роли мают по д <i>грш</i> платили.</p>	<p style="text-align: center;">Село Песков</p> <p>Люде с полдворища роли по і <i>грш</i> дали.</p> <p>Ишко Юрмухно Васюк</p>

Арк. 594

<p>Ωвдесец</p> <p>В томъ же селе ѿгородники за ѿгороды ничог не мают по в <i>грш</i> платили.</p> <p>Ωмелян Самоило Мишко Якимъ</p>	<p>Стаско Янко Мацко Ωпанас</p> <p style="text-align: center;">Село Зянкевичи</p> <p>В нем люде с полдворища роли по і <i>гр</i> дали.</p> <p>Гордеи Иванец Левковая Свирид Петрушец Иванец Васко</p>
<p style="text-align: center;">Селце Углы</p> <p>В нем люде за ѿгороды с четверти дворишча роли по е <i>грш</i> платили. Станко</p> <p>Пахно Каспер</p>	<p>В том же селце люде вбогии за ѿгороды с четвертины дворищъ роли по е <i>грш</i> дали.</p> <p>Сенгунивая Миско Микита Федец</p>
<p>В том же селце ѿгородники за ѿгороды ничего не мают по в <i>грш</i> платили.</p> <p>Степан Матеи Стасюк</p> <p style="text-align: center;">Селце Скопиев</p> <p>В нем люде с полдворища роли по і <i>грш</i> платили.</p> <p>Миско Кулага Малахвеи</p>	<p>В том же селци ѿгородники за ѿгороды ничог не мают по в <i>грш</i> платили.</p> <p>Сенко Лукаш Ωлексни</p>

В том же селце огородники за огородаы ничог не мають по в грии дали.	Село Быхов В нем люде вбогии с четверти дворища роли по е грии дали. Иванко Захарка Демян Яцукъ
--	--

Арк. 594 зв.

<p>В том же селци огородники за огородаы ничего не мають по в грии платили. Ивановая Еремии Тихно Миско</p> <p style="text-align: center;">Село Городец</p> <p>В нем люди с полдворища роли по і грии платили. Симон Васко Грицко Иван Ивашко Хведец Гаврило Андреец Роман Федор Савостьян Петрок</p> <p>В том же сели люде вбогии которыи с чверти дворища по грии е давали. Иванец Федец Андрос Иванец Павел Васил Ласко</p>	<p>Василец Лукьян Петрок Михаило Левонец Сенко Сенко Аньдреец Степанович Антипъ Супрун Тимош Евхимъ Иванец Андреец Федец Аврамъ Дорош Пилипец Иванец Сенец Петрушко Наумъ Мартинец Киршь Прон Карпъ</p> <p>В том же сели огородники роли не мають по в грии платили. Яков Мелник Орешок Пархомъ Гринец Дмитръ Хома Захарка</p>
--	--

Арк. 595

<p>Иванец Степанец Уласец Томило Петръ Петрок Иванец Яковец</p> <p style="text-align: center;">Селце Макарова Воля</p> <p>Люде с полдворища по і грии дали. Бартошь</p>	<p style="text-align: center;">Села землян степанскихъ</p> <p style="text-align: center;">Селце Узносицы</p> <p>В нем люде с полдворища роли по і грии дали. Остап Олешко Сидор Лукян</p> <p>В том же селци люде вбогии роли потросе яко по полчверти мають по грии д дали. Гринец</p>
---	--

<p>Томило Петрокъ</p> <p>В том же селци ѿгородники убогии ничог не мают по в <i>гри</i> дали.</p> <p>Андреи Петрукъ Пинчукъ</p> <p style="text-align: center;">Селце Сварынцы</p> <p>Люде убогии роли не мают толко ѿгороды по в <i>гри</i> дали.</p> <p>Хац Данило</p>	<p>Иев Антон Мартинцова Климец</p> <p>В том же селци ѿгородники ничого не мают по в <i>гри</i> дали.</p> <p>Семеняка Иванец Молошь</p> <p style="text-align: center;">Селце Ремчици</p> <p>Люде с полдворища роли по і <i>гри</i> платили.</p> <p>Петрок Игнатец Ивашко Тимца Андреи Яцко</p>
---	---

Арк. 595 зв.

<p>В том же сели Ремчицах люде потросе яко по полчверти дворисча роли мают по д <i>гри</i> дали.</p> <p>Павлюк Леоновичъ Левонец Мартин Василиха Федец</p> <p>В том же селце ѿгородники которыи ничог не мают по в <i>гри</i> дали.</p> <p>Кулфер Игнат Аврамъ Сенко</p> <p style="text-align: center;">Село Перскин</p> <p>Люде в нем потроше яко по полчверти дворища роли мают по д <i>гри</i> платили.</p> <p>Кузма Сидоровичъ Сидор Гринец</p> <p>В том же селци загородники ничог не мают по в <i>гри</i> платили.</p> <p>Юско Пархом Степан Пачукъ</p>	<p style="text-align: center;">Селце Козарце</p> <p>В немъ люде вбогии роли по полчверти дворища мают по д <i>гри</i> платили.</p> <p>Тимошиха Сидор Миско</p> <p style="text-align: center;">Селце Постоино</p> <p>Люде с полдворища по і <i>гри</i> платили.</p> <p>Терешко Грицевич Гриц Ивашко Хведец Радивон Кондрат</p> <p>В том же селци люде вбогии роли по полчверти мают по д <i>гри</i> дали.</p> <p>Левко Прокопец Павлюкъ</p> <p>В том же селе ѿгородники роли не мают по в <i>гри</i> дали.</p> <p>Янчукъ Монец Ќницко</p>
---	--

Арк. 596

<p style="text-align: center;">Село Головин</p> <p>Люде с полдворища по і <i>гри</i> платили.</p> <p>Гапон Кузма Гришко Масюкъ Сава Михалко Нецукъ Кондратъ</p>	<p style="text-align: center;">Селце Ставокъ</p> <p>Люде с полдворища роли по і <i>гри</i> платили.</p> <p>Дашкен Собол Ќлифер Вепсошка Наумъ</p> <p>В том же сели ѿгородники роли не мают по в <i>гри</i> платили.</p>
---	---

<p>В том же селце огородники ничог не мають по в гри дали. Масюк Санюк Демид Грицко Рашковая Курило Пашко Охрем Супрун</p> <p>В том же селе люде по полчверти роли мають по д гр дали. Матфеи Матфеи Дубровина Гуринчая Мартинец Сачина Михалко Тишко</p>	<p>Ивашкевич Рускин Мартинец Еремиец Ивашко Зенец</p> <p style="text-align: center;">Селце Узлазно</p> <p>Люде в немь с полдворища роли по і гри платили. Симон Омелянь Гапон Кузма Клунша</p> <p>В том же селци люде вбогии по полчверти роли мають по д гри платили. Терешко Куптевич Горностаи Гарасимъ Петрок Гринец Воитешко Масюкь</p>
---	--

Арк. 596 зв.

<p>В том же селци огородники ничог не мають по в гри дали. Миско Лукиян Гадежа Миско</p> <p style="text-align: center;">Селце Тотовичи</p> <p>С полдворища роли по і гри платили. Шевелик Богданец Лукьян Миско</p> <p>В том же селци с полчверти дворища по д гри платили. Данко Некрашевич Василец Полуян Малеи</p> <p>В том же селци огородники ничог не мають по в гри дали. Михно Якимъ Чернякович Будко Галетко Левко</p> <p style="text-align: center;">Село Золотолин</p> <p>Люде с полдворища по і гри платили. Остап Прокопъ Андреи</p>	<p>Омелян Радко Васко</p> <p>В том же селе люде котории по полчверти роли мають по д гри дали. Тимошь Карпъ Антон Грицко Опанас Радивон Кондратъ</p> <p>В том же селе люде огороды мають по в гри дали. Михно Марко Грышко Максимъ Демид Миско Трончас</p> <p style="text-align: center;">Село Избуже</p> <p>Люде с полдворища по і гри платили. Сидор Курило Петрушко Матфеи Крухлец Гаврило</p> <p>В том же сели люде огородники по в гри дали. Томаи Андреи</p>
---	--

Арк. 597

<p>Курило Дацук Грин Хведец Ωстапъ</p> <p style="text-align: center;">Село Яполот</p> <p>Люди вбогии ѿгородники по д <i>гриш</i> дали.</p> <p>Панко Ωстапъ Якимец Данилец Пацук Пантелеи</p> <p>Сума дымов по волости на Степанскои в селах замковых и землянских рч которыи с полдворища яко с поллану по по <i>зи гришей</i> дали. Чинит золотых иг <i>гришей</i> і.</p> <p>Дымов што с чверти дворища альбо лану по е <i>гришей</i> платили сд. Чинит зол лд.</p> <p>З огородников што потроше за ѿгороды роли мают ві по д <i>гриши</i> дали. Чинит зол а <i>гришей</i> іі.</p> <p>Ωгородников которыи ничего не мают роа по в <i>гриши</i></p>	<p>дали. Чинит золотых аі <i>гриш</i> ві.</p> <p>Подсуседков которые ѿт быдла по д <i>гриши</i> платили г. Чинит грошей ві.</p> <p>Реместников в по <i>гришей</i> в. Чинит грошей д.</p> <p>Сума зо всеє волости Степанское и з сел замковых и землянских чинит побору на полскую личьбу золотых рі грошей кс.</p> <p>Сума сумарем з мѣста Степани и з волости замковое и съ сел землянских все на личбу полскую чинит золотых сто сорок и шест [печатка] грош ке.</p> <p style="text-align: right;">Михал Деревенецк[и] власна рука</p>
---	--

Центральний державний історичний архів, м. Київ.
Ф. 44 «Вінницький градський суд». Оп. 1. Спр. 1. Арк. 588–597.

Список використаних джерел та літератури

1. Архив Юго-Западной России. К., 1886. Ч. VII. Т. 1.
2. Атаманенко В. Міста поліських володінь князів Острозьких. *Студії з україністики: Збірник наукових праць на пошану дослідника українського козацтва Валерія Цибульського з нагоди 60-річчя від дня народження*. Рівне, 2010. С. 191–208.
3. Атаманенко В. Описи поліських маєтностей кн. Романа Сангушка 1569 р. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сереховичі та Старовижівщина в історії України, Волині та Полісся*. Луцьк, 2006. Вип. 21. С. 217–229.
4. Атаманенко В. Описи волинських маєтків князів Чорторійських XVI ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся*. Луцьк, 2010. Вип. 37. С. 318–327.
5. Атаманенко В. Описово-статистичні джерела другої половини – першої половини з історії Старокостянтинова. *Болохівщина: Осягнення історії*. Старокостянтинів, 2009. Ч. 1. С. 84–95.
6. Атаманенко В. Первинні поборові реєстри як історичне джерело (на прикладі міст Волині середини XVI ст.) Наукові записки Національного університету «Острозька академія». *Серія «Історичні науки»*. Острог, 2020. Вип. 30. С. 67–77.
7. Атаманенко В. Свідчення описово-статистичних джерел другої половини XVI – першої половини XVII ст. про Дубенську волость. *Дубенський науковий вісник*. Дубно, 2020. Вип. 3. С. 75–83.
8. Атаманенко В. Вірогідність поборових документів XVI століття. *Дніпропетровський історико-археографічний збірник*. Дніпропетровськ, 1996. Вип. 1. С. 49–58.
9. Баранович О.І. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. К., 1930. 155 с.
10. Войтович В. Степань моя мила. Дослідження, спогади, документи. Рівне, 2009. 578 с.
11. Войтович В. Степанський край. Історія та культура. Рівне, 2009. 656 с.
12. Ерусалимский К.Ю. Реестр налоговых выплат с Ковеля и Ковельской волости 1576 г. *Вестник Университета Дмитрия Пожарского*. Москва, 2017. №2 (6). С. 248–323.
13. Заяць А.Є. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. Львів, 2003. 205 с.
14. Матеріали до історії Острозької академії (1576 – 1636). Бібліографічний довідник. Київ, 1990. 217 с.
15. Кісь Я.П. Аграрні відносини в містах Руського і Белзького воєводств у XVI-XVIIст. *Питання соціально-економічної історії*. Львів, 1978. Вип. 14. С. 90–95.
16. Крикун М.Г. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. *Вісник Львівського університету: Серія історична*. Львів, 1988. Вип. 24. С. 71–81.
17. Крикун М.Г. Масові статистичні джерела до історії Правобережної України XVI-XVIII ст. *Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку*. Київ, 1988. С.77.
18. Крикун М.Г. Подимні реєстри XVII ст. як джерело. *Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни*. Київ, 1968. С. 69–98.
19. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. Київ; Острог; Нью-Йорк, 2004. 383 с.

20. Собчук В. Степанська волость і її власники (до кінця 60-х років XVI ст.). Наукові записки *Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». Острог, 2011. Вип. 18. С. 143–41.
21. ЦДІАУК (Центральний державний історичний архів, м. Київ). Ф. 44 «Вінницький гродський суд». Оп. 1. Од. зб. 1. 886 арк.
22. Atlas Źródeł i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski, 2015, № 2.
23. Atlas Źródeł i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski. 2015, № 3.
24. Boroda K. O przydatności rejestrów poborowych z XVI wieku w badaniach demograficznych. *Przeszłość Demograficzna Polski*. Warszawa, 2014. № 33. S. 21–38.
25. Gochna M. Elektroniczna edycja rejestrów poborowych województwa kaliskiego z drugiej połowy XVI w. *Studia Geohistorica. Rocznik historyczno-geograficzny*. Warszawa, 2014. Z. 2. S. 143–150.
26. Giejsztorowa I. Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski XVI i XVII w. *Kwartalnik historii kultury materialnej*. Warszawa, 1962. R. X. № 3–4. S. 575–584.
27. Źródła dziejowe. Warszawa, 1889. T. XIX. 485.
28. Volumina legum. Petersburg, 1859. T. II. XIII+482.

References

1. Arhiv Jugo-Zapadnoj Rossii. K., 1886. Ch. VII. T. 1. [in Russian].
2. Atamanenko V. Mista polis'kikh volodin' knyaziv Ostroz'kikh. Studii z ukraïnistiki: Zbirnik naukovikh prats' na poshanu doslidnika ukraïn's'kogo kozatstva Valeriya Tsibul's'kogo z nagodi 60-richchya vid dnya narodzhennya. Rivne, 2010. S. 191–208. [in Ukrainian].
3. Atamanenko V. Opysy poliskykh maietnosti kn. Romana Sanhushka 1569 r. Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Serekhovychi ta Starovyzhivshchyna v istorii Ukrainy, Volyni ta Polissia. Kyiv, 2006. Vyp.21. S. 217–229. [in Ukrainian].
4. Atamanenko V. Opysy volynskykh maietkiv kniaziv Chortoryyskykh XVI st. Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Lutsk, 2010. Vyp. 37. S. 318–327. [in Ukrainian].
5. Atamanenko V.B. Opysovo-statystychni dzherela druhoi polovyny – pershoi polovyny z istorii Starokostiantynova. Bolokhivshchyna: Osiahnennia istorii. Starokostiantyniv, 2009. Ch. 1. S. 84–95. [in Ukrainian].
6. Atamanenko V.B. Pervinni poborovi reestri yak istorichne dzherelo (na prikladi mist Volini seredini XVI st.) Naukovi zapiski Natsional'nogo universitetu «Ostroz'ka akademiya». Seriya «Istorichni nauki». Ostrog, 2020. Vip. 30. S. 67–77. [in Ukrainian].
7. Atamanenko V. Svidchennya opisovo-statystychnikh dzherel drugoi polovini XVI – pershoi polovini XVII st. pro Dubens'ku volost'. Dubens'kiy naukoviy visnik. Dubno, 2020. Vip.3 S. 75–83. [in Ukrainian].
8. Atamanenko V.B. Virohidnist poborovykh dokumentiv XVI stolittia. Dnipropetrovskiy istoryko-arkheohrafichnyi zbirnyk. Dnipropetrovsk, 1996. Vyp. 1. S. 49–58. [in Ukrainian].
9. Baranovych O.I. Zaliudnennia Ukrainy pered Khmelnychchynoiu: Volynske voievodstvo. K., 1930. 155 s. [in Ukrainian].
10. Voytovich V. Stepan' moja mila. Doslidzhennya, spogadi, dokumenti. Rivne, 2009. 578 s. [in Ukrainian].
11. Voytovich V. Stepans'kiy kray. Istoryia ta kul'tura. Rivne, 2009. 656 s. [in Ukrainian].
12. Erusalimskij K.Ju. Reestr nalogovykh vyplat s Kovelya i Kovel'skoj volosti 1576 g. Vestnik Universiteta Dmitrija Pozharskogo. Moskva, 2017. №2 (6). S. 248–323. [in Russian].
13. Zaiats A.Ie. Urbanizatsiyni protses na Volyni v XVI – pershii polovini XVII stolittia. Lviv, 2003. 205 s. [in Ukrainian].
14. Materialy do istorii Ostrozkoj akademii (1576 – 1636). Bibliohrafichnyi dovidnyk. Kyiv, 1990. 217 s. [in Ukrainian].
15. Kis' Ya.P. Agrarni vidnosini v mistakh Rus'kogo i Belz'kogo voevodstv u KhVI-KhVIIst. Pitannya sotsial'no-ekonomichnoi istorii. L'viv, 1978. Vip. 14. S. 90–95. [in Ukrainian].
16. Krykun M.H. Chyselnist naselennia Volynskoho voievodstva u pershii polovini XVII st. Visnyk Lvivskoho universytetu: Serii istorychna. Lviv, 1988. Vyp. 24. S. 71–81. [in Ukrainian].
17. Krykun M.H. Masovi statystychni dzherela do istorii Pravoberezhnoi Ukraini XVI-XVIII st. Ukrainska arkheohrafiia: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku. Kyiv, 1988. S.77. [in Ukrainian].
18. Krykun M.H. Podymni reiestry XVII st. yak dzherelo. Tretia respublikanska naukova konferentsiia z arkhivoznavstva ta inshykh spetsialnykh istorychnykh dystsyplin. Druha sektsiia: Spetsialni istorychni dystsypliny. Kyiv, 1968. S. 69–98. [in Ukrainian].
19. Opysy Ostrozchyny druhoi polovyny XVI – pershoi polovyny XVII stolittia. Kyiv; Ostroh; Niu-York, 2004. 383 s. [in Ukrainian].
20. Sobchuk V. Stepans'ka volost' i її vlasniki (do kintsya 60-ko rokiv XVI st.). Naukovi zapiski Natsional'nogo universitetu «Ostroz'ka akademiya». Seriya «Istorichni nauki». Ostrog, 2011. Vip. 18. S. 143–41. [in Ukrainian].
21. TsDIAUK. F. 44 «Vinnytskyi hrods'kyi sud». Op. 1. Od. zb. 1. 886 ark. [in Ukrainian].
22. Atlas Źródeł i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski, 2015, № 2. [in Polish].
23. Atlas Źródeł i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski. 2015, № 3. [in Polish].
24. Boroda K. O przydatności rejestrów poborowych z XVI wieku w badaniach demograficznych. *Przeszłość Demograficzna Polski*. Warszawa, 2014. № 33. S. 21–38. [in Polish].
25. Gochna M. Elektroniczna edycja rejestrów poborowych województwa kaliskiego z drugiej połowy XVI w. *Studia Geohistorica. Rocznik historyczno-geograficzny*. Warszawa, 2014. Z. 2. S. 143–150. [in Polish].
26. Giejsztorowa I. Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski XVI i XVII w. *Kwartalnik historii kultury materialnej*. Warszawa, 1962. R. X. № 3-4. S. 575–584. [in Polish].
27. Źródła dziejowe. Warszawa, 1889. T. XIX. 485. [in Polish].
28. Volumina legum. Petersburg, 1859. T. II. XIII+482. [in Polish].

Отримано: 26.04.2021 р.

Прорецензовано: 04.05.2021 р.

Прийнято до друку: 13.05.2021 р.

e-mail: mykola.blyzniak@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2021-32-62-74

Близняк М. Місто Шумськ у комплексі волинських маєтків князів Радзивілів другої половини XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2021. Вип. 32. С. 62–74.

УДК: 94(477)«17»

Микола Близняк

МІСТО ШУМСЬК У КОМПЛЕКСІ ВОЛИНСЬКИХ МАЄТКІВ КНЯЗІВ РАДЗИВІЛІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ.

У статті проаналізовано демографічні аспекти та господарський потенціал міста Шумська як одного із структурних елементів волинських володінь князівського дому Радзивілів другої половини XVIII ст. Введено до наукового обігу інвентар цього приватновласницького міста та проаналізовано його інформативний потенціал як основи для розуміння соціально-економічних аспектів повсякдення міст Волині досліджуваного часу. У 1747 р. Шумськ перейшов з рук роду Малинських до Радзивілів шляхом купівлі. Нові власники на час придбання маєтності зайняли перші позиції серед магнатерії українських земель. Радзивілі значно розбудували і перепланували місто, розширили його інфраструктуру, подбали і про його культурно-релігійний ландшафт. Загалом простежується прагнення нових власників піднести торговельно-економічне та духовне значення населеного пункту. Незважаючи на докладені масштабні зусилля місто й надалі продовжувало перебувати в орбіті впливів на порядок потужніших волинських маєтків представників цього князівського дому. На досліджуваний період місто і його мешканці були значно заангажовані в аграрний сектор і не мали ширшої змоги посилити ремісничу складову, а найчастіше у своїй діяльності вимушені були поєднувати перше і друге, оскільки ремесло ще не давало шансів абсолютно полишити із сільськогосподарськими заняттями. Шумськ розглядуваного періоду як маєткова і господарська одиниця волинських маєтків Радзивілів тісно пов'язаний з сусіднім містом Рохмановим.

Ключові слова: князі Радзивілі, місто Шумськ, інвентар, городяни, Волинь, маєткові комплекси, демографічні показники, ремесла, промисли, сільськогосподарська округа.

Mykola Blyzniak

THE CITY OF SHUMSK IN THE COMPLEX OF VOLYN PROPERTIES OF RADZIWIŁL FAMILY IN THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY

The article analyzes the demographic aspects and economic potential of the city of Shumsk as one of the structural elements of the Volyn properties of the princely house of the Radziwills in the second half of the 18th century. The inventory of this privately owned city and its informative potential was used as a basis for understanding the socio-economic aspects of the everyday life in the cities of Volyn at the time. In 1747 the Malynsky family sold Shumsk to the Radziwills. At the time of the acquisition of the property, the new owners gained a leading position among the magnates of the Ukrainian lands. The Radziwills significantly developed the city plan, expanded its infrastructure, and took care of its cultural and religious landscape. Overall, the new owners seemingly wanted to increase the significance of the settlement in terms of trade, economy and spiritual importance. Despite their large-scale efforts, the city continued to be under the influence of notably more powerful Volyn estates of the representatives of this princely house. At the time, the city and its citizens were considerably involved in the agricultural sector and did not have the opportunity to significantly strengthen the craft component. In fact, they often had to combine the former and the latter since the craft did not yet allow completely abandoning agricultural activities. In the second half of the 18th century, being an estate and economic unit of the Volyn estates of the Radziwills, Shumsk was closely connected with the neighboring town of Rokhmanov.

Keywords: Radziwiłl princes, Shumsk city, inventory, citizens, Volyn, estate complexes, demographic indicators, crafts, trade, agricultural sector.

Актуальність теми дослідження. Розвиток приватновласницьких міст Волинського воєводства у XVIII ст. як урбаністичних осередків краю і особливо як структурних елементів магнатських маєтностей ще не отримав узагальненої цілісної оцінки істориків. Власне з'ясування місця і ролі волин-

ських міст у соціально-економічних процесах українських земель у складі Речі Посполитої означуваного часу дасть можливість краще зрозуміти загальну картину розвитку цілого Правобережжя та взаємодії останнього з іншими українськими теренами у контексті європейських впливів в тому числі.

Приватновласницькі міста входили до структури маєткових комплексів магнатів Волині – Сангушків, Любомирських, Яблоновських, Чорторійських та багатьох інших менше впливових родин. Особливе місце у цьому аристократичному гроні належить князівському роду литовського походження Радзивілам, частина маєтків якого у XVIII ст. розташовувалися на теренах Волинського воеводства. Одне із вагомих місць тут посідали міста. Переважну їх більшість представники цього князівського дому отримали як спадок, в окремих випадках – шляхом купівлі. Історичні джерела, що повідомляють нам про такі аспекти повсякдення Радзивілів та специфіку їх господарювання в силу розгалуженості роду збереглися у різних архівних установах України, Литви, Білорусі та Польщі.

Джерельна база дослідження. В основі цієї публікації лежать джерела з Національного архіву міста Кракова, що зберігаються у фонді «Архів Млинівський Ходкевичів». Зокрема в роботі використано архівну справу з описово-статистичними джерелами, які дають різнопланову вірогідну інформацію соціально-економічного характеру про місто Шумськ другої половини XVIII ст. та сусідні поселення у структурі володінь князів Радзивілів [14]. Насамперед варто виокремити інвентар міста Шумська, який опублікований нижче у вигляді додатка. Важливі доповнення статистичного характеру про Шумськ дозволяють зробити архівні документи з відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. Василя Стефаника НАН України [9]. Опубліковані Іваном Каманіним (1850 – 1921) джерела з історії єврейської громади на Правобережній Україні у другій половині XVIII ст., що стосуються міста Шумська, у поєднанні з архівними документами допомогли у загальних обрисах сконструювати минуле цієї іноетнічної групи у міському просторі [4]. У структуру джерельної бази статті включено надзвичайно важливу публікацію частини інвентаря шумського ключа 1760 р. з широким його потрактуванням з точки зору архітектурного досвіду і спадщини волинських еліт, яку здійснено В. Александровичем [3]. Введений ученим до наукового обігу документ належав свого часу до архіву на замку в Несвіжі. Незадовільний стан його збереження – без початку і з досить численними втратами унеможлиблюють заглиблення у деталі. Викладена обставина додатково спонукає ввести до наукового обігу інший інвентар цього ж 1760 року з принципово відмінним змістовним наповненням. Безумовно, ширший аналіз документу допоможе скласти повніше уявлення про саме місто та його людність.

Історичне минуле міста Шумська XVIII ст. епізодично представлене у відомому польському географічному словнику кінця XIX ст.¹ [17]. Окремі та досить скупі відомості з названого видання були автоматично перенесені до «Історії міст і сіл Української РСР» [7]. Практика вивчення і популяризації історії міста продовжена в наш час у формі окремих енциклопедичних видань [11; 12].

Найбільш ґрунтовними з огляду на тему статті на сьогодні вважаємо низку публікацій В. Александровича, у яких автор подав минуле Шумська у XVIII ст. на основі вивчення широкого кола документальних джерел [1; 2; 3]. У дослідженнях ученого, що присвячені князям Радзивілам та їх маєтностям зроблено важливі кроки щодо встановлення місця та ролі князівського роду в історії України [2]. Загальні соціально-економічні проблеми розвитку міст Волині частково розкриті у публікації Тамари Брянцевої [5]. У текстах польських істориків про рід князів Радзивілів зроблено зокрема оцінки їх біографії та господарської діяльності і на Волині у тому числі [15; 18; 20].

Отже, потреба глибшого розуміння ранньомодерного минулого цього урбаністичного осередку на півдні Волині і подальше введення до наукового обігу вірогідних історичних джерел залишається актуальною. Таким чином на основі залучення нових архівних даних та їх аналізу поставлено за мету висвітлити соціально-економічні процеси у місті Шумську середини та другої половини XVIII ст. та з'ясувати його місце у структурі волинського маєткового комплексу князів Радзивілів

Князі Радзивіли упродовж тривалого часу тримали у своїх руках найвищі уряди у Великому князівстві Литовському, що дозволило представникам родини здобути численні маєтності в тому числі й в українських землях, зокрема на Правобережжі. Наприкінці XVI ст. сини Миколая Радзивіла Чорного (1515 – 1565) домовилися встановити ординацію у трьох відгалуженнях – Несвізьку, Клецьку і Олицьку.

¹ Шумськ автор XIX ст. йменує містечком, на відміну від інвентаря, де поселення значиться як місто.

У цьому контексті важливо виділити маєтки аристократів на теренах Волинського воєводства у XVIII ст. Відтак, у безпосередньому зв'язку з містом Шумськом у статті йтиметься про представників олицької гілки і лише у якості згадки – про ординатів на Клецьку. Власне «українським гніздом» роду вважається місто Олика в Луцькому повіті, яке у 1740 – 1750-х рр. було докорінно перебудовано з врахуванням новітніх модернізаційних тенденцій. Волинське місто магнати перетворили на розкішну резиденцію із замком, включаючи об'єкти костельного, церковного і паркового будівництва. Волинська резиденція Радзивілів неодноразово упродовж XVIII ст. зазнавала військових руйнувань та пожеж, що були з ними пов'язані, однак щоразу зусиллями князів відбудовувалася. Необхідно звернути увагу на те, що на теренах Волині Радзивілі доклалися ще як фундатори до ансамблю монастиря бернардинів у столичному Луцьку 1750-х рр.

Одруження Михайла Казимира Радзивіла «Рибоньки» (1702 – 1762) з Урсулою Франтішкою Вишневецькою (1705 – 1753) супроводжувалося відповідним контрактом. За результатами його укладення наречена отримала в придане низку маєтностей у Кременецькому повіті. Серед них – містечко Рохманів з ключем [2, с. 14, 64], маєтність Білокриниця [2, с. 26] та Ямпіль (центр ключа) [2, с. 71]. Такі надання від батьків дружини продовжилися і в майбутньому. Після смерті князя Януша Антонія Вишневецького (1678 – 1741) його дружина Теофілія з Лещинських (1680 – 1757) передала своєму зятеві Михайлу Казимиру місто Чорторийськ. Згодом маєтність перейшла до рук його сина – Кароля Станіслава Радзивіла Пана Коханку (1734 – 1790) [2, с. 68]. Князь званий у народі «королем Литви» помер безпотомно [19, с. 28], а його спадок отримав племінник князь Домінік Геронім Радзивіл (1786 – 1813) у тому числі й ординацію. У 1806 р. після досягнення повноліття він продав Шумський і сусідній Рохманівський ключі [2, с. 151; 17, с. 77].

У Цумані, що в складі Олицької волості, у 1740-х рр. князі заклали «сільську» резиденцію з італійським парком. Також тут було влаштовано рудню та ливарну майстерню [2, с. 16].

З середини XVIII ст. до маєтностей ординатів на Клецьку було приєднано Тайкури і Крупу у Луцькому повіті. Удальрик Христофор Радзивіл (1712 – 1770) отримав у власність названі маєтності з одруженням у 1740 р. із Софією з Реїв [2, с. 20]. Власність цієї молодшої гілки Радзивілів на Волині виглядала значно скромнішою порівняно з можливостями ординатів на Олиці.

За спостереженнями В. Александровича, найвище піднесення князів Радзивілів припало на 1750 – 1760-ті рр., коли Михайло Казимир зайняв одні із перших позицій серед магнатурії українських земель [2, с. 11, 12]. Очевидно, що цьому сприяло, на думку дослідників, також те, що Радзивілі залишалися придворною партією протягом всього правління польського короля Августа III (1734 – 1763) [2, с. 18, 19; 10, с. 132]. Вже у часи наступного польського короля – Станіслава Августа Понятовського (1764 – 1795), коли Кароль Станіслав Пана Коханку увійшов у гострий конфлікт з представниками родини Чорторийських, а російські війська нищили і грабували в тому числі й волинські маєтки, ситуація в останніх дещо погіршилася [2, с. 19; 18].

Шумськ розкинувся над річкою Вілією, допливом Горині, у Кременецькому повіті Волинського воєводства й належав до приватновласницьких міст, що переважали на Правобережжі. Місто розташовувалося поруч з сусіднім міським поселенням Рохмановим, а розділялися вони ставком і невеликою річкою [19, с. 38, 39].

Приватновласницькі міста та містечка домінували й на Волині. За даними тарифу димів Скарбової комісії 1775 р. із загальної кількості 110 міст і містечок вони становили 91%, друге місце розділили королівські (державні) – 4,5% та духовні – 4,5% [9].

З початку XVII ст. і до середини XVIII ст. Шумськ був володінням родини Малинських. 6 березня 1747 р. Олександр і Станіслав Малинські продали Михайлу Казимиру Рибоньці Радзивілу місто Шумськ [12]. До наукового вжитку названий факт введено В. Александровичем [1], бо до оприлюднення цієї наукової знахідки у літературі, починаючи з другої половини XIX ст. і до наших часів, помилково поширеним був 1752 рік як час продажу поселення [17, с. 41; 19, с. 77; 11, с. 655-656].

В окреслений період волинські міста повільно відроджували свій економічний потенціал та демографічний ресурс, значної шкоди яким було завдано у попереднє століття. Більшої стабільності не додалося й з початком XVIII ст., коли на Волині відобразилися події Північної війни тощо. У таких обставинах рівень безпеки волинських міст, а значить і динаміки економічних та пов'язаних з ними інших показників багато в чому перебував у прямій залежності від ініціативи та спроможності їх власників. Загалом відновлення міст впродовж першої половини XVIII ст., за спостереженнями Т. Бранцевої, відбувалося досить повільно і дуже нерівномірно. Так відбувалося через загальну еко-

номічну кризу Речі Посполитої, феодальну анархію, гостру міжусобну боротьбу між окремими магнатами, які чинили наїзди на міста і містечка, грабували торговельно-ремісниче населення тощо [5, с. 89].

Шумськ виступав центром ключа, до якого входили села – Литовище, Кути, Філіповці, Гутисько, Бриківці, Рашківа, Васьківці. Разом вони становили один із господарських комплексів Радзивілів на Волині.

Новий власник належав до впливових постатей свого часу – гетьман великий литовський, воєвода віленський, IX ординат несвізький і VII ординат олицький перейняв на себе роль «шефа» своєї фамілії і дбав про суспільну роль Радзивілів у державі [20, s. 19]. У першому шлюбі 1725 р. з Францішкою Урсулою Вишневецькою (1705 – 1753), у другому у 1754 р. – з Анною з Метельських (1729 – 1771). Михайло Казимир двічі послував від волинського воєводства – у 1729 р. і 1733 р. (надзвичайний сейм) [15, s. 301]. Подальші впливи Радзивілів у воєводстві засвідчені урядом кременецького старости, який посідав Міхал Казимир упродовж 1736 – 1742 рр. [21, s. 64, 178].

Прихід нового і досить впливового власника у повсякденному житті міста ознаменував цілий шерег трансформацій. У першу чергу вони стосувалися містобудівного напрямку. За матеріалами до будівельної історії Шумська середини XVIII ст., детально проаналізованими В. Александровичем, перебудова міста тривала досить довгий час – упродовж 1748 – 1759 рр. [3, с. 15].

Одразу після придбання маєтності князь видав розпорядження відрядити до Шумська фахівця з будівництва (інженера чи геометра) на прізвище Лінден. Він мав здійснити обміри міста для подальшого його перепланування, також передбачалася зміна його заселення [3, с. 13]. З джерел відомо про прагнення князя убогі «хлопські» будиночки перенести з центральної частини міста до сусідніх сіл Васьковець чи у Бриківці або розмістити їх за валом. Власне їх місце мали посісти міщани та ремісники як християни, так і юдеї при наданні переваги у заселенні Ринкової площі останнім [3, с. 13, 15]. Князівську волю можна трактувати як прагнення піднесення торговельно-економічного значення міста у комплексі його волинських володінь.

Архітектурне обличчя міста набувало нових обрисів, бо розпочалося будівництво цілої низки будівель міського значення. У місті відповідно до нового виготовленого плану виділено заново Ринкову площу, а також вулиці, розпочато будівництво нової ратуші [3, с. 14]. Широка будівельна князівська ініціатива потребувала відповідного забезпечення будівельними матеріалами. Таким чином майстер, орендар міської цегельні в Олиці, підписав контракт на налагодження виробництва цегли у Шумську, також подбали про відповідну інфраструктуру для нової цегельні [3, с. 14], бо за палацом розташовувалася кузня «пруського муру» [3, с. 18]. У Шумську значну увагу князі приділили спорудженню нового палацу, котрий займав територію при одній зі сторін Ринкової площі, включав окрім палацу флігелі, каплицю святого Стефана та господарські споруди [3, с. 16]. Резиденція стояла на острові, який з трьох сторін був оточений ставом, а від міста її відділяв вал. У місті споруджено й монастир францисканців та замок [2, с. 71], який був закладений ще попередніми власниками Малинськими. Вище подані кардинальні містобудівні нововведення у Шумську можуть окреслити можливості і прагнення князів Радзивілів зміцнити економічно цю волинську маєтність і піднести її статус.

Вірогідні відомості з історії міста Шумська можливо отримати з аналізу інвентаря 1760 р. Загалом у ньому представлено загальний стан двох найбільших традиційних на волинських міських просторах громад: спочатку єврейську, а далі – християнську². В документі зафіксовано відомості лише про власників домогосподарств міста. Отже, у Шумську маємо всього 86 домогосподарств (з них 59 належали християнам, а 27 – юдеям) (див. додаток 1), з яких, як правило, сплачували податки. Таким чином можливо встановити приблизні демографічні показники міста, окремі аспекти професійної зайнятості населення. Для подальшої верифікації отриманих даних важливо відповісти на найвагоміше і водночас найскладніше питання про чисельність мешканців в одному домогосподарстві. Проблема відсутності точних прямих даних є загальною для джерел такого характеру, періоду та регіону. Отже, за найновішими підходами учених необхідним і можливим вважається застосування коефіцієнту міської домогосподарської структури, який становитиме 8.5 осіб [6, с. 324].

Загалом у Шумську можна констатувати малу кількість домогосподарств, що зафіксовані в інвентарі, а загальна чисельність мешканців могла становити приблизно 731 особу. Таким чином, насе-

² У переважній більшості інвентарів міст Волині спочатку описано християнську громаду, а тоді – єврейську.

лений пункт варто окреслити як містечко, хоч упорядники чітко пишуть «місто». Християнська громада (68.6%) у місті вдвічі переважала юдейську (31.4%). Низькі демографічні показники можна потрактувати лише як наслідок нового перепланування міста князем Радзивілом, котрий у своїх пропозиціях, як про це згадано вище, висловлював можливість біднішим верствам переселитися з середмістя, а Ринок заселити ремісниками та торговцями. Ситуація набула досить трагічного характеру, коли у 1761 р. внаслідок пожежі згоріла третя частина міста [11, с. 565; 7, с.585], а його мешканці залишилися без майна і домівки. Лише через півтора десятки років у Шумську значно збільшується кількість домогосподарств, вдається відновити попередні демографічні показники і примножити їх. У 1775 р. в місті вже зафіксовано зафіксовано 192 дими [9, 235 зв.; 13, с. 140], що дозволяє зрозуміти приблизно кількість мешканців і окреслити їх цифрою 1632 особи. Позитивна динаміка демографічних показників більше, ніж у два рази за 15 років, очевидно, могла бути спричинена якісними соціально-економічними підставами. Фактично йдеться про прямий вплив магната на поступ міста у середині та другій половині XVIII ст., що також накладається у часовому вимірі чи не найвище піднесення князів Радзивілів, про що відмічено вище. Висловлені міркування можуть бути підсилені й іншим важливим фактом у розвитку цього міста на півночі Кременецького повіту. Згідно з дослідженнями Барбари Грохувської, Шумськ спромігся потрапити до переліку головних ярмарків Речі Посполитої 1776 – 1788 рр. У тексті історикіні представлено мапу головних польських трактів і ярмарків тих самих років, яка допомагає встановити вдале географічне становище міста. Власне Шумськ лежав на важливому торговельному тракті, що розпочинався від Кам'яця-Подільського і проходив одним із своїх відгалужень через волинські міста Шумськ, Дубно, Луцьк, Торчин, а далі до Любліна, Варшави, Гданська [16, s. 806-807, див. мапу] тощо. Таким чином місто Шумськ розвинулося завдяки торговельно-економічній інфраструктурі того часу, що поєднувала українські, польські та інші європейські ринки.

У релігійному житті міста відповідну роль відігравали монастир за валом, костел та кляштор францисканців, православна чи греко-католицька церква, християнський шпиталь (див. додаток 1) та каплиця святого Стефана. Окреме помешкання посідали капелісти, котрі часто у своїй професійній діяльності могли бути пов'язані зокрема і з церковним співом. Інвентар 1760 р. називає прізвище одного з капелістів – Вишньовський, котрий сплачував 5 злотих чиншу. Без сумніву, Римо-католицька церква у місті отримувала перманенту підтримку з боку князів Радзивілів, окремі аспекти якої представлено вище.

За даними інвентаря 1760 р. спробуємо окреслити окремі питання професійної зайнятості шумчан-християн. У місті мешкав Станіслав Вапняр, що, очевидно, міг бути причетний до виготовлення вапна, яке у час розбудови міста та князівської резиденції, монастиря францисканців та інших об'єктів мало значний попит. Федько Тесля в інвентарі позначений «z usługą» і при наявності городу та ґрунту сплачував досить високий чинш – 16 злотих. У той же час жодних повинностей та панщини він не відбував. Тому фактично його професійна сфера діяльності як теслі могла забезпечувати родинні та інші потреби. Інший тесля на прізвисько Дзюба не мав власного домогосподарства, названий скарбовим (працював на панську адміністрацію). Степан Поврозник у Шумську трудився над виготовленням мотузок і був єдиним спеціалістом такого ґатунку.

Професія машталера у місті набула більшої популярності, бо тут нараховувалося аж шість осіб (Іван Онофрейчук, Антоній, Олександр, Федько, Колтовський та Воракевич). Вони займалися кіньми у панських господарствах, були кучерами. Характерно, що жоден з названих осіб не був власником коней. Значна потреба у кучерах диктувалася не лише панською адміністрацією, але й наявністю низки різних християнських церков з власними маєтностями, а також близькість з сусідніми містами.

Іван Коваль перебував вже на чинші, виконуючи свої професійні ковальські обов'язки. Як видно з інвентаря, панщини він не відбував. У такому ж становищі перебував Клим Муляр, котрий сплачував чинш у розмірі восьми злотих. Другий муляр – Антошко виконував роботу на користь скарбу, тобто панської адміністрації. Кілька мешканців міста були пов'язані з виробленням січки («sieczkarz») – подрібненого корму для тварин (Василь Середа, Семен Хом'як, Федько зять Олійників).

Василь Олійників виконував роль присяжного («przysiężny») при міському самоуправлінні. Такий статус забезпечував йому повне звільнення (чи лібертацію) від міських данин та повинностей.

Наявні джерела дають можливість виокремити шляхтичів – мешканців Шумська. Отже, одне домогосподарство належало пану Ястжембському, друге – Матушовському. Обидвоє сплачували по вісім злотих чиншу, а більшої інформації про їх діяльність у нашому розпорядженні, на жаль, немає.

До особливої категорії мешканців міста належали двірські парубки (або чорноробочі, вік яких міг коливатися у межах від 14 до 18 років). Вони виконували певні доручення панської адміністрації на фільварках чи у місті і, як правило, могли отримувати певне забезпечення взуттям та одягом, а також певну платню. Серед парубків у Шумську зустрічаємо Федька Говдіюка та Лаврика Дужика.

Певну професійну нішу у місті посідали шевці. Шевською діяльністю займалися Степан Острозький, Грицько Збараський, Томко Збараський, Павло Борилюк, Лесько Зелений (одночасно позначений як ставничий), Юзеф Збараський. Таким чином шевське ремесло за кількістю його представників слід визнати переважаючим у місті. Василь Кравець та Антоній Ткач одноосібно репрезентували відповідно кравецьке та ткацьке ремесло.

У місті жили і працювали мельники. Отже, це Криштоф Мельник, Микита Мельник та Іван Мельник. Перші двоє з названих мали нерухомість у місті, проте вони абсолютно не були задіяні у сферу сільськогосподарських занять і жодних данин і повинностей не сплачували. Третій з них не мав жодної посілості у місті. Важливим і до того ж прибутковим промислом у волинських містах слід назвати млинарство. У Шумську працювало два млини, один з яких під містом на 6 каменів та 6 кіл, а другий – зі сторони сусіднього міста Рохманова на три кола, чотири ступи і фолюш. Продукція названих млинів забезпечувала потреби місцевої громади, а також могла реалізовуватися на сусідніх торгах та ярмарках.

Важливі відомості про міську людність Шумська доповнює інвентар 19 липня 1786 р. побережників, пасічників та новоосілих людей, котрі не входили у коло впливу посесора. Вони були звільнені від усіх плат, натомість мали обов'язком доглядати скарбові ліси та пасіки. Отже, серед побережників Мартин Томашевський (водночас був присяжним), Войцех Заблоцький, Матвій Стрілецький, Томаш Ярушович, Іван Лісовий (новоосілий), Лесько Харчук, Іван Тернюк, Хвесько Корнічук, Іван Івашук, Томко Кудлюк [14, к. 212.].

Християни у Шумську упродовж довшого часу співмешкали з іноетнічною єврейською громадою, яка становила третину усього населення міста. Євреї мали тут, як вже відзначалося вище, 27 димів [14, к. 212.], а за деякими пізнішими в часі на півтора десятки років даними ця громада налічувала вже 107 голів [4, с.107]. Всі власники названі на ім'я та прізвисько/прізвище, а часом навіть ступінь спорідненості з іншими мешканцями-власниками димів. Треба наголосити на відмінності формуляру поданої інформації про юдейську громаду від християнської. Отже, упорядники документу подали такі важливі цінні блоки інформації про містян-євреїв: дими (домогосподарства), доми (в'їзні та малі), пляци (міські ділянки), «до гандлю» (винниці і крамниці) та осілість.

Євреї у Шумську мешкали компактною громадою на вулицях: Від Стаєнь («kwatera od Staien»), Від Замку («kwatera od Zamku»), Від Монастиря («kwatera od Manasteru»). Давід Айзикович виступав у місті генеральним орендарем.

Малочисельна єврейська забудова виглядала слабко перспективною: одне домогосподарство Носонової вдови потребувало ремонту («reparacy potrzebuie»), чотири пусті пляци не вселяли великої надії, а наявність халупи (убогого будинку) та шести вдов як власниць нерухомості довершувала цю невтішну картину. Крім всього іншого троє власників нерухомості у місті – Аврамко Купчик, Давидова Круголецька вдова та Воль Збараський мешкали у своїх винницях та крамницях, бо «дим» у них був відсутній.

За інвентарем Шумська 1760 р. можливо окреслити професійні характеристики членів єврейської громади. Серед євреїв міста шість осіб виступають власниками в'їзних будинків (див. додаток), дев'ять – винниць і дев'ять – крамниць. Отже, найбільш популярними у поселенні і можна таким чином припускати найбільш економічно вигідними були винниці та крамниці. Всі інші представники громади тим чи іншим чином були задіяні в сферу вказаних видів торговельно-економічної діяльності. Професійну зайнятість членів громади доповнює єврей Злотник, котрий єдиний мешкав поза межами єврейського кварталу разом з християнами.

Важливе місце у житті міста посідало фільваркове господарство. Ґрунти міського фільварку вимірювалися ланами, котрі можна було обробити відповідною кількістю плугів. Кожен з них мав конкретну назву з певним «географічним» уточненням-орієнтиром (див. додаток 1). Всі лани розкинулися поруч із самим містом, а окремі прилягали до міських полів, і загалом становили загальний земельний наділ кількістю 192 плуги. З інвентаря дізнаємося, що панська адміністрація роздала чималий ланок «під Бриковом» панщизняним людям «на 10 плугів» [14, к. 263], що можна розцінювати як окреме заохочення підданих чи сприяння у скрутній ситуації.

Друге місце після ланів у структурі фільваркових угідь посідали сінокісні угіддя, які аналогічно ланам розташовувалися в межах міста та його околиць. Розміри сінокосів оцінювалися кількістю косарів, задіяних у їх косінні або зібраного сіна – у стиртах. З шумськими сінокосами ситуація не виглядала стабільною, принаймні на час укладення інвентаря в 1760 році. Міщанські луки в цей час було залито шумським ставом, тому фільваркова адміністрація віддала на їх користь сінокос «на одну стирту» [14, к. 264]. Цим фактично оцінюємо серед іншого й важливість кормів для робочої худоби шумчан і адекватне розуміння цих процесів панською адміністрацією, адже зубожіння мешканців міста прямо пропорційно впливало на прибутки магната від поселення. Тим більше, що залитих шумським ставом лук натрапляємо кілька. Навколо млинів, до речі, довший час не вдавалося контролювати ситуацію з рівнем води, бо один із сінокосів «під греблею і млинами» не лише був залитий водою, але й порослий очеретом [14, к. 264].

Інвентар 1760 р. чітко вказує на наявність фільваркових городів, а посеред них ще й пастовник, проте без вказівки на їх розміри. Всі городи розташовувалися в межах міста (див. додаток 1).

Вагомою складовою міського господарства виступали шумські ліси, межі яких чітко окреслені [14, к.225 v]. Вони виступали важливим ресурсом міського господарства (у якості будівельного матеріалу, засобів до опалення та приготування їжі, місцем збору ягід тощо), а в окремих випадках слугували місцем князівських полювань.

За шумським замком, над ставом, розташовувався сад, при якому влаштовано дві стайні [14, к. 255]. Досить прибутковим у місті був став, який названий упорядниками документа «потужним» і за спустом 1760 року отримано 8000 злотих прибутку [14, к. 255].

У 1786 р. податок райтарщина був розкладений на дві частини («рату») у березні і вересні, а разом християнська та юдейська громади мали сплатити усього 40 злотих [14, к. 221]. Відповідно до тарифу такий податок збирав економ Радзивілів щорічно з ключів Білокриницького, Рохманівського, Шумського і Ямпільського. Кошти йшли на виплату офіцерам і відправлялися до Жовкви [14, к. 325].

Для свого часу інвентарні описи склали велику цінність і мали офіційне, юридичне значення [8, с. 2]. Особливо це стосується такої структурної частини інвентаря, як повинності. Перелік відповідних повинностей у місті Шумську підкреслює аграрний характер поселення і зв'язок з сусідніми ключами, що перебували у власності Радзивілів у Кременецькому повіті. Найбільшим такий зв'язок виявився із сусіднім містом Рохмановим.

Вагому роль у управлінні волинськими маєтками Радзивілів посідав економ або ж адміністратор. У 1769 році посаду економа і водночас генерального лісничого лісів шумського і рохманівського посідав пан Антоній Зелінський. Його права і обов'язки чітко прописувалися і у своїй діяльності він керувався зокрема інвентарями як йому сучасними, так і давніми. Особлива ситуація складалася у випадку передачі маєтків в оренду. Тоді економ не втручався у діяльність орендаря за винятком випадків нанесення «кривди скарбу». Якщо орендар своїми діями призводив до нищення майна чи чогось подібного, то економ зобов'язаний був занести скаргу до «кременецького городу» [14, 325 зв.].

Введення до наукового обігу інвентарів як одного із важливих описово-статистичних джерел української урбаністики XVIII ст. сприятиме розширенню джерельної бази української історії ранньомодерного часу. Місто Шумськ у досліджуваній період зазнало кардинальних трансформацій під впливом нових власників – Радзивілів. Передовсім це стосувалося перебудови головних об'єктів міської інфраструктури. У кінцевому результаті місто за своїми економічними показниками спромоглося підвищити свій статус, здобувши відповідне місце у переліку головних ярмарків Речі Посполитої 70 – 80-х рр. XVIII ст. Завдячувати цьому треба торговельному тракту, що проходив з Кам'янець-Подільського до Гданьска через Волинь та власницькій політиці. Позитивні економічні імпульси в житті міста хоч і піднесли саме місто, проте маєтність і надалі продовжувала грати другорядну роль у комплексі волинських маєтностей князів Радзивілів. Упродовж досліджуваного періоду встановлено позитивну демографічну динаміку міста, попри вплив низки стримуючих факторів, зокрема таких як пожежі. Місто відіграло роль релігійного центру навколишніх поселень через концентрацію тут церков, костелів, монастирів. Професійна занятість містян була зорієнтована на тогочасні будівельні ініціативи князів (вапнярі, теслі, ковалі), обслуговування повсякденних потреб жителів (поворозники, машталери, мельники). Тим не менше, шевці виявилися тут найбільш затребуваними. У другій половині XVIII ст. Місто Шумськ зазнало значного економічного піднесення, що знайшло своє відповідне відображення в економіці, архітектурі та культурі і духовності мешканців поселення.

Публікований документ подається у максимальному наближенні до оригіналу. Вживання великої літери приведено у відповідність із чинними правописними нормами, у примітках подано окремі коментарі та уточнення. Запропонований інвентар міста Шумська вводиться до наукового обігу шляхом публікації вперше, що дозволить розширити й доповнити наявні дотеперішні розвідки про міста Волині у другій половині XVIII ст.

Додаток 1. Інвентар Шумська 1760 р.

/К. 263/

Grunta folwarku szumskiego		
1.	Łan za folwarkiem ku polóm mieyskim najmniey pługów	40
2.	Łan za kościołem z kawalkiem co Dawid trzyma od Onuszkowiec na plug	40
3.	Łan pod Kruholcem w Paraninie na plugów n[umero]	4
4.	Łan od Potutorowa pod wałkiem w Paraninie na plugów	24
5.	Łanek pod Brykowem slusarzowi zdawna za kartą pozwolony na plu[gów]	8
6.	Łanek od Kruholca za karcznią pod wałem na plugów	6
7.	Łan za groblą jak ciegielnia w paraninie na plugów	20
8.	Łan od figury poza staw szumski y gurą Kalbaką zwaną na plugów	40
9.	Łanek pod Brykowem panszczyznianym ludziom rozdany między drogami na plu[gów]	10
Sianożęci szumskie folwarczne		
1.	Sianożęc pod Brykowem przy klinie łanu panskiego na kosarzów	7
2.	Sianożęc na Zduchowinach pod Brykowem na kosarzów	12
3.	Pirzey poza ogrodem folwarcznym na kosarzów	3
4.	Sianożęc na soszyszcych w Brzezynie od j.p. Jurewicza za miano wzięta z dyspozycyi pańskiej bywa siana stert	3
5.	Sianożęc tamże od j.p. Jurewicza ponad błotem od samych Soszyszcz bywa siana stert iedna	1
6.	Sianożęc za kościołem co Dawid kosi na kosarzów	6
	Sianożęci odbyłe	
/k. 264/		
1.	Sianożęc od Suraża Malinow bywała sterta ludziom rozdana za zalane ich łąk stawem szumskim	
2.	Sianożęc za Waskowcami na Malczu brzezina zarosła ludziom rochmanowskim za zalanie także do Huty Rochmanowskiej y żydowi huteńskiemu na kosarzów dwanaście oddano	
3.	Sianożęc pod groblą franciszkańską na wygon y darno do grobli obrocona	
4.	Sianożęc pod folwarkiem szumskim staw zalał	
5.	Sianożęc pod groblą y młynami zarosła trzcina y zalana wodą	
Ogrody folwarczne		
1.	Ogród za folwarkiem w końcu Jarzynny	
2.	Pastownik przy folwarku nad stawem	
3.	Ogród przy fossie od zamku y miasta	
4.	Ogród przy gościńcu pana Bereytera	

Інвентар Шумська

Думу	Domy		Place	Do hadnlu		Miasto Szumsk Osiedłość żydów
	Wieżdne	Małe		Winnice	Kramnice	
1	1		1	2		Kwaterna od staien Dawid Aizykowicz arędaerz generalny
2	1		1	1		Nosonowa Wietrzana wdowa reparacyi potrzebię
3	1		1	1		Teula Mejerkowicz reparacyi potrzebiue
4		1	1		1	Towba Morowiecha wdowa
			1			Pusty plac aż do końca pierzei
						Kwaterna od zamku

5		1	1			Judko Sapsay
6		1	1			Ickowa wdowa Ceruliczka
7		1	1			Nochim Piekarz
8		1	1			Herszkowa wdowa krawcowa
9		1	1		1	Moroz Żyd
10		1	1		1	Leyzor Żyskielewicz
11		1	1		1	Judka Sasow zięć
12		1	1		1	Wietrzana wdowa
					1	Michel Leybowicz kramarz
					1	Cal Herszkowicz
13	1		1	1		Szloma Aniuk
14	1		1	1		Szloma Waškowiecki
15		1	1			Leyzor Wiernik
			1			Plac pusty do zabudowania
16		1	1			Chasko po Srolu krawcu
17		1	1			Chalupa po Zyskielisie starey
			1			Plac pusty do zabudowania
18		1	1			Moszko Lachowiecki
19		1	1			Jos Piekarz
20		1	1			Paśka Żydowka
21		1	1			Saniszon Krawiec
21	5	16	24	6	7	Summa latere efficit

/k. 265/
Dalszy Szumsk

Dymy	Domy		Place	Do handlu		Kwaterna od manasteru
	Wieżdne	Male		Winnice	Kramnice	
22		1	1			Icko Szkolniczki zięć
23	1		1	1		Jankiel Brykowski
			1			Plac pusty przed manasterem
24	1		1	1		Litman Bołożowiecki
25		1	1			Domek małęki Dawidów
26		1	1			Domek Kotlarza Icka
27	1		1			Dom skarbowy do arędy
					1	Awramko Kupczyk
				1		Dawidowa Kroholecka wdowa
					1	Wol Zbarazki
27	8	19	31	9	9	In summa całego miasta efficit

Dymy	Ogrody	Grunta	Kury a gro[wszy]	Folwarki	Kosarze	Chrześcianie Osiałość	Dnie		Motki	Upraż		Czynsz	
							Panszczy[zna]	Szarwark miesięcz[ny]		Konie	Woły	Syny	Złote
						Monaster między walem							
						Kościół z klasztorem XX franciszka[nów]							
1	12					Cierkiew z popostwem							

1						Szpital chrześcijański														
2	1					Stanisław Wapniarz														5
3						Chałupa dla kapelistow														
4	1					Stanisław Szydłowski														
5	1					Fedorycha Hołowkowa wdowa po														
		1				Tey że grunt pusty na Dwor														5
6	1	1	2			Mychalczycha wdowa	1	1	2					1						16
7	1	1				Chwedko Ciesla z usługą														16
8	1	1				Kość Mularczyk z matką														8
9	1	1				Iwan Czawa zakazny								1						
10	1	1	2			Stepan Powroznik powroznik	2	1	2				1	3						16
11	1					Iwan Onofreyczuk masztaler														
12	1	1				Ilko Dowbosz po Hrycku														
13	1	1				Paulo Steczyszyn	2	1	2				2	3						16
14	1	1	2			Wasył Seređa manyzowy sieczkę	2	1	2					2						16
15	1	1				Klim Mularz po Stepanie grabań.														8
16	1	2				Iwan Kowal czynszuje kowal ³														10 20
17	1	1	2			Owsieyczuczka wdowa z synem	2	1	2					2						16
	1					Po pastuchu ogrod pusty														
18	1	1	2			Iwan Szabas	2	1	2					2						16
19	1	1	2			Szalejeczka wdowa	2	1	2				1	3						16
20	1	1	2			Oleszko Kordyszowski z zięciem	2	1	2				2							16
20	20	16 ⁴	14			Summa latere efficit	15	8	16				6	17	56	28				

/k. 266/

Dymy	Ogrody	Grunta polne	Kury a gro[szy]	Folwarki	Kosarze	Chrześcianie Osiałość	Dnie		Motki	Uprząż			Czynsz		
							Panszczyz[na]	Szarwark misiecz[nzy]		Konie	Woty	Syny	Złote	Grosze	
21	1	1				Wasył Olejnikow przysiężny									
22	1					Łucycha Iwaniuczka wdowa								5	
23	1	1	2			Hrycko Kramarczuk	2	1	2		2	1			16
24	1	2	1			Chwedczycha Chomicha z synem		1			1	1		10	20
25	1					Antoni po Cymbyle masztalerz									
26	1					Chwedko Howdyiczuk pa[rubek] Dworski								5	
		1				Po tym grunt y sianożęc na dwor									
27	1	1	2			Semen Chomiak sieczkarz manyžo.	2	1	2						16
28	1					Marcin Mazur po Pauluku Fedku	1								
		1				Po tymże grunt z łąką na dwor	1								
29	1					Andruszko Kopyłęko	1								
		1				Po tym że grunt z łąką na dwor									
30	1	1	2			Fedko zięc Olejnikow sieczkarz	2	1	2						16
31	1	1				Hubicha wdowa z zięciem					4			15	
32	1					Alexander po Stanisławie masztal[er]									
33						Krzysztof Mielnik po Suchockim									
34	1					Chwesko Gluchi	1								
35	1	2	1			Łauryk Dużyk paroberk dworski	1	1	1						8
		2				Po tym że poł gruntu na dwor									

³ Підкреслення у тексті оригіналу.⁴ Фактична сума повинна дорівнювати 28, а не 16. Тут не враховано 12 грунтів церкви з попівством.

36	1					Żyd Złotnik po Chalińskim												8		
37	1					Prokopicha po Wasylu Łopaczuku													5	
		1				Po tym że grunt cały na dwor														
38	1	1	2			Stecycha wdowa z zięciem	2	1	2					1					16	
39	1					Stepan Ostrozki szwiec													5	
40	1					Chwedko masztalerz manizo														
41	1					Jastrzębski szlachtic													8	
42	1					Hrycko Zbarazki po krawcu szewc													5	
43	1					Matuszowski szlachtic po Proko[pie]													8	
44	1					Bazyli Krawiec nowy gospodarz														
45	1	1	2			Antoni po Szapowale wola Tkacz													10	20
46	1	1	2			Chwedko Siruk	2	1	2	2	1	1							16	
47	1					Jakub Bernaszewski													5	
48	1	1	2			Woytko Mazur słodownik dwor[ski]				2	2			2					16	
49	1	1	2			Chwedko Pauluk po Michałku														
						Dziubie skarbowy ciesla													16	
50	1					Antoszko Mularz skarbowy													5	
51	1					Tomko Zbarazki szewc													6	
52	1					Paulo Boryluk szewc													6	
53	1					Lesko Zielony Stawniczy Szewc								4						
	1					Po Iwanu Winniku pusty														
54	1					Juzef Zbarazki szwiec													8	
55	1					Kołowski Masztalerz														
56	1					Worakiewicz Masztalerz														
57	1					Trębac Dobrzycki po Alexandrze													5	
58	1					Wiszniowski kapelista po Truszką													5	
59	1					Mykita Mielnik z usługą														
59	39	17	18			Summa latere efficit	14	7	13	4	8	10						144	24	

/k. 266/

Dymy	Ogrody	Grunta polne	Kury a gro[szy]	Folwarki	Kosarze	Dalszy Szumsk	Dnie		Motki	Uprząż			Czynsz		
							Panszczyz[na]	Szarwark misiecz[inzy]		Konie	Woły	Syny	Złote	Grosze	
				2		Po Szabaszu y Chwedku Dawidowe gumno									
				1		Po gumniennym pod tym że gumnem y winnicą Dawid od Oniszkowiec pola 4 dni orania									
					8	Tenże Dawid łąki kosarzów zdawna									
					2	Iwan Mielnik szumski łąki kosarzów									
						Chwedko Winnik komornik									
60	59	33	32	3	10	In summa całego miasta efficit	29	15	29	4	14	27	201	22	
Prowent roczny z Szumska															
Czynszu podług linii przed każdym z osobna wyrażonego od czynszowników y za kury danne, które się na grosz porachowały wynosi													201	22	
Od żydów za zakos, obkos y za zażynek nim się zbiorą teraz mają dawać													14	12	
Summa efficit													216	4	

Powinności miasta Szumska.

Mieszczanie szumscy kazdy trzymający pomiarek zwyczajny zupełny gruntu w polu robic panszczyzny powinien w każdym tygodniu za przęza lub piesza do dworu po dni dwa. Do tego latem zaorki, oborki jedne. Zakoski, obkoski jedne. Zażyunki, obżyunki y tłuk daie żadnego nie excypuiąc. Tudzież szarwarków miesięcznych do roku dwanascie bez zawodu odbyc dawnym zwyczajem powinni. Stroże dzienną y nocną w koley odprawowac mają. Konopie iak zrodzą dworskie y len moczyć, łarcy chędożyć bez panszczyzny. Motkow y przedziwa dworskiego po dwa z gruntu całego odprzedzić y po dwie kure danne dawac, ktore do linii czynszowey inkludowały się taxą za groszy osm a zosobna mieli we zwyczajui iedną kurę na Boże Narodzenie, a drugą na Wielkanoc: to iest świętecznych gruntowi dawac, ktore im nie rachuią się ile łaskawe bywały.

Z pasiek alias od pszczoł ktorzy mają y trzymac będą. Dziewięty pien do dworu oddac powinni, a od zbywających lub od niezachodzących do dziesiątka oczkowe zwyczajem dobr rochmanowskich płacic, nie już po puł osma grosza, że tylko menkamęt.

Od żydow zakoski jedne y zażynek ieden dawnym zwyczajem należy, za ktore albo płacic groszy osmnaście, albo odrobic powinni.

Do grobli szumskiej w potrzebie uchoway Boże walney ciż żydzi wszyscy na pomoc y ratunek w raz z chrześcianami wychodziec nemine exepto mają. Tkacze po pułsetku wytkać iednym ze dworu danyn kazdy powinien. W chałupie co Hrycko Zbarazki szewc mieszka, Dawid arędarz onę trzyma za swoy dług na niey na ktorey ma zło[tych] 24 adnotur.

Archiwum Narodowe w Krakowie. Zespół 630. Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów.

Sygnatura 497. K. 263–267.

Оригінал. Рукопис. Друкується вперше.

Список використаних джерел та літератури:

1. Александрович В. Волинські та позаволинські нотатки до студій над костьолами українського Правобережжя у XVIII столітті. *Архітектурна спадщина Волині. Збірник наукових праць* / за ред. П. А. Ричкова. Рівне, 2010. Вип. 2. С. 68–69.
2. Александрович В. Радзивілі в Україні. *Князі Радзивілі. Науково-популярне видання* / гол. ред. В. Строля., відп ред. Ю. Ференцева. Київ: Балтія-друк, 2012. С. 9–71.
3. Александрович В. Шумськ. Матеріали до будівельної історії середини XVIII ст. *Архітектурна спадщина Волині. Зб. наук. праць* / за ред. П. А. Ричкова. Рівне, 2018. Вип. 6. С. 11–22.
4. Архив Юго-Западной России. Часть пятая: Переписи еврейского населения в Юго-западном крае в 1765 – 1791 гг. Киев, 1890. Т. II. Вып. 1. 1052 с.
5. Брянцева Т.П. Умови розвитку торгівлі міст Правобережної України у XVIII ст. *Вісник Київського університету. Серія історії*. Київ, 1982. Вип. 24. С. 87–93.
6. Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ, 2012. 712 с.
7. Історія міст і сіл Української РСР в 26 т. Тернопільська область / редкол.: С.П. Нечай та ін. Київ, 1973. 664 с.
8. Ковальський Н.П., Атаманенко В.Б. Инвентари имений как источники по социально-экономической истории городов Украины XVI – начала XVIII в. (на материале Острога). *Рукопись депонирована в ИНИОН АН СССР № 35963 от 20.10.1988*. 31 с.
9. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 494. 251 арк.
10. Мацук А. Міхал-Сервацій Вишневецький. *Князі Вишневецькі (науково-популярне видання)* / гол. ред. В. Строля. Київ: Балтія-друк, 2016. С. 110 – 134.
11. Синюк С., Уніят В. Шумськ. *Тернопільський енциклопедичний словник*. Т. III. П-Я / ред.-вид. група: І. Дем'янова, Г. Івахів, І. Максимлюк. Тернопіль: Збруч, 2008. С. 655–656.
12. Собчук В.Д. Шумськ. *Енциклопедія історії України*. Т. 10: Т – Я. Київ: Наук. думка, 2013. С. 670–671.
13. Тхор В.І. Соціально-економічний розвиток міст Південно-Східної Волині у XVIII ст. *Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура. Матеріали регіональної наукової краєзнавчої конференції. Хмельницький; Шепетівка, 1995*. С. 140–142.
14. Archiwum Narodowe w Krakowie. Zespół 630. Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów. Sygnatura 497.
15. Dymnicka-Wołoszyńska H. Radziwiłł Michał Kazimierz zwany Rybeńko h. Trąby (1702 – 1762). *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1987. T. XXX/2. Z. 125. S. 299 – 306.
16. Grochulska B. Jarmarki w handlu polskim w drugiej połowie XVIII wieku. *Przegląd historyczny*. 1973. T. LXIV. S. 793–821.
17. Krz[ywicki] J. S. Szumsk. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 1892. T. XII. S. 77–78.
18. Michalski J. Radziwiłł Karol Stanisław zw. Panie Kochanku. *Polski słownik biograficzny*. Wrocław, 1987. T. 30. S. 248–262.

19. Stecki T.J. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. Serya 2-ga. Lwów, 1871. 474 s.
20. Zielinska T. Poczec polskich rodów arystokratycznych. Warszawa, 1997. 591 s.
21. Urzędnicy wołyńscy XIV – XVIII wieku. Spisy / Opr. M. Wolski. Kórnik, 2007. 190 s.

References

1. Aleksandrovych V. Volynski ta pozavolynski notatky do studii nad kostolamy ukrainskoho Pravoberezhzhia u XVIII stolitti. *Arkhitekturna spadshchyna Volyni. Zbirnyk naukovykh prats* / Za red. P. A. Rychkova. Rivne, 2010. Vyp. 2. S. 68–69.
2. Aleksandrovych V. Radzyvily v Ukraini. *Kniazi Radzyvily. Naukovo-populiarne vydannia* / Hol. red. V. Strolia., vidp red. Yu. Ferentseva. Kyiv: Baltiia-druk, 2012. S. 9–71.
3. Aleksandrovych V. Shumsk. Materialy do budivelni istorii seredy XVIII st. *Arkhitekturna spadshchyna Volyni. Zb. nauk. prats* / Za red. P. A. Rychkova. Rivne, 2018. Vyp. 6. C. 11–22.
4. Briantseva T.P. Umovy rozvytku torhivli mist Pravoberezhnoi Ukrainy u XVIII st. *Visnyk Kyivskoho universytetu. Serii istorii*. Kyiv, 1982. Vyp. 24. S. 87–93.
5. Voronchuk I. Naseleattia Volyni v XVI – pershii polovyni XVII st.: rodyna, domohospodarstvo, demohrafichni chynnyky. Kyiv. 2012. 712 s.
6. Koval'skij N.P., Atamanenko V.B. Inventari imenij kak istochniki po social'no-jekonomicheskoi istorii gorodov Ukrainy XVI – nachala XVIII v. (na materiale Ostroga). *Rukopis' deponirovana v INION AN SSSR № 35963 ot 20.10.1988*. 31 s.
7. Matsuk A. Mikhal-Servatsii Vyshnevetskyi. *Kniazi Vyshnevetski (naukovo-populiarne vydannia)* / Hol. red. V. Strolia. Kyiv: Baltiia-druk, 2016. S. 110–134.
8. Syniuk S., Uniat V. Shumsk. *Ternopil'skyi entsyklopedychnyi slovnyk*. T. III. P-Ya / Red.-vyd. hrupa: I. Demianova, H. Ivakhiv, I. Maksymliuk. Ternopil: Zbruch, 2008. S. 655–656.
9. Sobchuk V.D. Shumsk. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. T. 10: T – Ya. Kyiv: Nauk. dumka, 2013. S. 670–671.
10. Tkhor V.I. Sotsialno-ekonomichni rozvytok mist Pivdenno-Skhidnoi Volyni u XVIII st. *Pivdenno-Skhidna Volyn: nauka, osvita, kultura. Materialy rehionalnoi naukovo kraieznavchoi konferentsii*. Khmelnytskyi; Shepetivka, 1995. S. 140–142.

Отримано: 22.02.2021 р.

Прорецензовано: 18.03.2021 р.

Прийнято до друку: 15.04.2021 р.

e-mail: shama@tnpu.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2021-32-75-84

Шама О. «Лихварський сприт і шахрайська хитрість»: Станіслав Тарновський про трансформацію заможної шляхти Галичини в умовах становлення вільноринкового суспільства. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2021. Вип. 32. С. 75–84.

УДК: 94(478)

Олександр Шама

**«ЛИХВАРСЬКИЙ СПРИТ І ШАХРАЙСЬКА ХИТРІСТЬ»:
СТАНІСЛАВ ТАРНОВСЬКИЙ ПРО ТРАНСФОРМАЦІЮ
ЗАМОЖНОЇ ШЛЯХТИ ГАЛИЧИНИ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ
ВІЛЬНОРИНКОВОГО СУСПІЛЬСТВА**

Стаття присвячена аналізу есе «Порції» («Porcyi») авторства відомого польського науковця, політика і публіциста С. Тарновського (1837-1917 рр.), яке було опубліковане у листопаді 1874 р. і розкривало зміни в соціальній позиції, економічній діяльності і поведінці заможних галицьких шляхтичів, які, використовуючи нужденне становище селянства, активно займались лихварством, одержуючи солідні прибутки. Автор констатує, що залишаючись зовні «благородного походження власниками маєтків», ці шляхтичі насправді перетворились на сільських здириків, що за своєю сутністю нічим не відрізняються від представників «купецького ремесла» (комісіонерів, маклерів, лихварів і ін.), рід занять яких не передбачав честі й совісті. Це, на думку С. Тарновського, завдавало величезної шкоди «польській справі», оскільки руйнувало ледь намічену згоду між шляхтою і селянством.

Ключові слова: «порції», шляхта, селянство, лихварство, станьчики, *nati et possessionati*, «неправедні зиски».

Alexander Shama

**«USURIOUS DEXTERITY AND FRAUDULENT CUNNING»:
STANISLAV TARNOWSKY ABOUT THE TRANSFORMATION
OF THE PROSPEROUS NOBILITY OF GALICIA IN THE CONDITIONS
OF FORMATION OF A FREE MARKET SOCIETY**

The article is devoted to the analysis of the essay “Portions” (“Porcyi”) authored by the famous Polish scientist, politician and publicist S. Tarnowski (1837-1917), which was published in November 1874 and revealed changes in social position, economic activity and behavior of wealthy Galician nobles, who, taking advantage of the plight of the peasantry, were actively engaged in usury, earning a solid income. The author states that remaining outside the “noble origin of the owners of estates”, these nobles actually turned into rural extortionists, who are essentially no different from the representatives of the “merchant’s craft” (commissioners, brokers, moneylenders, etc.), genus classes which did not provide for honor and conscience. This, according to S. Tarnowski, caused enormous damage to the “Polish cause”, as it destroyed the barely planned agreement between the nobility and the peasantry.

Key words: “portions”, gentry, peasantry, usury, stan’chiki, *nati et possessionati*, “unjust profits”.

У 1874 р. на сесії Галицького крайового сейму було заявлено, що лихварством займаються не тільки євреї, але і шляхта [22, с. 22]. Мова йшла про так звані «порції», сутність яких полягала у наступному: шляхтич, подібно лихвареві, позичав селянинові 20-30 гульденів під проценти і вимагав від нього відпрацювати у своєму господарстві один день на тиждень доти, поки і борг, і проценти не будуть сплачені [32, с. 164, Pr. 238; 13, с. 59]. Один із керівників угруповання станьчиків С. Козьмян писав, що про таке «підприємництво» він і його однодумці вперше почули під кінець сейму 1874 р. «з уст найшановніших осіб краю» – високопосадовців, що висловлювались про нього «з обуренням, у гострих виразах». «Звідки вони взяли інформацію про цей нещасний факт, – продовжив публіцист, – ми навіть не мали потреби знати, оскільки їх обурення, засмучення і патріотичні побоювання» були достатнім свідченням їх щирості, тим більше, що «це були люди такого значення, що краще помилялись разом з ними». Цим «політичним мужам і серйозним умам» справа «пор-

цій» видалась настільки загрозовою, що вони вирішили зробити її предметом сеймових дебатів [25, с. 12; Пор.: 16, с. 1].

Спіраючись на повідомлення цих «високопосадовців, політичних мужів і серйозних умів», публіцист, один з засновників і головних діячів політичного угруповання станьчиків, «граф-професор» Станіслав Тарновський [24, с. 7, 8, 9; 47; 1; 19, с. V–XV; 49, с. 7-8; 48, с. 93-96; 18, с. 600-601] у листопаді того ж року опублікував есе, в якому проаналізував зміни в соціальній позиції, економічній діяльності і поведінці заможних галицьких шляхтичів, які наживались таким «неблаговидним» способом. Це лихварство, яке автор називає «новою, прихованою панщиною» [46, с. 165; Пор.: 166, с. 376], він визначає так: потребуючи готівки [Пор.: 14, с. 76, Прим. 3], селянин позичав у такого шляхтича певну суму, яку відпрацьовував у його ж господарстві, причому, утвердилась практика надання позики під проценти – один робочий день на тиждень, поки позичена сума не буде повністю виплачена. У залежності від місцевості сума такої позички коливалась від 16 до 30 гульденів; вона-то і називалась «порцією» (*porcu*). Зрозуміло, що страждаючи від безгрішшя селяни могли виплатити борг не одразу, іноді це потребувало доволі значного строку (рік і більше) – і на весь цей час він був змушений працювати на пана. За підрахунками С. Тарновського, лихва від боргу, в залежності від умов, набігала від 50 до 150% на рік. І. Франко у статті «Лихварство в Галичині» писав, що ці «порції» руйнували селян «іноді так сильно, як найгірше єврейське лихварство, так що навіть у дуже недогадливих селян заслужило собі назву нової панщини» [8, с. 376].

Таким чином, подібний землевласник-ділок дуже дешево, розподіливши серед селян кільканадцять таких порцій, а якщо добре піде – кількадесят, забезпечує значну частину робіт у своєму маєтку. В нього більше немає потреби турбуватись ні про нестачу рук, ні про дорожнечу найму: його боржники зобов'язані вийти на роботу, а за роботу свою більше вимагати не мають права, тому що не наймаються, а тільки сплачують процент з позичених грошей. Вигода такої «практики» ще більше зростає від того, що «порції» значно збивають вартість звичайної найманої праці, оскільки наймач, маючи боржників, менше залежить від ринку праці, натомість селянин, як і раніше, потребує заробітку. В окремих «щасливіших околицях», іронізує С. Тарновський, «у деяких запобігливих і спритних» справи йдуть так добре, що останнього літа вони платили по 17 і навіть по 15 крейцерів за день жнив, при тому, що звичайна плата за день роботи становить $\frac{1}{2}$ гульдена, а за виконання легших робіт – 25 крейцерів (через півтора десятиліття розміри оплати практично не змінилися – 30-60 крейцерів [132, с. 8], а на початку ХХ ст. – 50 галлерів, тобто вартість 2 кг борошна і 2 кг картоплі [21, с. 169]). І ця «нова панщина» з формальної точки зору цілковито законна, оскільки «це не надуживання і не безправ'я... а юридичні відносини боржника і кредитора, засновані на добровільній двосторонній умові», в силу якої, тим не менше, селянин-боржник на цілий рік «запродується в неволю» [46, с. 165-167, 168].

Найбільше обурює «графа-професора» те, що наживаються на селянах таким «безчесним способом», тобто «лихварюють, як останні євреї», не хто інший, як шляхтичі «*nati et possessionati*», тобто «благородного походження власники маєтків» (І. Франко називав їх «гербовими», на відміну від землевласників «неблагородного» походження, наприклад, шляхтичів «Мойсеевої віри» [9, с. 434]), які вважають себе «порядними людьми і громадянами», вимагають відповідної «поваги від інших», цінують своє становище в шляхетському товаристві, «про свій скарб гербовий ревно дбають і чистоту його надзвичайно шанують», заявляючи, що «ми, поляки, гоноровий рицарський народ». Багато з них продовжують дотримуватись старовинних звичаїв, одягають кунтуші з широкими пасами і конфедератки, на пальцях їх «гербові печатки», клянуться вони «*verbum nobile*» (шляхетським словом честі), а на устах їх «великі слова» про «золоту старовину», коли «рицарський народ» «гинув з Жолкевським» або «перемагав з Чарнецьким».

Цікаво, що ця підкреслена «польськошляхетність» одразу кидалась в очі приїжджим: «Прибульців з Королівства, вихованих у суворій боротьбі за національні права, у все ще живих традиціях січневого повстання, людей, що мислять у категоріях економічного прогресу, вражав у Кракові консерватизм і певна сонливість мешканців. Разили іноді зовнішні ознаки національної належності, поєднані з лояльністю до Відня. Смішили міські сановники, одягнені в кунтуші і конфедератки» [27, с. 259-260]. Також Д. Шимчак [43, с. 28, 29, 30, 31], описуючи діяльність польського представництва у Відні у 1860-70-х рр., зазначив, що політики з Галиції походили переважно з шляхетсько-поміщицького середовища або інтелігенції (академічні викладачі, представники вільних професій, клірики; втім, склад Галицького сейму був приблизно таким самим [Пор.: 50]), були добре освічені і «так

прекрасно говорили німецькою з точки зору мови, змісту і форми, що багато німців-віденців приходили до парламенту послухати їх виступи». Всі вони були патріоти і їх легко можна було розпізнати по одягу, оскільки вони «маніфестували свою національність вбрані у так званий польським костюм, тобто венгерку (szamare), натомість під час придворних урочистостей або офіційних богослужінь – кунтуш». Вибір одягу, пояснює автор, «був не тільки культурною декларацією, але і політичною, у випадку з венгеркою – з визвольним відтінком».

«Якби комусь з цих панів, – пише С. Тарновський, – показати простого вуличного лихваря, такого, що молодим людям позичає гроші на фальшиві векселі, то він би відвернувся з презирством, одяг свій щільніше би до тіла пригорнув, щоб часом лихвар до нього не доторкнувся, в домі своєму наказав би його скинути зі сходів, свою руку (з гербовим перснем на пальці) волів би відтяти, ніж до цього лихваря простягнути», бо цей пан «є християнином, поляком, шляхтичем» і «зобов'язаний мати почуття порядності і повагу до вітчизни і власної честі» [46, с. 163, 169, 170, 173, 176]. Однак, по відношенню до селянина, з яким, як підкреслив С. Тарновський в праці «Про Русь і русинів» (1891 р.), шляхтич «одного племені, подібної мови, однієї віри, хоч різних обрядів, на одній землі живе і спільну історію має» [45, с. 3, 68; Пор.: 11, с. 67], всі ці благородні риси зникають без сліду, залишаються тільки «лихварський сприт і шахрайська хитрість» у «витяганні неправедних прибутків». Тому «теперішній шляхтич» не тільки не має «порядності і рицарської честі», але, зустрівши їх в когось іншого, «дивується, не розуміє, не вірить», що той не користується з «крайньої нужденності» селянина і з «наївною безсоромністю» стверджує, що «порції насправді є великим добродійством для селянина», оскільки цей останній, «нагально потребує грошей і не одержавши їх від шляхтича», пішов би до єврея, «якому заплатив би набагато більший процент». Таким чином, заключає «граф-професор», незважаючи на все своє зовнішнє «благородство», шляхтич є «сільським лихварем, що через порції обдирає селян зі шкіри», тобто «поступає як єврей... і ні на йоту від нього не кращий, бо він – християнин, поляк, шляхтич, що повинен мати розуміння і пошану до порядності, вітчизни і власної честі» [46, с. 173, 169-170, 168, 176].

Постає питання, звідки взялись ці «нестача сумління і честі», «нерозуміння добра і зла», через які сільська шляхта, що колись була «центром тяжіння національного життя, патріотизму і добрих звичаїв», навіть не усвідомлює, що «поступає непорядно і підло», при цьому зберігаючи «той блаженний спокій», з яким «продовжує вважати себе порядними людьми і добрими поляками»? Чому, запитує автор, «впали ми так низько, настільки втратили моральність і честь, що ніхто вже не обурюється і не соромиться, і це зло здається нам природною, звичайною річчю»? Адже зрозуміло, що «з точки зору порядності і честі це нікчемність, лихварство; з точки зору людськості і цивілізації – це варварство, використання злиденності ближнього; з точки зору патріотизму це укріплення і розповсюдження суспільної ненависті, політичного безсилля; з усіх точок зору – розкладання, ганьба і порок» [46, с. 175, 169-170, 165]. Все це дуже засмучує «графа-професора», оскільки ще зовсім недавно «шляхта і рицарство означали одне і те ж саме», а «честь рицарська, шляхетська, не мірялась нарівні з честю лихварською і вексельною». Правда, це були часи всевладдя шляхти, в соціально-економічному відношенні заснованого на феодальних відносинах, тобто кріпацькій залежності більшості населення від мізерної меншості, тому, як один з засновників і активних діячів політичного угруповання станьчиків, критично настроєного до традиційної (патріотичної) польської історіографії [1; 11, с. 67, 68-69], С. Тарновський не схильний ідеалізувати збанкрутілий устрій «золотої вольності», називаючи у «Промові на зібранні виборців... 1889 року» [44] славнозвісну «шляхетську демократію» – «надмірною» (М. Карамзін порівнював цей устрій з «анархічним республіканством» [5, с. 103]), оскільки «через любов до своєї рівності» вона «визначала королів, розмножувала тиранів» (цитата з твору А. Нарушевича «Голос померлих», 1778 р. [30, с. 411; 20]). Так само найбільш далекоглядні політики Речі Посполитої бачили її недоліки, наприклад, король Ян Казимир, «навчений страшними уроками Хмельницького», присягав перед вівтарем здійснення перебудови держави, а генерал Чарторийський, «мудро і слушно оцінюючи наші кріпацькі стосунки», говорив «з гіркою іронією», що «ми не потребуємо перуанських золотих копалень, бо селянська шкіра – це найкраще Перу» [46, с. 172].

Тим не менше, для С. Тарновського, незважаючи на тверезе розуміння її вад, шляхетська Річ Посполита і пануючі в ній відносини – набагато кращі, людяніші, більш справедливі, ніж сучасне йому лихварство: «Чим же була панщина? Відробітком за землю і халупу, тоді як теперішня порція – це відробіток за [позичені] гроші; зрозуміло, та колишня [панщина] була краща, моральніша, оскільки робочими днями принаймні обмежувалась вся повинність [повністю]». Такий стан речей

цілком узгоджується із стародавніми законами: «У старому заповіті..., а також в деяких первісних середньовічних законодавствах було установлення, що невикладний боржник ставав рабом позикодавця... тільки тоді, коли не повертав позиченого» (слід уточнити, що це стосувалось тільки одноплеменників лихваря [2, Вих. XXII, 25; Втор. XXIII, 19] і на чужоземців не поширювалось [2, Втор. XV, 3; XXIII, 20]). Тепер же «боржник у рабство до кредитора не йде, а тільки сплачуючи процент від свого боргу працює на нього один день кожного тижня!» Таким чином, «теперішні [робочі] дні – це тільки прибуток [шляхтича-лихваря], який він витягає із заборгованості [селянина]». Навіть у «найгірших традиціях» саських часів, коли «шляхта була темною і спитою», вона, тим не менше, «зберігала порядність у грошових розрахунках», тому що саме її суспільно-політичне становище і етос військового стану не дозволяли виходити за рамки шляхетської честі і не тільки не лихварювати, але і вважати заняття «купецьким ремеслом». Це останнє належало до роду діяльності «шахраїв і пройдисвітів», які навіть «мали привілей, який дозволяв їм більше, ніж людям порядним і рицарським...» [46, с. 173, 167, 168, 175, 170].

Таким чином, у шляхетської Речі Посполитій, не дивлячись на її кріпацьку основу, відносини були більш справедливі, більш моральні, оскільки кожен мав свою чітко визначене місце в соціумі і притаманні йому моральні цінності і поведінку, легковажити якими було немислимо. І хоча поміщики нещадно експлуатували селянина, «шкіра» якого для Речі Посполитої була краща від «перуанських золотих копалень», відбувалось це згідно норм тодішнього суспільства і витягати додаткові зиски з кріпака шляхтич не міг з огляду на приписи «рицарської честі». І ось ця, з точки зору «графо-професора», патріархальна ідилія була зруйнована австрійським урядом через скасування кріпацтва, яке, з одного боку, звільнило селянина від особистої залежності від шляхтича, з іншого ж – позбавило шляхтича від морального обов'язку перед селянином, який із «свого» став тепер «чужим», «просто селянином», нужденністю якого не гріх скористатись. «А що ж на це держава? – питає С. Тарновський, – Що ж уряд, який сільським людом так довго і ніжно опікувався? Що на це право? Що суди? А нічого: держава не визнає кріпацької залежності, але визнає обов'язок сплати процентів з боргу; уряд скасував панщину, надав землю і свободу, але проти двосторонньої угоди, проти умов прийнятих добровільно боржником нічого мати не може, оскільки повинен шанувати і його свободу, і права позикодавця». Зрозуміло, що в цьому немає нічого зловмисного: такий порядок речей у «прогресивній демократії» [46, с. 167, 174], оскільки в австрійській державі «немає привілеїв, немає різниці у правах, кожен має відкритий шлях, кожен має право зайти так далеко або так високо, як зможе, і стати всім, на що його вистачить» [44]. Інша справа, що більшість населення «вистачило» лише на «сумну і страшну» убогість, постійну нестачу навіть «мізерного гроша», що і стало основою для появи «зловживання доти невідомого і аморального, що вкралось в ділові відносини нашого краю..., яке... нікого не дивує і не обурює..., зловживання так вкорінене і вросло в життя, що стало звичаєм, усталеними відносинами, звичайною формою найму і оплати робочої сили, яка вже набула загальноприйнятої, повсюдно уживаної назви – «порції»».

Цікаво, що в силу «природності порцій», тобто їх відповідності новим суспільно-економічним відносинам, трансформація шляхтича у лихваря відбулась непомітно: ще вчора «рицар» дер три шкіри зі свого селянина-кріпака, сьогодні ж сам колишній кріпак – тепер вільний землероб – сам проситься в кабалу до колишнього пана, відпрацьовуючи проценти з позичених грошей. Тому-то С. Тарновський і називає «порції» лихвою, кривдою і гнобленням селянина, роблячи висновок, що це нова, тільки прихована панщина, по суті, «нове кріпацтво». Оскільки разом із «старим кріпацтвом» зникла і «споконвічна» суспільна ієрархія, то і колишня аксіологія також залишилась у минулому: тепер шляхтича «не ганьбить його лихварське ремесло», більше того, «якщо колись шляхетська честь і честь рицарська були рівнозначними, то тепер шляхетська честь стане тим самим, що і честь лихварська, і честь циганська» [46, с. 165, 168, 170]. Таким чином, залишившись зовні, суб'єктивно, «польськими рицарями», заможні шляхтичі насправді долучились до євреїв і циган, що в старій Речі Посполитій «мали привілей» на купецьку, лихварську і подібні їм «шахрайські» види діяльності. Це тим більш сумно, що в сусідній Німеччині, за свідченням Г. фон Трейчке, все залишилось по-старому, і «в тисячах німецьких сіл сидить єврей, що по-лихварському скуповує своїх сусідів» [7, с. 111].

Не викликає сумніву, що С. Тарновський цілком широко співчуває так «неправедно і непорядно» експлуатованому селянству, стверджуючи, що у старі (і навіть стародавні) часи вона (експлуатація) була «кращою і моральнішою», оскільки ні стародавній лихвар, ні польський поміщик не брали

з селянина процентів за позичені гроші. Такий підхід окремими дослідниками пояснюється тим, що на селянське питання політик, будучи прибічником «корпоративно-патерналістського суспільства» [11, с. 68], дивився з «патріархальних позицій», тобто цей його консерватизм «мав феодальне обличчя», а отже, «слабко відповідав суспільно-політичним реаліям сучасності» [24, с. 14]. Однак, є підстави ствердити, що тугою «графа-професора» за патріархальними часами справа не обмежується, оскільки в чому-чому, але в наївності досвідченого політика обвинувачувати не слід. На нашу думку, і «селянське питання», і «проблему порцій» він трактував у контексті «польської справи», тобто що вони значать з точки зору консолідації поляків як єдиного народу, як впливають на його становище в умовах загарбання і що можуть принести в історичній перспективі.

По-перше, різко негативне ставлення С. Тарновського до лихварських занять шляхти обумовлювалось репутаційними міркуваннями, оскільки довгий час «і свої, і чужі кололи нам очі гнобленням народу польською шляхтою», натомість після скасування панщини «ми з чистою совістю відповідали, що вони брешуть, що до гріхів предків нові покоління не мають відношення.., що надуживань і кривд сільського люду вже немає». І ось, з появою «порцій», ця «потіха» виявилась ілюзією: «централістична» і «святоюрська» пропаганда одержують вагомий аргумент у своїй критиці суспільних відносин у Галіції.

По-друге, своєю непорядністю і жадібністю «шляхтичі-лихварі» грішать, порушують біблійні заповіді, за що все польське суспільство чекає розплата. Навівши цитату з «Псалмів» про «безумство і діла нечестивих», що «поїдають народ мій, як їдять хліб» [2, Пс. XIII, 4], «граф-професор» ствердив, що «ніколи, напевно, ці слова так буквально не стосувались тих, хто для своїх жнив переобтяжують люд працею і ту працю йому справедливою мірою не винагороджують». Ці так звані «добрі поляки», що «в кожному шматку свого хліба їдять кривду селянина», занадто мало знають «про пана Бога і його заповіді», тому не здатні зрозуміти, що в тих, «хто даною їм Богом землею справедливо володіти не вміють», вона буде відібрана і віддана іншим (пізніше С. Щепановський висловив подібну думку: «На кожному кроці ми зустрічаємо приклади прав і привілеїв, наданих людям, що не вміють або не хочуть ними користатись» [36, с. X]). Панування над землею у поляків вже давно відібране, констатує автор «Порцій»: «А ми, замість того, що заслужити на те, щоб нам його повернули, нечесно владарюємо на тих шматках землі, які в нас залишились. Тому-то викупувають її в нас німці, викупувають євреї, викидають [з неї] росіяни, земля спливає як вода і з-під ніг вислизає, хтозна, чи не тому переважно, що ми з неї і на ній порядно і чесно жити не вміли».

По-третє, «порції», жахливі самі по собі, є лише одним з недугів, якими хворіє польське суспільство: «Недосвідчені і недолугі в політиці, як і раніше, ми, помиляючись знову і знову, упускаємо сприятливі обставини, потім шкодуємо і так нічого не можемо зробити, нічого породити не можемо, що самі в себе втрачаємо рештки віри. Наше суспільне становище, замість того, щоб покращитись, як це повинно було бути за ці кілька років свободи в Галіції, лише погіршується і занепадає. Економічний стан? Капіталіст втрачає капітал, а іноді і честь на біржових спекуляціях і «крахах»; поміщик, селянин або шляхтич уникає як може вексельних боргів, але, зрештою, капітулює перед ними; промислові підприємства банкрутують: на що не подивився, до чого не торкнешся, все... рветься, кришиться, розсипається. І звідки візьметься віра в себе, звідки одержати підтримку? З морального стану, якби той був таким, як належить з любові і поваги до Бога, вітчизни і честі, з серйозності і чистоти домашнього життя, зі щирості і добросовісності в грошових справах, з того, по чому пізнається моральне здоров'я людей і суспільств. На жаль, цим не можемо ми похвалитись і на це розраховувати, і на цьому надії на [суспільне] піднесення сперти не можемо: і якщо у цьому відношенні страшним симптомом і відкриттям останніх років були шокуючі банкрутства, шахрайства, вражаюча кількість фальшивих векселів, то від них не кращі, не менш загрозливі ці нещасні «порції». У що обернуться сподівання чесних поляків, на що згодиться їх праця, якщо нечесні підриватимуть її такими способами, як «порції»?»

По-четверте, «витягаючи зі шкіри селянина несправедні зиски», шляхтичі руйнують ледь намічену суспільну згоду, причому, «маючи себе за добрих поляків», дуже дивуються, що селянин «нам» (тобто польським політикам-шляхтичам Галіції) «не вірить, нас підозрює і повторює постійно зі страхом: «Пани хочуть повернути панщину!»». З цього слідує, що «надії на утвердження миру, згоди, порозуміння, може і на взаємну любов між селянином і шляхтичем, убогим і багатим» навряд чи здійсняться. Це тим більш недопустимо, оскільки досвід повстань прямо показав, що своїми силами, без підтримки і участі селянства, шляхта не здатна здобути незалежність, а про яку підтримку, не

кажучи вже навіть про його (селянства) нейтралітет, можна говорити, якщо сама шляхта обдирає селян і планує в незалежній Польщі відновити кріпосні відносини? «Дотепер у всіх наших національних нещастях, – пише С. Тарновський, – заохочувала нас, тримала нас, захищала від відчаю віра у власну чесність, справедливість і благородство. Ми вірили наполегливо, непохитно, свято в добро і рицарську праведність польської природи: ми знали, що занадто легковажна і недостатньо раціональна, вона може легко збитись на недоречні і шкідливі вчинки, але були певні, що зіпсуватись надовго, остаточно вона не може; ми вважали її здатною до всяких помилок і заблуджень розуму і судження; її здорова основа, її добра воля, її благородство і честь здавались нам вищими поза всяким сумнівом, і дивились ми у майбутнє, хоч і далеке, спокійно, переконані і певні, що там, де залишився добрий ґрунт, рано чи пізно з нього буде врожай. Але сьогодні не тільки через ці нещасні порції, але і з їх приводу теж, слід запитати, чи справді маємо ми право на таку віру в себе, на таку повагу до себе?» На це запитання він дає песимістичну відповідь: якщо так надалі триватиме, це змушує «нас, у нашому піднесенні з занепаду, у нашому майбутньому повністю засумніватись» [46, с. 168-169, 172, 173, 178-179].

Який же бачить С. Тарновський вихід з цієї ситуації? Крім моральної проповіді, заклику «краще вивчати Біблію» для того, щоб дізнатись, «що робить Бог з тими, хто порушує його заповіді», він пропонує поступати із «замаскованими лихварями», тобто, з «лихварями-порядними людьми», «лихварями-громадянами», «шляхтою, благородного походження», «гербовими, титулованими», так як «з простим, звичайним вуличним лихварем». Натомість, таких «замаскованих лихварів» продовжують приймати у себе вдома, подавати руку для привітання, вважають їх так само «добрими поляками», як і вони самі себе, взагалі, «живуть у сусідській згоді і приязні з тим сільським лихварем, що селян обдирає зі шкіри тими «порціями»». Насправді те, що цей лихвар є шляхтичем і сусідом, не тільки не дає йому права на поблажливості, а навпаки, вимагає до нього більш суворого ставлення, ніж, наприклад, до комісонера або маклера, рід занять яких не передбачає честі і совісті. «Граф-професор» стверджує, що для цих останніх «бути вільними від честі і совісті» – це «сенс їх життя, їх природа і їх право», натомість для шляхти, згідно давньої приповідки, «честь має бути скарбом, а ремеслом – слава», тому «хто за границі цього закону виходить, той повинен вважатись гіршим і тим строгіше каратись, чим більше від нього належить вимагати». Покарання цих «лихварів благородного походження» можливе тому, що незважаючи на весь їх моральний занепад і легковаження «праведністю і чистотою свого сумління і вчинків», для них все ще дуже важливі товариські відносини з «порядними людьми». З цієї причини «може виявитись ефективним», коли б той або інший цього сільського лихваря сусід, що користується «загальною повагою і має славу людини незаплямованої», дав би йому раз і другий відчуті, що з приводу «порцій» не хоче залишатись з ним у близьких відносинах або навіть бути з ним знайомим, то не один такий «гербовий, титулований» волів би відмовитись від свого «неправедного зиску», ніж позбутись людської поваги, і «мимоволі може б знову її заслужив» [46, с. 176-177].

Як бачимо, перша пропозиція публіциста – «краще вивчати Біблію» – залишається прекрасно-душним закликком, тому що жодного практичного кроку до її втілення автор не бачить. Тим більше, що і католицька церква не мала ясно визначеної думки щодо лихварства. Ще у 1745 р. в енциклопедії «Vix pervenit» («Про лихварство і інший нечесний прибуток») папа Бенедикт XIV традиційно засудив лихварство, однак допустив можливість за надання позик стягувати «помірковані проценти» (takse umiarkowaną; з XVI ст. такими вважались 4-5% річних [37, с. 296]) з огляду на «безчесність (niegodziwość) часів, що настали». За папи Григорія XVI Апостольська столиця у заяві 1830 р. висловила думку, що «з причини важких умов, в яких перебувають католики, не слід наполягати на виконанні божого і природного закону про лихварство, а треба відкласти його вирішення до кращих часів» [37, с. 289, 293, 295-298] (необхідно зазначити, що Французький громадянський кодекс визнає статтею 1907 – у редакції від 3 вересня 1807 р. – «законні проценти» у розмірі 5% по цивільним угодам і 6% – по торговим [10, с. 399]). Слід припустити, що саме ця офіційна позиція дозволила скластись ситуації, про яку розповів на Галицькому крайовому сеймі у 1868 р. посол О. Хонігсманн [3, с. 59]. У своєму виступі, спростовуючи обвинувачення окремих політиків в тому, що «євреї визискують сільське населення, витісняють (ruguja) нещасних міщан, розорюють (wywłaszczają) більших власників», заявив, що це лише «загальні фрази, позбавлені фактичної підстави»; що ж, натомість, є реальним, то це скарги «на вчинки ксьондзів, які домагаються належного їм згідно iura stolae (пожертви духовенству за сповідь і причастя, поховання померлих, благословення тощо; одна

з форм забезпечення утримання кліру – О.Ш.); якщо селянин немає чим платити, ксьондз не хоче йому... хрестити дитину, відправити похорони тощо». Посол не вбачає нічого поганого у тому, що «хтось жадає того, що йому належить», однак у даному випадку селянинові «треба піти до єврея і заставити кожух, щоб, заплатити ксьондзу» [35, с. 845]. Таким чином, вимагати від шляхтичів відмовитись від лихварства з релігійно-моральних міркувань, коли самі, так би мовити, носії цих міркувань не проти (через посередництво селянина) скористатись послугами лихварів, залишається порожньою фразою.

Недалеко відстоїть і друга пропозиція – щоб всі «порядні і шановані» шляхтичі розірвали з «лихварями-громадянами» дружні відносини і товариське спілкування. Можливо, в давні часи, коли корпоративна солідарність шляхти була життєво необхідною у здійсненні нею своєї влади, таке покарання відіграло роль остракізму і справді було дієвим, однак, в буржуазній Австро-Угорщині, де, за визнанням самого автора, «прогресивна демократія, наскільки це впливає з її офіційних інституцій, преси, потребувала б у порядності набагато більше ще поступу, перш, ніж її за здорову і гідну можна було б вважати...» [46, с. 174-175]. Зрозуміло і те, що навряд чи власника маєтку, зацікавленого у дешевій робочій силі (як слушно зазначає Т. Кізвальтер: «Реформи... шкодили інтересам поміщицтва... раптове позбавлення панщинної робочої сили, за досить низького рівня відшкодувань, створило проблеми для багатьох поміщиків» [6, с. 179]) примусило б відмовитись від неї тільки те, що хтось не подав йому руки для привітання.

Втім, є у С. Тарновського і «реалістично-практичний» рецепт звільнення селян з «лихварської неволі»: для цього необхідно засновувати кредитні (позичкові) каси. Безсумнівно, що ці заклади повинні бути «чесними», а не такими, що «під виглядом допомоги обдирають селянина не гірше сільських кредиторів», як це роблять «деякі інституції, ніби для користі селян засновані» [Пор.: 21, с. 210, 211-212]. У таких «порядних касах» селянин під «справедливі проценти», «навіть, можливо, невеликі», міг би «знайти необхідну йому дрібну суму» [46, с. 177] і це позбавило б його від необхідності йти в кабалу до «шляхтича-лихваря», а цього останнього примусило б замислитись над своїми вчинками і пошукати інших, «моральніших» шляхів одержання прибутку.

Як показав подальший розвиток кредитно-фінансової сфери у Галичії цей останній зазначений «графом-професором» спосіб подолання лихварства виявився насправді дієвим, хоча і довготривалим. Аналіз стану розвитку позичкових кас, викладений у звіті діяльності Крайового відділу за період від вересня 1868 р. до кінця червня 1874 р. [12, с. 67-68], показав, що з 1868 р. кількість кредитних кас постійно зростала, однак, у переважній більшості гмін вони не принесли очікуваної користі з причини «безпорадності місцевого правління». Тим не менше, потреба у них була настільки нагальною, що вже в 1875 р. їх нараховувалось 1276 [Пор.: 42, с. 544-556 і ін.], а в 1888 р. – 2428 (з основним капіталом у 3,5 млн. гульденів) [14, с. 77]. Взагалі ж ці, і подібні їх заклади процвітали, так що в 1886 р. їх сумарний капітал становив 78 млн. гульденів [36, с. 15]. Це значить, що в рік виходу есе С. Тарновського кредитні організації існували вже сім років (а деякі і довше [28, с. 61-62; 14, с. 77]) і, за його словами, «обдирали селян не гірше сільських кредиторів», а пізніше, наступних 12 років, їх процвітання зовсім не призупинило процес зникнення малоземельних господарств, навпаки, він тільки прискорився [4, с. 359; 21, с. 169] («Багатство росте, а люди убожують», – констатував С. Щепановський [36, с. XII]). Також Ф. Стефчик, першопроходець і видатний організатор кредитно-процентної справи в Галичії у 1889-1917 рр. [33; 28, с. 69; 29, с. 74-75], повідомляє, що вже у 1867 р. з метою надання селянам в першу чергу довгострокових інвестиційних кредитів (6-14 років), але також і короткострокових річних кредитів для сільських господарств, був створений «Галицький селянський кредитний заклад», однак, з причин «вад у своїй адміністрації і неготовності людності до утворення організацій... він покладених на нього надій цілковито не виправдав». Основу такої ситуації автор бачить у тому, що австрійські закони давали велику свободу у заснуванні і діяльності всіх цих організацій і спілок, метою яких начебто було «добро селян», однак вони ж (австрійські закони) створювали широкі можливості для надуживання цією свободою для цілей, що нічого спільного з цим «добром», крім формальної юридичної підстави, не мали [34, с. 34, 8; Пор.: 14, с. 78]. Перелом у всій цій справі, як стверджує З. Дащинська-Голинська, відбувся тільки під кінець 1900-х років, коли «каси Стефчика» і інші подібні установи «майже цілковито витіснили лихварство з галицького села» [17, с. 30; 26; 140, с. 15].

Слід зазначити, що есе С. Тарновського «викликало страшну бурю» [15, с. 257] і, за окресленням газети краківських консерваторів «Час» [23, с. 21], «порушило громадську думку всього краю

і викликало численні протести», особливо «сільського громадянства» (тобто заможної шляхти – О.Ш.) Східної Галиції [16, с. 1]. Також соратник С. Тарновського – С. Козьмян писав, що «наша стаття про «Порції», а точніше, її наслідки, були весь минулий місяць найважливішою подією у цьому краї» [25, с. 152]. Особливо уїдливіми були публікації сатирично-гумористичної газети «Щиглик» («Szczytek») [38, с. 2-3; 39, с. 2; 40, с. 1, 2, 3-4; 41, с. 1, 2, 3, 4]. Беручи до уваги таке розжарення пристрастей, варто присвятити темі реакції заможної шляхти на есе С. Тарновського окреме дослідження.

Таким чином, під пером С. Тарновського «порції» з промовистого, але часткового явища економічного життя Галиції набули значення симптому соціального захворювання, навіть епідемії, що охопила маєтні верстви польського суспільства, які, пристосовуючись до «ринкових відносин», стали витягати прибутки з лихварства, використовуючи безвихідне становище своїх же колишніх кріпаків, чим завдавали величезної шкоди «польській справі». Суворо засуджуючи «шляхтичів-лихварів», що своєю жадібністю руйнують ледь намічену згоду між шляхтою і селянством, С. Тарновський не бачить реальних шляхів викоринення «цієї напасті».

Список використаних джерел і літератури:

1. Аркуша О. «Органічна праця»: з досвіду півдавстрийської Галичини. *Zaxid.net*. 25 листопада 2011. URL: https://zaxid.net/organiczna_pratsya_z_dosvidu_pidavstriyskoji_galichini_n1241909 (дата звернення: 22.12.2019).
2. Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту. Київ, 2004. 1408 с.
3. Васьків Н. Єврейське представництво в Галицькому крайовому сеймі (1861-1914). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр.* Львів, 2008. Вип. 17. С. 58–66.
4. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. 752 с.
5. Киселев В.С., Васильєва Т.А. Эволюция образа Украины в имперской словесности первой четверти XIX в.: регионализм, этнографизм, политизация (статья третья. «Между Польшей и Россией»). *Вестник Томского гос. ун-та. Филология*. 2014. №1 (27). С. 102–123.
6. Кізвальтер Т. Модернізація польських земель за умов відсутності власної держави. *Польща – нарис історії* / за ред. В. Менджецького і Є. Брацисевича; пер. з пол. І. Сварника. Варшава, 2012. С. 159–192.
7. Трейчке Г. Наши перспективы [Фрагмент] / пер. О. Кильдюшова // Кильдюшов О. Генрих фон Трейчке о проблеме единства политической нации. *Вопросы национализма*. 2012. № 9. С. 107–113.
8. Франко І.Я. Лихварство в Галичині. *Зібрання творів у 17 томах. Наукові праці*. Тт.44-47. Т.44, Кн.2: Економічні праці 1888-1907 рр. Київ, 1985. С. 373–391.
9. Франко І. Перехресні стежки (повість). Франко І. Укравене щастя. Харків, 2011. С. 283–535.
10. Французский гражданский кодекс 1804 года с позднейшими изменениями до 1939 г. Москва, 1941. 471 с.
11. Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861-1901 (Нарис з історії українського парламентаризму). Львів, 2002. 288 с.
12. Alegat X. Sprawozdanie czynności Wydziału krajowego za czas od Września 1873 po koniec Czerwca 1874. Sprawozdawca Oktaw Pietruski członek Wydziału krajowego. S. 1–108. *Alegata do sprawozdań stenograficznych z piątej sesji trzeciego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wieikiem Księstwem Krakowskim z r. 1874*. Przytem: Indeks tych alegatów. Lwów, 1874.
13. Buszko J., Gierowski J.A., Wyrozumski J. Historia Polski 1864-1948. Wyd. 4. Warszawa, 1982. 472 s.
14. Broński K. Rozwój galicyjskiego systemu bankowego w latach 1841-1914 (zarys problematyki). *Zeszyty naukowe Akademii ekonomicznej w Krakowie*. 2007. № 749. S. 75–92.
15. Chrananowski I. Stanisław Tarnowski. W setną rocznicę urodzin. Odczyt wygłoszony w kole polonistów uniwersytetu Jagiellońskiego dnia 7 listopada 1937 roku. *Chrananowski I. Studia i szkice. Rozbiory i krytyki*. Tom drugi. Kraków, 1939. S. 255–267.
16. Czas. Kraków, 4 Grudnia, Piątek, 1874. Nr. 278. 4 s.
17. Daszyńska-Golińska Z. Spółki rolnicze i handlowe. Wyd. drugie przejrz. i rozsz. Kraków, 1909. 76 s.
18. Dunin-Borkowski J.S. Genealogie żyjących utytułowanych rodów polskich. Lwów, 1895. 767 s.
19. Dziadzio A. Wprowadzenie. *Teka Stańczyka*. Kraków, 2007. S. V–XV.
20. Głos umarłych. URL: [https://pl.wikisource.org/wiki/G%C5%82os_umar%C5%82ych_\(Naruszewicz,_1882\)](https://pl.wikisource.org/wiki/G%C5%82os_umar%C5%82ych_(Naruszewicz,_1882)) (Last accessed: 12.01.2020).
21. Jezierski A., Leszczyńska C. Historia gospodarcza polski. Warszawa, 1999. 560 s.
22. Kabe F. Stanisław Tarnowski (1837-1917). Sandomierz, 1929. 67 s.
23. Kolasa Wł., Jarowiecki J. Najważniejsze polskie gazety do wybuchu pierwszej wojny światowej w kontekście zabezpieczenia ich dla potomnych (charakterystyka, badania, zasoby). URL: http://eprints.relis.org/16418/1/kolasa_gazety_pol.pdf (Last accessed: 11.09.2020).
24. Kosicka-Pajewska A., Sobieraj S. Tarnowski. Szkice do portretu. Monografia. Poznań, 2019. 142 s.
25. Koźmian St. Przegląd polityczny. *Przegląd polski: pismo poświęcone polityce i literaturze* / nakł. i odpow. red. dr. Ign. Skrochowski. r. IX, t. III, z. VII. styczeń 1875. S. 152–631.
26. Leszkowicz T. Franciszek Stefczyk – człowiek, który zmienił galicyjską wieś. *Histmag.org*. 07.12.2016. URL: <https://histmag.org/Franciszek-Stefczyk-czlowiek-ktory-zmienil-galicyjska-wies-14409> (Last accessed: 26.03.2020).
27. Małecki J.M. W dobie autonomii galicyjskiej (1866-1918). *Bieniarzówna J., Małecki J.M. Dzieje Krakowa*, t.3: Kraków w latach 1795-1918. Kraków, 1994. S. 225–394.

28. Morawski W. Słownik historyczny bankowości polskiej do 1936 roku. Warszawa, 1998. 208 s.
29. Nagel K. Teoretyczne i definicyjne ujęcie ekonomii społecznej. *Studia Ekonomiczne*. Katowice, 2013. T.129. S. 68–79.
30. Naruszewicz A. Wiersze różne. T.1. Warszawa, 1804. 444 s.
31. Piechowski A. Były takie czasy... Marzenia o Polsce Spółdzielczej. *Wspólna sprawa. Antologia tekstów poświęconych dziejom i zasadom spółdzielczości / wybór i oprac. R. Okraska*. Warszawa, 2013. S. 11–24.
32. Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. T.1: 1864-1914. Gdańsk, 1991. 404 s.
33. Stefczyk F.K. (1861-1924). Internetowy polski słownik biograficzny. URL: <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/franciszek-kazimierz-stefczyk> (Last accessed: 21.03.2020).
34. Stefczyk F. Początki i ogólne warunki rozwoju spółdzielczości w Polsce. Z przedmową F. Bujaka. Kraków, 1925. 49 s.
35. Stenograficzne sprawozdania drugiego peryodu drugiej sesji Sejmu krajowego Królestwa Galicji i Lodomeryi wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim w roku 1868. Posiedzenie 1-34. Lwów. 966 s.
36. Szczepanowski St. Nędza Galicji w cyfrach. Program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego. Drugie wyd. Lwów, 1888. 198 s.
37. Szcześniak Wł. Słownik apologetyczny wiary katolickiej podług J. Jaugey'a. T.3. Warszawa, 1899. 931 s.
38. Szczutek. Pismo satyryczno-polityczne. Lwów, niedziela dnia 15 listopada 1874, Nr. 45, Rok VI. 4 s.
39. Szczutek. Pismo satyryczno-polityczne. Lwów, niedziela dnia 29 listopada 1874, Nr. 47, Rok VI. 12 s.
40. Szczutek. Pismo satyryczno-polityczne. Lwów, niedziela dnia 6 grudnia 1874, Nr. 48, Rok VI. 12 s.
41. Szczutek. Pismo satyryczno-polityczne. Lwów, niedziela dnia 13 grudnia 1874, Nr. 49, Rok VI. 8 s.
42. Szematyzm Królestwa Galicji i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskim na rok 1875. Lwów, 1875. 837 s.
43. Szymczak D. Nad modrym Dunajem. Refleksie o życiu codziennym polskich polityków w Wiedniu w okresie konstytucyjnym 1861-1914. *Galicja. Studia i materiały*. T.4. Codziennosc w Galicji. Rzeszów, 2018. S. 23–43.
44. Tarnowski St. Mowa na Zgromadzeniu wyborców większej własności okręgu krakowskiego w dniu 8 lipca 1889 roku. URL: <http://stanczycy.pl/stanislaw-tarnowski/mowa-na-zgromadzeniu-wyborcow/> (Last accessed: 19.12.2019).
45. Tarnowski St. O Rusi i Rusinach. Odbitka z «Krakusa». Kraków, 1891. 68 s.
46. Tarnowski St. Porcyce. *Przegląd polski*. R. IX. Z. V. Miesiąc Listopad 1874. Nakł. i odpow. red. dr. Ign. Skrochowski. Kraków, 1874. S. 163–179.
47. TeKa Stańczyka. Osobne odbicie z «Przeglądu Polskiego». Nakł. Redakcyi [uloż. J. Szujski, St. Tarnowski, L. Wodzicki, St. Koźmian]. Kraków, 1879. 156 s.
48. Turoń-Kowalska A. Między ugodą a działaniem. Polska myśl konserwatywna wobec prób odzyskania niepodległości w XIX wieku. *Pamięć i Sprawiedliwość*. №1 (31) 2018. S. 81–100.
49. Wardzińska A. Dwa spojrzenia na historię Polski. Polemika demokratów lwowskich Henryka Schmitta i Ludwika Wolskiego z przedstawicielem krakowskiej «nowej szkoły historycznej» Józefem Szujskim w latach 70. XIX wieku. *Klio Polska. Studia i Materiały z Dziejów Historiografii Polskiej*. 2017. T.9. S. 7–31.
50. Wykaz Członków Sejmu krajowego Królestwa Galicji i Lodomeryi tudzież Wielkiego Księstwa Krakowskiego w roku 1872. Lwów, 1872. 11 s.

References

1. Alegat X, (1874). Sprawozdanie czynności Wydziału krajowego za czas od Września 1873 po koniec Czerwca 1874. Sprawozdawca Oktaw Pietruski członek Wydziału krajowego. pp. 1–108. *Alegata do sprawozdań stenograficznych z piątej sesji trzeciego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicji i Lodomeryi wraz z Wiekiem Księstwem Krakowskim z r. 1874*. Przytem: Indeks tych alegatów. Lwów. [In Polish].
2. Arkusha, O. (2011), «Organiczna pratsia»: z dosvidu pidavstriiskoi Halychyny [«Organic labor»: from the experience of sub-Austrian Galicia]. *Zaxid.net. 25 listopada*. Available from: https://zaxid.net/organiczna_pratsya_z_dosvidu_pidavstriiskoyi_galichini_n1241909 [In Ukrainian].
3. Bibliia, (2004). Bibliia. Knyhy Sviashchenoho Pysannia Staroho ta Novoho Zavitu [Bible. Books of the Holy Scriptures of the Old and New Testaments]. Kyiv. 1408 p. [In Ukrainian].
4. Broński, K. (2007). Rozwój galicyjskiego systemu bankowego w latach 1841-1914 (zarys problematyki). *Zeszyty naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie*. № 749. pp. 75–92. [In Polish].
5. Buszko, J. (1982). Gierowski J.A., Wyrozumski J. *Historia Polski 1864-1948*. Wyd. 4. Warszawa: PWN. 472 p. [In Polish].
6. Chornovol, I. (2002). *Ukrainska fraktsiia Halytskoho kraiovoho seimu. 1861-1901 (Narys z istorii ukrainskoho parlamentaryzmu)* [Ukrainian faction of the Galician Regional Sejm. 1861-1901 (essay on the history of Ukrainian parliamentarism)]. Lviv. 288 p. [In Ukrainian].
7. Chrzanowski, I. (1939). Stanisław Tarnowski. W setną rocznicę urodzin. Odczyt wygłoszony w kole polonistów uniwersytetu Jagiellońskiego dnia 7 listopada 1937 roku. *Chrzanowski I. Studia i szkice. Rozbiory i krytyki. Tom drugi*. Kraków. pp. 255–267. [In Polish].
8. Daszyńska-Golińska, Z. (1909). *Spółki rolnicze i handlowe*. Wyd. drugie przejrz. i rozsz. Kraków. 76 p. [In Polish].
9. Dunin-Borkowski, J.S. (1895). *Genealogie żyjących utytułowanych rodów polskich*. Lwów. 767 p. [In Polish].
10. Dziadzio, A. (2007). Wprowadzenie. *TeKa Stańczyka*. Kraków. pp. V–XV. [In Polish].
11. Jarowiecki, J. (2006). *Studia nad prasą polską XIX i XX wieku*. T. II. Kraków. 260 p. [In Polish].
12. Jezierski, A., Leszczyńska, C. (1999). *Historia gospodarcza polski*. Warszawa. 560 p. [In Polish].
13. Kabe. F. (1929). *Stanisław Tarnowski (1837-1917)*. Sandomierz. 67 p.

14. Kiselev, V.S., Vasil'eva, T.A. (2014). Evolyutsiya obraza Ukrainy v imperskoi slovesnosti pervoi chetverti XIX v.: regionalizm, etnografizm, politizatsiya (stat'ya tret'ya. «Mezhdru Pol'shei i Rossiei») [Evolution of the image of Ukraine in imperial literature of the first quarter of the 19th century: regionalism, ethnography, politicization (article three. "Between Poland and Russia")]. *Vestnik Tomskogo gos. un-ta. Filologiya*. 2014. №1 (27). pp. 102–123.
15. Kizvalter, T. (2012). Modernizatsiia polskykh zemel za umov vidsutnosti vlasnoi derzhavy. *Polshcha – narys istorii* [Modernization of Polish lands in the absence of their own state]. *Polshcha – narys istorii*. Varshava. S. 159–192.
16. Kolasa, Wł., Jarowiecki, J. (2020). *Najważniejsze polskie gazety do wybuchu pierwszej wojny światowej w kontekście zabezpieczenia ich dla potomnych (charakterystyka, badania, zasoby)*. Available from: http://eprints.rclis.org/16418/1/kolasa_gazety_pol.pdf. [In Polish].
17. Kosicka-Pajewska, A., Sobieraj, S. (2019). *Tarnowski. Szkice do portretu. Monografia*. Poznań. 142 p. [In Polish].
18. Koźmian, St. (1875). Przegląd polityczny. *Przegląd polski: pismo poświęcone polityce i literaturze*. Nakł. i odpow. red. dr. Ign. Skrochowski. r. IX, t. III, z. VII. styczeń. pp. 152–631. [In Polish].
19. Krzyżewski, T. (1976). Weterani lwowskiego czasopiśmiennictwa humorystycznego (z dziejów polskiej prasy w Galicji 1834-1918). *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego*. T.15, Nr.2. pp. 171–204. [In Polish].
20. Leszkowicz, T. (2016). Franciszek Stefczyk – człowiek, który zmienił galicyjską wieś. *Histmag.org*. 07.12.2016. [Online]. Available from: <https://histmag.org/Franciszek-Stepczyk-czlowiek-ktory-zmienil-galicyjska-wies-14409>. [In Polish].
21. Małecki, J.M. (1994). W dobie autonomii galicyjskiej (1866-1918). *Bieniarzówna J., Małecki J.M. Dzieje Krakowa, t. 3: Kraków w latach 1795-1918*. Kraków. pp. 225–394. [In Polish].
22. Morawski, W. (1998). *Słownik historyczny bankowości polskiej do 1936 roku*. Warszawa. 208 p. [In Polish].
23. Nagel, K. (2013). Teoretyczne i definicyjne ujęcie ekonomii społecznej. *Studia Ekonomiczne*. T. 129. Katowice. pp. 68-79. In Polish].
24. Naruszewicz, A. (1882). *Głos umarłych*. Available from: [https://pl.wikisource.org/wiki/G%C5%82os_umar%C5%82ych_\(Naruszewicz,_1882\)](https://pl.wikisource.org/wiki/G%C5%82os_umar%C5%82ych_(Naruszewicz,_1882)). [In Polish].
25. Naruszewicz, A. (1804) *Wiersze różne*. T.1. Warszawa. 444 p.
26. Pereterski, I.S. (Trans.) (1941). *Frantsuzskii grazhdanskii kodeks 1804 goda s pozdneishimi izmeneniyami do 1939 g.* Moskva. 471 p. [in Russian].
27. Piechowski, A. (2013). Były takie czasy... Marzenia o Polsce Spółdzielczej. *Wspólna sprawa. Antologia tekstów poświęconych dziejom i zasadom spółdzielczości*. Wybór i oprac. R. Okraska. Warszawa. pp. 11–24. [In Polish].
28. Pobóg-Malinowski, W. (1991). *Najnowsza historia polityczna Polski* (Vol.1). Gdańsk. 404 p. [In Polish].
29. Stefczyk, F. (1925). *Początki i ogólne warunki rozwoju spółdzielczości w Polsce*. Z przed. F. Bujaka. Kraków. 49 p. [In Polish].
30. Stefczyk, F.K. (1861-1924). *Internetowy polski słownik biograficzny*. [Online]. Available from: <https://www.ipbs.nina.gov.pl/a/biografia/franciszek-kazimierz-stefczyk>. [In Polish].
31. Stenograficzne sprawozdania, (1868). *Drugiego peryodu drugiej sesji Sejmu krajowego Królestwa Galicji i Lodomeryi wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim w roku 1868*. Posiedzenie 1-34. Lwów. 966 p. [In Polish].
32. Szymczak, D. (2018). Nad modrym Dunajem. Refleksje o życiu codziennym polskich polityków w Wiedniu w okresie konstytucyjnym 1861-1914. *Galicja. Studia i materiały*. T.4. Codziennosc w Galicji. Rzeszów. pp. 23–43. [In Polish].
33. Treichke, G. (2012). Nashi perspektivy (Fragment) [Our perspectives (Fragment)]. Trans. O. Kil'dyushova. Kil'dyushov O. Genrikh fon Treichke o probleme edinstva politicheskoi natsii. *Voprosy natsionalizma*. № 9. pp. 107–113. Available from: https://www.academia.edu/10369823/%D0%92%D0%BE%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%8B_%D0%BD%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%BC%D0%B0_%D0%9D%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D1%80_9_2012_%D0%B3%D0%BE%D0%B4?auto=download [in Russian].
34. Vaskiv, N. (2008). Yevreiske predstavnytstvo v Halytskomu kraiovomu seimi (1861-1914) [Jewish Representation in the Galician Regional Sejm (1861-1914)]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. Vyp. 17. pp. 58–66.
35. Wardzińska, A. (2017). Dwa spojrzenia na historię Polski. Polemika demokratów lwowskich Henryka Schmitta i Ludwika Wolskiego z przedstawicielem krakowskiej «nowej szkoły historycznej» Józefem Szujkim w latach 70. XIX wieku. *Klio Polska. Studia i Materiały z Dziejów Historiografii Polskiej*. T.9. pp. 7–31.
36. Zashkilniak, L.O., Krykun, M.G. (2002). *Istoriia Polshchi: Vid naidavnishykh chasiv do nashykh dnv* [History of Poland: From ancient times to the present day]. Lviv. 752 p. [In Ukrainian].

Отримано: 15.04.2021 р.

Прорецензовано: 28.04.2021 р.

Прийнято до друку: 10.05.2021 р.

e-mail: yaroslavbondarchuk@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2021-32-85-89

Бондарчук Я. Дипломатичні практики В'ячеслава Липинського в оцінках істориків. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2021. Вип. 32. С. 85–89.

УДК: 930.2

Ярослав Бондарчук

ДИПЛОМАТИЧНІ ПРАКТИКИ В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО В ОЦІНКАХ ІСТОРИКІВ

У статті розглянуто стан дослідження діяльності В. К. Липинського на посаді посла в українському представництві спочатку в Австро-Угорщині, згодом – в Австрії. Окреслено коло авторів, які вивчали/ вивчають зазначену проблематику, в історіографічному представленні обговорено ключові аспекти (мотиви призначення В. Липинського, його участь у формуванні особового складу посольства, коло питань, які вирішував посол, причини полишення посади), які опрацьовано в спеціальній літературі.

Ключові слова: історіографія, липинськознавство, В. К. Липинський, дипломатія.

Yaroslav Bondarchuk

DIPLOMATIC PRACTICES OF VIACHESLAV LYPYNSKYI IN THE ASSESSMENTS OF HISTORIANS

In recent years, researchers are increasingly focused on the Viacheslav Lypynskyi (Ukrainian politician, theorist of Ukrainian conservatism) : from practical political actions to a detailed study of theoretical reflections. They interested in various vectors of Lipin studies. It should be noted that V. Lypynskyi became sufficiently studied in recent years as the head of the Ukrainian Embassy in the Austro-Hungarian Empire. Scientists, on the work of which drawn attention in the relevant topic: Igor Ducks, Igor Girich, Tatyana Ostashko, Irina Interim and others. This article is aimed at summing a certain result in the long run of scientists. The article is trying to collect, analyze, explore and outline certain results in the historiographic study of the place of V. Lypynskyi in the international politics of the Ukrainian state. The main submers are considered, which researchers studied in the context of the activities of V. Lypynskyi as ambassador during their work from 1918 to 1919. The topics of scientific research were especially studied: Embassy staff (appointment, the appointment of those who are responsible for certain sectors and criticism of personnel by opponents, both from among the government and the social democratic forces); The struggle for territorial encroachments and at the same time ratification of Beresia Agreement (peace treaty between the Ukrainian People's Republic on the one hand and German, Austria-Hungarian, Ottoman Empires and the Bulgarian kingdom of the other side). The strong Polish diaspora prevented the joining of the Kholm region and part of the smashes in the Ukrainian state. Also, the activity that puts themselves the goal of helping the prisoners of war in concentration camps and citizens of Ukraine, which were in Austria – Hungary); Lypynskyi's care from the post of Representative of Ukraine in Vienna (comes to power in Kiev in November 1918, the directory of UNR and the inability to find a common language with new government structures). As a result of scientific research, we conclude that this topic is sufficiently studied. Most scientific works used during the writing of the article are combined into a positive assessment of the role of V. Lipinsky as ambassador.

Key words: *Historiography, Lypynskyi studies, V. Lypynskyi, diplomacy.*

За майже 100 років дослідження постаті В'ячеслава Казимировича Липинського підготовлено декілька сотень студій, в яких продемонстровано різні аспекти його громадсько-політичної діяльності та поглядів як історика, політичного мислителя. Один із напрямків липинськознавства становить його праця в дипломатичному корпусі Української Держави 1918 р., коли він представляв її інтереси на посаді посла в Австро-Угорщині, а після її розпаду та зречення Павла Скоропадського від влади – відповідно посла УНР в новоутвореній Австрійській державі. Відтак вважаємо за потрібне підбити підсумки напрацювань зі вказаного питання для кращого розуміння досягнутого та окреслення дискусійних й недостатньо вивчених питань. Отже, метою статті є історіографічний аналіз спеціальних праць, що стосуються зазначеної проблеми.

Дослідження вказаного напрямку до певної міри є непростим. Причиною цього є те, що В. Липинський не залишив по собі текстів, в яких би рефlekтував з приводу української дипломатичної місії у Відні та бачення своєї ролі в цьому питанні [9, с. 102]. Дослідники цього аспекту постають перед проблемою браку джерел. Тому за основу для вивчення відповідної проблематики зазвичай служить аналіз мемуарів представників дипломатичного корпусу, листування між керівником зовнішньополітичного відомства Української Держави Дмитром Дорошенком та послом, супутні документи, що стосуються діяльності посольства в 1918 – 1919 рр. Відтак, у спеціальній літературі деякі аспекти діяльності В. Липинського як дипломата, який представляв інтереси державних утворень доби Української революції, знайшли висвітлення. Окремі аспекти діяльності В. Липинського в цій ділянці висвітлено у студіях А. Буравченко, Т. Заруди [1], Т. Осташко [10], І. Гирича [3], І. Дацківа [4 – 6] та дисертаційних дослідженнях І. Передерій [12], О. Приймак [13], С. Фіцик [14] та ін.

Важливим питанням, яке піднято в історіографії, є проблема мотивації. Чому саме В. Липинського було обрано керівником українського посольства? У праці Д. Дорошенка «Історія України (1917 – 1923)» та в більш пізніх роботах липинськознавців, які розмірковували подібним чином, відзначено, що він як ніхто інший підходив на цю посаду. «Довгий час жив в Австрії, добре був обізнаний з польською справою, становищем західноукраїнських земель. З огляду на виразне бажання австро-угорського уряду змінити Берестейський договір у не вигідний для українських інтересів напрямку та з огляду на відносини галицько-буковинські, пост українського посла у Відні справедливо вважався відповідальним та важким, тому цей пост було запропоновано В. Липинському. Хоч його присутність була дуже потрібна й у Києві, як людини впливової в кругах українських хліборобів. Авторитет його був настільки високим, що ім'я В. Липинського незмінно фігурувало в усіх комбінаціях складу нового Кабінету Міністрів, як кандидата на пост міністра закордонних справ від якого він відмовився пославшись на причини громадського та особистого характеру» [7, с. 104 – 105]. Проте, у дисертаційній роботі Софії Фіцик знаходимо й відмінну думку: «[...] Якщо відкинути всі позитивні оцінки призначення на посаду посла особу, яка до цього жодним чином не була пов'язана з дипломатичною роботою, та ще й в одну із найважливіших для української сторони столиць, стало явною демонстрацією кроку назустріч В. Липинському» [14, с. 90].

Як вважають сучасні дослідники проблеми, австро-угорський напрям зовнішньої політики Української Держави вимагав значних зусиль вітчизняних дипломатичних структур [5, с. 95]. Сам П. Скоропадський надавав місії ключового значення [7, с. 103]. Таким чином, головними напрямками діяльності В. Липинського у Відні було налагодження взаємовигідних стосунків між державами та розв'язання проблем та ускладнень, що поставали у двосторонніх взаєминах.

Усі автори сходяться в тому, що В'ячеслав Казимирович виконував свої обов'язки з величезною цілеспрямованістю та самовіддачею. У статті Ігоря Дацківа відзначено, що посол від самого початку поставився до формування своєї «команди» дуже відповідально. До неї потрапили І. С. Токаржевський-Карашевич – радник посольства, В. І. Полетика – старший секретар, М. А. Біленький – секретар, С. С. Ванькович – аташе, А. Марцинчик – аташе, А. Жук – відповідальний у справах українців-репатріантів, М. Троцький – співробітник, В. Щербаківський – аташе у справах освіти та М. П. Савур-Ципріянович – ст. урядовець, майбутній особистий секретар В. Липинського [4, с. 379]. Наголошено, що такий склад посольства піддавався критиці з боку преси. Зокрема, Ігор Гирич на підтвердження зазначеного навів позицію впливової київської газети «Нова Рада», яка називала посольство «неукраїнським за складом», мотивуючи цей закид присутністю у його штаті римо-католиків [3, с. 197]. В'ячеслав Казимирович вимагав від Д. Дорошенка домогтися скасування брехливої поголоски. Так само амбасадор вчинив із публікаціями у «Відродженні» (перша щоденна безпартійна демократична газета, заснована редакційно-видавничим відділом Військового міністерства УНР), де заявлялося про міфічну зраду в українських посольствах [3, с. 197].

Додамо також ще те, що В. Липинський зазнавав критики і з боку високопосадовців гетьманської адміністрації. Наприклад, прем'єр-міністр Федір Лизогуб та заступник міністра закордонних справ Української Держави Олександр Палтов не бажали йти на компроміс у питанні галицьких військових формувань в Українській Державі, оскільки мали російську культурну та політичну орієнтацію [3, с. 205].

І. Дацків наголосив, що всі критичні оцінки з боку представників українського політикуму В. Липинський сприймав не стільки на особистий рахунок, скільки як спробу підірвати авторитет влади Української Держави. Окрім того, закиди в бік польського походження посла не могли пройти

повз нього. Не можна сказати, що вони зачепили його особисто, оскільки критика опонентів була збудована на піску – всі знайомі з його поглядами знали про його широке розуміння поняття української нації (принцип територіалізму), в якому знаходилося місце й для поляків. Всією своєю попередньою громадсько-політичною роботою та інтелектуальним доробком він власне й доводив, що поляки можуть і повинні бути не гіршими патріотами та державотворцями України, ніж самі українці [5, с. 95].

Як вважає І. Гирич, головним завданням посольства В. Липинського стала ратифікація Брест-Литовського мирного договору 1918 р. В умовах договору чітко прописувалося входження Холмщини до меж Української Народної Республіки. Посол розумів, що через значний польський тиск та слабкі українські сили в цьому регіоні домогтися виконання пункту угоди буде вкрай складно. І. Гирич констатує, що В. Липинський розумів більшу важливість для соборної України Галичини, аніж Холмщини. Тому головна його порада міністрові закордонних справ полягала в можливій передачі полякам третини Холмщини, де переважав польський складник, в обмін на утворення Австро-Угорщиною коронного українського краю в Галичині [3, с. 199].

Тетяна Осташко відзначає неготовність Відня сприйняти деякі його умови та як наслідок – постійне відстрочення підписання, а згодом і взагалі прагнення домогтися перегляду окремих положень. Особливо це стосувалося питання Холмщини та частини Підляшшя, що мали увійти до складу Української Держави. Причину такої зміни вектору історики бачать в активній протидії польських політичних кіл, що стримували Відень від остаточної ратифікації договору [10, с. 660].

І. Дацків відзначає безкомпромісну позицію В. Липинського, про мотиви якої відомо, наприклад, з листування із Д. Дорошенком. У цьому епістолярії український посол у Відні наголошував на неможливості відступу з прописаних у Брест-Литовському договорі позицій, а в разі можливих ультиматумів зі сторони австрійського уряду пропонував відкликати посольство з Австро-Угорщини. За словами дослідника, «...цей крок міг сильніше вдарити по австро-угорській стороні, ніж по українській у зв'язку з більшою зацікавленістю в економічних зносинах» [5, с. 96].

До схожого висновку приходять також Ірина Передерій. «Амбасадор, як міг, намагався протидіяти польському зазіханню на Холмщину. Намагався пояснити необхідність «рішучих протестів» та ніяк не погоджувався на «мовчазне прийняття рішення майбутнього міжнародного конгресу» [12, с. 260].

У спеціальних публікаціях звернено увагу на ще одну сферу діяльності В. Липинського-дипломата – вирішення проблем українських військовополонених в Австрії. Так, зокрема, Іван Патер встановив, що завдяки клопотанням посла у 1918 р. з табору Фрайштадт (Верхня Австрія) було евакуйовано до України 3000 військовополонених [4, с. 383]. У дисертації І. Передерій сюжет про розв'язання В. Липинським проблем українських військовополонених розглянуто докладно. Зокрема показано, що заходами посла підготовлено звернення до віденського уряду, в якому йшлося про потребу перебування усіх полонених українців в одному таборі (вищезгаданий Фрайштадт), встановлення кращих умов утримання, ніж для росіян (це пояснено тим, що Україна була союзною державою, в той час, як Росія, – нейтральною) та встановлення патронату над репатріантами з боку австро-угорської влади та українського посольства [12, с. 254 – 256]. У спільній праці Анатолій Буравченка та Тараса Заруди досліджено окремі заходи В. Липинського для покращення добробуту українських військовополонених та надання їм допомоги у поверненні на Батьківщину. При цьому, як зауважують вище названі автори, до уваги брався не лише гуманітарний аспект репатріації, а й те, що з полону мали бути повернені чимало з полонених, які володіли фаховими кваліфікаціями, і яких потребувала економіка України [1, с. 184]. І. Передерій звертає увагу й на успішні спроби українського посольства у Відні налагодити надання позик представникам різних українських установ, культурно-просвітніх товариств, земських управ, навчальних закладів, котрі приїздили до Австро-Угорщини для закупівлі матеріалів, обладнання тощо [12, с. 255].

Падіння Української Держави та встановлення нового політичного режиму Директорії УНР почали ускладнювати процес роботи посольства у Відні. І. Гирич констатує недовіру між республіканським урядом та В. Липинським. Зокрема, наклепницька інформація про пропольську дипломатичну позицію посла та нібито інформування ним Антанти про українські справи призвели до звернення В. Липинського до МЗС з проханням провести розслідування для з'ясування достовірності висунутих проти посла звинувачень [3, с. 198].

І. Дацків, І. Патер та інші дослідники одноставні в думці про вплив зміни влади в Києві як єдиної причини, що спонукала до залишення В. Липинським посади очільника віденського посольства. Його ставлення до відновленої УНР від самого початку було критичним. До прийняття рішення про розрив зв'язків з республіканською владою В. Липинського підштовхнув безлад, який він побачив в Україні весною 1919 р. під час поїздки до штабу С. Петлюри. А останньою краплею, після якої дипломат припинив здійснювати свої обов'язки керівника українського посольства у Відні, став польовий суд над Петром Болбочаном і його розстріл, який В. Липинський розцінив як узаконене політичне вбивство [4, с. 384; 11, с. 468].

Олена Приймак звернула увагу на ще одну причину залишення В. Липинським посади посла: нецільове використання урядом УНР коштів бюджету. Ще за часів Гетьманату у Віденському державному банку зберігалися кошти військового фонду (50 млн крон). Пильнування за цим фондом покладалося на В. Липинського. Частина функціонерів, які перебували з дорученнями від уряду УНР у Відні, витрачали ці кошти не за призначенням [13, с. 261]. Як зауважив Павло Гай-Нижник, «подібні явища і приховували у собі проблеми в організації та функціонуванні державної влади Директорії УНР» [2, с. 68]. Згодом ці розтрата призвели до судового процесу між В. Липинським та урядом УНР.

Таким чином, у працях сучасних дослідників дипломатичної діяльності В. Липинського продемонстровано цілий спектр проблем, які вирішував В. Липинський як голова дипломатичної місії українських держав 1918 – 1919 рр. у Відні. Показана плідність такої активності, адже для утвердження позицій України на міжнародній арені, зокрема налагодження взаємин з Австрійсько-Угорською монархією, а потім – Австрійською республікою було зроблено чимало. Попри складну зовнішньополітичну ситуацію, в якій перебували Українська Держава 1918 р. та 2-а УНР, В. Липинський використовував всі можливості та домагався неможливого. Показано, що всупереч обставинам, В. Липинський був ригористичним у відстоюванні національних інтересів, прагнув відповідного ставлення до України зі сторони закордонних партнерів. Передчасний відхід з посади посла багато в чому не дав зреалізувати задумане. При тому перспективним напрямком в дослідженнях відповідної проблематики уявляється продовження джерельної евристики, що дало б змогу залучити нову інформацію про дипломатичну діяльність В. Липинського.

Список використаних джерел та літератури:

1. Буравченков А. Заруда Т. Деякі аспекти дипломатичної діяльності В. Липинського в період Гетьманату. В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: [Матеріали Міжнародної наук. конф. з нагоди 110 роковин з дня народження вченого, Київ – Луцьк – Кременець, 2–6 червня 1992 р.]. Київ; Філадельфія, 1994. С. 180–192.
2. Гай-Нижник П. «Супруніада»: уряд Директорії проти Фінансової агентури УНР в Німеччині (1919 – 1921 рр.). *Київська старовина*. Київ, 2010. № 1. С. 46–70.
3. Гирич І. В'ячеслав Липинський: хлібороб і жовнір (Співвідношення демократичного і консервативного в його історіософії). Київ, 2019. 312 с.
4. Дацків І. Б. В'ячеслав Липинський біля витоків української дипломатії. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2017. Випуск 20. С. 378–386.
5. Дацків І. Б. Діяльність дипломатичного корпусу гетьманату П. Скоропадського за кордоном. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2011. Випуск 1. С. 93–98.
6. Дацків І. Б. Українська дипломатія (1917–1923 рр.) у контексті світової історії. Тернопіль, 2013. 621 с.
7. Дорошенко Д. І. Історія України, 1917–1923 рр. Київ, 2002. Т.1. 352 с.: іл.
8. Дорошенко Д. І. Мое спомини про недавнє-минуле (1914–1920). URL: <https://diasporiana.org.ua/memuari/1586-doroshenko-d-moyi-spomini-pro-nedavnyue-minule/>.
9. Кудряченко А. Дипломатична діяльність і погляди на зовнішню політику В. Липинського. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2011. Вип. 1. С. 100–108.
10. Осташко Т. В'ячеслав Липинський – історик, політик, дипломат. *Україна дипломатична: Науковий щорічник*. Київ, 2003. Вип. 3. С. 656–669.
11. Патер І. Політична і дипломатична діяльність В'ячеслава Липинського: галицькі сюжети. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2009. Вип. 18. С. 457–471.
12. Передерій І. Г. В'ячеслав Липинський у громадсько-політичному та науковому житті України й української еміграції першої третини ХХ століття: дис. ... докт. іст. наук. Київ, 2012. 528 с.
13. Приймак О.О. Громадсько-політична й наукова діяльність Вячеслава Липинського (1882 – 1931 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2011. 250 с.
14. Фіцик С. О. Погляди В'ячеслава Липинського про державу і право: дис. ... канд. юр. наук. Львів, 2020. 228 с.

References

1. Buravchenkov A. Zaruda T. Deiaki aspekty dyplomatychnoi diialnosti V. Lypynskoho v period Hetmanatu. *Viacheslav Lypynskiy. Istoryko-politohichna spadshchyna i suchasna Ukraina: [Materialy Mizhnarodnoi nauk. konf. z nahody 110 rokovyn z dnia narodzhennia vchenoho, Kyiv – Lutsk – Kremenets, 2–6 chervnia 1992 r.]*. Kyiv; Filadelfiia, 1994. S. 180–192.
2. Hai-Nyzhnyk P. «Supruniada»: uriad Dyrektorii proty Finansovoi ahentury UNR v Nimechchyni (1919 – 1921 rr.). *Kyivska starovyna*. Kyiv, 2010. № 1. S. 46–70.
3. Hyrych I. Viacheslav Lypynskiy: khliborob i zhovnr (Spivvidnoshennia demokratychnoho i konservatyvnoho v yoho istoriosofii). Kyiv, 2019. 312 s.
4. Datskiv I. B. Viacheslav Lypynskiy bilia vytokiv ukrainskoi dyplomatii. *Ukraina-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istorii, mizhnarodni vidnosyny*. 2017. Vypusk 20. S. 378–386.
5. Datskiv I. B. Diialnist dyplomatychnoho korpusu hetmanatu P. Skoropadskoho za kordonom. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Hnatiuka. Serii: Istorii*. Ternopil, 2011. Vypusk 1. S. 93–98.
6. Datskiv I. B. Ukrainska dyplomatiia (1917–1923 rr.) u konteksti svitovoi istorii. Ternopil, 2013. 621 s.
7. Kudriachenko A. Dyplomatychna diialnist i pohliady na zovnishniu polityku V. Lypynskoho. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2011. Vyp. 1. S. 100–108.
8. Ostashko T. Viacheslav Lypynskiy – istoryk, polityk, dyplomat. *Ukraina dyplomatychna: Naukovyi shchorichnyk*. Kyiv, 2003. Vyp. 3. S. 656–669.
9. Pater I. Politychna i dyplomatychna diialnist Viacheslava Lypynskoho: halytski siuzhety. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. 2009. Vyp. 18. S. 457–471.
10. Perederii I. H. Viacheslav Lypynskiy u hromadsko-politychnomu ta naukovomu zhytti Ukrainy y ukrainskoi emihratsii pershoi tretyny KhKh stolittia: dys. ... dokt. ist. nauk. Kyiv, 2012. 528 s.
11. Pryimak O.O. Hromadsko-politychna y naukova diialnist Viacheslava Lypynskoho (1882 – 1931 rr.): dys. ... kand. ist. nauk. Kharkiv, 2011. 250 s.
12. Fitsyk S. O. Pohliady Viacheslava Lypynskoho pro derzhavu i pravo: dys. ... kand. yur. nauk. Lviv, 2020. 228 s.

Отримано: 09.04.2021 р.

Прорецензовано: 23.04.2021 р.

Прийнято до друку: 28.04.2021 р.

e-mail: natalya_voron@i.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2021-32-90-96

Ворон Н. Участь українських істориків Чехословаччини в міжнародних конгресах та з'їздах (20 – 30-ті рр. XX ст.): інформаційно-статистичний аналіз. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2021. Вип. 32. С. 90–96.

УДК: 94-051(477+437.3)''1920/1930'':005.745:001.82

Наталія Ворон

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ В МІЖНАРОДНИХ КОНГРЕСАХ ТА З'ЇЗДАХ (20 – 30-ТІ РР. XX СТ.): ІНФОРМАЦІЙНО-СТАТИСТИЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті зроблено інформаційно-статистичний аналіз участі українських еміграційних істориків Чехословаччини в різногалузевих міжнародних конгресах та з'їздах у 20 – 30-ті рр. XX ст. як на території країни проживання, так і за її межами. Визначено науковий внесок цих учених у розвиток української історичної науки та суміжних дисциплін.

Ключові слова: міжнародні конгреси, історики-емігранти Чехословаччини, I та II Українські наукові з'їзди, історія, етнологія., статистичний аналіз, історіографія.

Nataliia Voron

PARTICIPATION OF UKRAINIAN HISTORIANS OF CZECHOSLOVAKIA IN INTERNATIONAL CONGRESSES AND CONVENTIONS (20S – 30S OF THE 20TH CENTURY): INFORMATION AND STATISTICAL ANALYSIS

The paper provides an information and statistical analysis of the participation of Ukrainian émigré historians of Czechoslovakia in international congresses and conventions in the 20s and 30s of the 20th century both on the territory of the country of residence and abroad. According to the author's estimates, Ukrainian scholars and historians from Czechoslovakia attended more than 25 various scientific congresses and conventions during that period. About nine of them were held in Prague. The issues of history and ethnography were heard at 10 conferences. Ukrainian émigré historians attended congresses of Slavic ethnographers and geographers in Prague, Poland (several cities), Belgrade, Sofia, and international congresses of historians in Warsaw and Zurich. The issue of the history of Ukraine was majorly discussed at the First and the Second Ukrainian Scientific Congress. Ukrainian scientific institutions were most often represented by scientists such as Dmytro Doroshenko and Vadym Shcherbakivskiyi. Dmytro Antonovych, a professor of the Ukrainian Free University, the permanent chairman of the Ukrainian Historical and Philological Society was quite an active speaker at international forums. Most often, historians gave reports on the history of Ukraine of the sixteenth-eighteenth centuries, ethnography, folklore studies.

The environment of the Ukrainian intelligentsia in Prague and its scientific and cultural life contributed to the preservation and development of the Ukrainian national idea, popularization of the research on the history of Ukraine and the history of Ukrainian culture in the European historical space. Scientists in Czechoslovakia were the representatives of the Ukrainian scientific forces in Europe. The émigré historians presented their interesting research on the history of Ukraine, reminding the European scientific community of the existence of the authentic Ukrainian people with their rich history and traditions, the ancestral desire for freedom and independence.

Key words: international congresses, émigré historians of Czechoslovakia, the First and the Second Ukrainian Scientific Congresses, history, ethnography, statistical analysis, historiography.

Активними учасниками міжнародних конгресів та з'їздів були історики – представники українських наукових установ та організацій, що діяли в Чехословаччині: члени Українського історико-філологічного товариства (далі – УІФТ), викладачі Українського вільного університету (далі – УВУ), Українського високого педагогічного інституту імені М. Драгоманова у Празі (далі – УВПІ) та інші. Для науковців це був шанс представляти власні дослідницькі здобутки, заявити, що в Європі є український народ, який не має власної держави, але має багату та цікаву історію. Діяльність україн-

ських істориків Чехословаччини у 20 – 30-ті рр. ХХ ст. є проблемою не вивченою, що і обумовило вибір теми дослідження.

Джерелом вивчення питання участі українських науковців Чехословаччини у міжнародних конгресах та з'їздах у 20 – 30-ті рр. ХХ ст. є архівні матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Зокрема, у персональному фонді Вадима Щербаківського [14] зберігаються справи про участь вченого в різногалузевих міжнародних конгресах. У фонді II Українського наукового з'їзду в Празі (Чехословаччина) містять протоколи засідань секцій, доповіді учасників міжнародних форумів [15]. Також до джерел варто віднести перелік праць I Українського наукового з'їзду [11], повідомлення про II з'їзд [8]. Вагомим джерелом вивчення заявленої проблеми є Річні справоздання УІФТ, що містять інформацію про участь своїх членів у різних міжнародних наукових заходах [4; 5; 6; 7].

Питання участі українських еміграційних істориків Чехословаччини в різногалузевих міжнародних конгресах та з'їздах у 20 – 30-ті рр. ХХ ст. в історичній науці є не достатньо дослідженим. Вперше дану проблему заявив С. Наріжний. Він перераховує науковців, які представляли українські інституції Чехословаччини на міжнародних форумах в міжвоєнний період [2, с. 257-258]. Сучасні дослідження розкривають питання представництва українських наукових сил на міжнародній арені загалом, а не конкретно Чехословаччини. Так, науковиня М. Чебан у роботі «Українські вчені на міжнародних наукових форумах (1919 – 1939): організація, участь, тематика» дає узагальнену характеристику участі українців на міжнародних наукових форумах [16]. Дослідниця Т. Пацай розкриває питання участі етнографів Наукового товариства Шевченка у різних конференціях [3]. Історик Я. Ісаєвич характеризує міжнародні конгреси істориків та участь істориків з України [1].

Метою статті є здійснення інформаційно-статистичного аналізу участі українських еміграційних істориків Чехословаччини в різногалузевих міжнародних конгресах та з'їздах у 20 – 30-ті рр. ХХ ст. як на території країни проживання, так і за її межами; визначення наукового внеску цих вчених у розвиток української історичної науки та суміжних дисциплін.

У 20 – 30-ті рр. ХХ ст. Прага була одним з осередків наукового життя у Європі. Саме на території Чехословацької республіки відбувалися ряд міжнародних зібрань: I Конгрес слов'янських географів та етнографів (1924), З'їзд антропологів і археологів (1924), Міжнародний з'їзд бібліотекарів і приятелів книги (1926), VI Міжнародний конгрес педагогіки мистецтва (1927), I Міжнародний конгрес народного мистецтва (1928), II З'їзд класичних філологів слов'янських (1932), Міжнародний філософський конгрес (1934) тощо. За сприяння уряду Чехословаччини українським науковцям вдалося організувати два українські наукові з'їзди у Празі – в 1926 р. та 1932 р.

На I Конгрес слов'янських географів та етнографів у Празі, що розпочав свою роботу 4 червня 1924 р., членам УІФТ було надіслано спеціальне запрошення від організаційного комітету конгресу, який очолювали професор І. Полівка та професор В. Швамбер. До участі в конгресі були делеговані О. Колесса, Д. Антонович, Л. Вілецький, В. Січинський, В. Тимошенко, Л. Чикаленко, В. Щербаківський. Вони мали змогу прочитати свої доповіді перед учасниками конгресу [6, с. 9-10].

Володимир Січинський на цьому конгресі представив цікаву роботу з історії української культури «Українське дерев'яне будівництво й метод його дослідження» [10, с. 311]. Дмитро Антонович презентував доповідь «Розвій форм української дерев'яної церкви» [17, с. 231]. Ці ж доповіді були апробовані на одному з засідань Українського історико-філологічного товариства у Празі [5, с. 5; 6, с. 6].

Більш результативним для українських істориків став I Український науковий з'їзд у Празі, який відбувся 3-7 жовтня 1926 р. Учасниками цього наукового форуму були українські наукові працівники-емігранти, переважно ті, що перебували тоді в Чехії, та деякі окремі вчені з західноукраїнських земель.

До президії з'їзду увійшли такі члени УІФТ: О. Колесса, С. Дністрянський, Д. Дорошенко, К. Лоський, О. Лотоцький, В. Сімович, С. Смаль-Стоцький, О. Шульгін та А. Яковлів [11, с. 5].

На історичній підсекції науковці репрезентували свої нароби з філософії, історії стародавнього світу, Київської Русі, української еміграції XIII ст., Козаччини тощо.

Федір Слюсаренко – викладач УВУ та УВПІ, член УІФТ у Празі – представив на загал наукову розвідку «Уваги до Херсонського декрету про пошану Діофанта» [11, с. 13]. Анотація виступу вказує на те, що науковець знаходить підтвердження участі населення тодішньої України (роксоланів) у кримських війнах як союзників скіфів. Проблематику Скіфії представив також історик, член УІФТ

Сергій Шелухін. Він виступив з двома доповідями – «Походження назв: «Самбата», «Київ», «Канів» та «Походження і значення назви «Скифи». Зокрема у першій доповіді він наводить аргументи на підтвердження тези про грецьке походження цих назв. Історик вказує, що греки у давні часи називали Київ – Самбата, що означало «далекий торг». Сама ж назва «Київ» вперше зустрічається в VI ст. Ця назва у греків означала «темні, грізні гори-скелі». Назва «Канів» – грецький сторожовий торговий пункт. Це було не одне місто по гирлу Дніпра. Як вказано у звіті, виступ науковця викликав дискусію, в якій взяло участь 6 осіб [11, с. 13-14].

Дослідження історії Русі презентували С. Шелухін «Гіпотеза провансальського походження Русі» та викладач Української господарської академії у Подєбрадах (далі – УГА) М. Славінський «До реєстру перших київських князів» [11, с. 14]. Сергій Шелухін обґрунтовує провансальську гіпотезу походження Русі. Науковець вказує на те, що теорії походження Русі з півночі або північного заходу не мають наукового підтвердження, натомість він стверджує, що на територію України русини прийшли з півдня Франції – Кельтської Галії, а пізніше – Провансу. Виступ викликав одну з найбільших дискусій з'їзду. В ній взяли участь 9 осіб [11, с. 19-20]. Історик Максим Славінський у виступі розмірковує про постать князя Олега, ставить під сумнів, що всі вчинки князя пов'язані саме з постаттю Віщого Олега. Він відстоює власну думку про те, що можливо князів з таким іменем було декілька. [11, с.14-15].

Також на вечірньому засіданні підсекції М. Славінський презентував розвідку «Чеська звістка про київську еміграцію XIII ст.». Виступ цього історика надрукований у другому томі праць Українського високого педагогічного інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі. Автор вказує, що інформацію про похід татар на Польщу, Чехію та Угорщину, чеські ченці ймовірно отримували від емігрантів з Русі. Зокрема, на підтвердження цієї тези, він наводить уривки з листів 1241 р. монаха з ордену домініканців. Також він дає своє пояснення дискусії, що існувала між московською та київською історичними школами щодо населення «старовинної Київської держави». На підставі документів, автор заперечує думку російського історика М. Погодіна про те, що кияни разом з вищими станами суспільства тікали від навали татар на північний схід – до майбутньої Московщини, а навпаки – на захід. І не тікали, а тимчасово переховувалися у місцях, куди не дійшли татари, а потім поверталися до Києва. Історик наводить той незаперечний факт, що саме з північного сходу наступала армія хана Батия, тому населення міста не могло втікати назустріч ворогу. Щодо їх втечі на захід, М. Славінський наводить приклади листів чеських ченців, що існувала київська еміграція в Чехії, особливо в Саксонії. А так, як в листах згадується переважно Київ, можна стверджувати, що це були кияни XIII ст. [9, с.359].

Особливий інтерес серед істориків еміграції викликала доба Б. Хмельницького. Свої розвідки на I Українському науковому з'їзді представили історик викладач УВУ та УВПІ Панас Феденко, історик член УІФТ Андрій Яковлів та Всеволод Петрів – військовий діяч, викладач УВПІ та УГА.

Панас Феденко ознайомив публіку з питанням відносин Богдана Хмельницького з південними слов'янами та українською селянською війною загалом. Доповідач А. Яковлів представив дослідження «Договір Богдана Хмельницького з Москвою в редакції 1659 року», в якому вказував на фальсифікацію договору, як автентичного, наголошуючи на суттєві відмінності цього документу з Березневими статтями 1654 р. В. Петрів презентував «Корективи, що їх можна внести в українську історію, досліджуючи її з погляду військового». Автор вказує, що будь-яка збройна акція під час війни безпосередньо впливає на політику, яку ведуть воюючі сторони. Як приклад, він наводить війну Б. Хмельницького з поляками. Дослідник наголошує, що при оцінці та аналізі військових операцій обов'язково потрібно враховувати вплив війни на політичну ситуацію [11, с.17].

Частина виступів торкалася тем історії української культури. Так, український науковець Василь Біднов представив дослідження «Монастирі лівобережної України в XVII – XVIII ст.». Важливе змістове наповнення мала доповідь Олександра Лотоцького, який ознайомив присутніх з українським полемічним письменством, як джерелом церковного права. Доповідач вказував, що саме релігія, конфесійна ситуація в Україні XVI – XVII ст. стала фундаментом, на якому розвивалося політико-національне та соціально-економічне життя, а полемічна література – це один із факторів вливу та боротьби за релігійні, національні права українського народу [11, с. 15].

Окремо від історичної секції діяла підсекція археології та історії мистецтва. В. Щербаківський, як археолог, представив тему – «До питання про мальовану неолітичну кераміку» [11, с.32]. Ще один представник українців Чехословаччини В. Залозецький доводив «Візантійське походження

Св. Софії в Києві і собору Св. Спаса в Чернігові». Він вказував, що на візантійське походження Софійського собору вказує, перш за все, ціла будівельна концепція, а вже другорядно – будівельні мотиви [11, с.33].

За матеріалами звіту можна зробити висновок, що історична секція викликала найбільший інтерес у публіки. Її засідання відвідало 253 гостей та 79 доповідачів. Це свідчить про неабиякий інтерес до історії України серед емігрантського середовища українців Чехословаччини, які за кордоном, хоча б таким способом, показували свою небайдужість, переживання за країну, яка для них була недосяжною [11, с.72].

На нашу думку, I Український науковий з'їзд дав змогу згуртувати наукові сили емігрантів, обмінятися науковими здобутками, ідеями, продемонструвати величезну дослідницьку роботу, яку проводять українські вчені в Чехословаччині з метою збагачення української історії новими дослідженнями.

II Український науковий з'їзд відбувся 20-24 березня 1932 р. у Празі. На думку представників Українського історико-філологічного товариства, спеціальним завданням цього з'їзду був «огляд наукової праці української еміграції за останнє десятиліття з особливим наголошенням зав'язків українських вчених з західноєвропейськими науковими установами й окремими науковцями» [7, с. 10].

До президії історико-філологічної підсекції ввійшли такі знані науковці: О. Колесса, Ф. Слюсаренко, Д. Дорошенко, П. Феденко, В. Сімович, А. Артимович, К. Чехович, С. Сірополко, Д. Чижевський, Д. Щербаківський, Д. Антонович, В. Січинський. У порівнянні з попереднім з'їздом 1926 р. склад президії змінився на 75%, а до участі приєдналися нові науковці з представників української еміграції в Чехословаччині.

Зауважимо, що тематика доповідей на цьому з'їзді була надзвичайно різноманітною, що підтверджувало продуктивну працю українських науковців на початку 30-х років. Під час роботи історико-філологічної секції було прочитано 36 доповідей. Варто згадати, що перше пленарне засідання секції було присвячене пам'яті українського історика Дмитра Багалія, який помер у лютому 1932 р. З ґрунтовними доповідями про його наукову спадщину виступали Д. Дорошенко, В. Біднов та Д. Антонович. Далі секція працювала над обговоренням актуальних питань історії та археології, серед них – проблеми етногенезу української спільноти. Так, Вадим Щербаківський представив «Схему походження українського народу», К. Чехович підготував доповідь «Початки української нації», яку раніше слухали члени УІФТ на власних наукових засіданнях. Ф. Слюсаренко представив дослідження з давньої історії українських земель – «Ісократова промова в банкових справах, як джерело до історії грецьких колоній на Україні» [8, с.5-7].

На II з'їзді, так само, як і на першому, що відбувся у 1926 році, значна частина доповідей була присвячена козацькій добі. Вони становили третю частину всіх доповідей підсекції. XVII – XVIII ст. української історії учасники з'їзду окреслили в кількох тематичних блоках. Загальну працю, яка охарактеризувала б даний період, представив дослідник козацької держави Д. Дорошенко (тема доповіді – «Нові студії над Українською козацькою державою XVII-XVIII ст.»). Історію взаємин козаків з Московією у своїх доповідях розкрили С. Наріжний «Московські посланці на Україні в 2-й половині XVII ст.», Е. Камінський «Подорож Брюховецького до Москви в 1665 р. і його московський договір», А. Яковлів «Національні моменти в українсько-московських договорах XVII-XVIII ст.», В. Петрів «Московсько-українська війна 1709 – 1711 рр.» та «Східні кордони України». Турецьку частину історії запорозьких козаків розкрив В. Біднов під час виступу з темою: «Перші п'ять літ перебування запорожців у Туреччині (1775 – 1780)». Мають цінність також доповіді про населення України даного періоду. Він же презентував виступи – «Ченці – збирачі милостині на Запоріжжі», «Осадчі та їх значення в заселенні Степової України», С. Федорів спробував дослідити правовий статус козаків – «Козаки за статутом генуейських колоній». На секційних засіданнях прозвучали також виступи з історії освіти, української преси, краєзнавства, історіографії та ін. Варто відмітити виступ П. Феденка «З чесько-українських відносин у XVII ст.», який підтверджує довгу історію співпраці двох слов'янських народів, яка не закінчується й донині [8, с.5-6].

У підсекції археології та історії мистецтва обговорювалися питання археологічних культур на території України. З цікавими доповідями виступили члени УІФТ І. Борковський про походження Білопотоцької культури та О. Кандиба про українську мальовану кераміку неоліту. Не оминули увагою учасники з'їзду музику, граверство, архітектуру, фольклор. Загалом у підсекції було заслухано 17 доповідей [8, с.8].

Чехословацька група українських істориків також брала активну участь в міжнародних наукових заходах за межами країни. Так, у червні 1927 р. на території Польщі відбувся II з'їзд всеслов'янських географів і етнографів. З Чехословаччини його учасниками стали українські історики – емігранти О. Колесса, Д. Дорошенко, В. Щербаківський. Дві цікаві доповіді виголосив викладач УВУ О. Колесса – «Міфологічний сюжет місяця і зірок у давніх українських різдвяних піснях» та «Фольклористична творчість Івана Франка». Обидва виступи є важливим джерелом для розуміння українського фольклору та його відмінностей від сусідніх народів [3, с. 771-772].

У 1930 р. на черговому Всеслов'янському з'їзді географів, етнографів та антропологів у Белграді представником української науки був В. Щербаківський. Він взяв участь у роботі секції етнографії з доповіддю «Вепр в українських народних обрядах». Він також був учасником IV Конгресу слов'янських географів і етнографів у Софії (1936). Слід відмітити, що В. Щербаківський, як єдиний представник Українського університету в Празі, та В. Кубійович, як представник НТШ – лише два делегати від українських наукових установ на цьому з'їзді [3, с. 773-774].

Українські історики презентували свої дослідження і в Польщі. Так, 21-27 серпня 1933 р. Д. Дорошенко та В. Щербаківський стали учасниками VII Міжнародного конгресу істориків у Варшаві як представники українських наукових установ Чехословаччини. Доповідь В. Щербаківського «Проект символічних позначень для етнологічних студій» була надрукована у збірнику наукових праць українських учасників цього конгресу, який видало НТШ за редакцією М. Кордуби [1, с. 716].

Важливо зазначити, що Вадим Щербаківський брав участь майже усіх наукових конгресах Європи з археології, етнографії та ін. Особлива цінність його участі у тому, що всі теми доповідей ученого були безпосередньо пов'язані з україністикою й виконували водночас суто наукову та популяризаторську функції. Тематика його досліджень була досить різноманітною: українські обрядові звичаї, теорії праслов'янських, мов, давні культури на території України, образотворче мистецтво та багато іншого. Вадим Щербаківський постійно обстоює ідею тяглості суспільного історичного процесу в Україні з найдавніших часів і за допомогою аргументів доводив цю думку до науковців з різних країн світу. Досить часто вченому доводилося наголошувати, що він український історик, а не російський [12, с. 78; 13, с. 68].

Важливим науковим форумом також став VIII Міжнародний конгрес істориків, що пройшов 28 серпня – 4 вересня 1938 р. у Цюріху. Відомо, що саме тут з чехословацької групи науковців виступив український історик Є. Перфецький з доповіддю «Становлення польської анналістики до німецького і руського літописання в середніх віках» [1, с. 718].

Окрім конгресів з історичних наук, українські науковці Чехословаччини активно долучилися до різних міжнародних заходів. У 1924 році історико-філологічне товариство було запрошене стати співорганізатором Всеслов'янського з'їзду філософів, але його скликання відкладалося на пізніше [6, с. 9].

Активним учасником міжнародних наукових з'їздів був Дмитро Антонович. У 1926 р. він став учасником Міжнародного з'їзду бібліотекарів і приятелів книги в Празі з виступом «З мистецтва української книги», а у 1927 р. – VI Міжнародного конгресу педагогіки мистецтва в Празі, на якому представив дослідження «Принципи викладу історії мистецтва на високих наукових школах і на школах мистецтва». У 1928 р. – I Міжнародного конгресу народного мистецтва в Празі, на якому ознайомив публіку з українською дерев'яною архітектурою тощо. [17, с. 231].

У вересні 1930 р. група українських науковців відвідала VII міжнародного з'їзду філософів у Оксфорді. 25 листопада того ж року Іван Мірчук подав звіт про участь в цьому з'їзді. Загальні збори Українського історико-філологічного товариства ухвалили подбати про участь українців в організації Комітеті для підготовки Міжнародного філософічного Конгресу в Празі, що мав відбуватися в 1934 р. [7, с. 9].

У 1932 р. А. Артимонович, Ф. Слюсаренко, М. Тимченко і В. Сімович були учасниками II З'їзду класичних філологів слов'янських у Празі. З доповідями про з'їзд науковці виступили на засіданнях УІФТ у звітному році 1931/1932. Професор А. Артимонович також відвідав II Міжнародний лінгвістичний конгрес у Женеві; доповідь професора Д. Чижевського про Гегелівський конгрес в Берліні [4, с. 6].

Аналіз зарубіжних видань переконує, що українські науковці з СРСР не брали участі у міжнародних наукових заходах та форумах. Не було їх ні на Міжнародних конгресах істориків, ні на всеслов'янських з'їздах географів та етнографів. Жоден представник з української землі не приїхав

на I та II Українські наукові з'їзди у Празі. Можна стверджувати, що причина їх відсутності була у політичній ситуації в державі, яка, на думку С. Смаль-Стоцького, китайським муром відгородила Радянську Україну від Європи та від української еміграції [16, с.86]. Мали проблеми у закордонних відрядженнях і українські історики з Польщі, які не мали підтримки від держави, їх думки всіляко ігнорувалися польськими колегами. Та все ж представники Наукового товариства ім. Т. Шевченка відвідували міжнародні конгреси і поодинокі могли представляти українську науку в Європі.

Ще більш критичними для розвитку історичної науки та проведення міжнародних зібрань й наукових конференцій стануть роки початку Другої світової війни. Стосовно цього періоду, авторкою не виявлено документів та матеріалів, які б демонстрували участь української еміграції Чехословаччини у міжнародній науковій діяльності.

У 20 – 30-х рр. XX ст., за підрахунками авторки, українські науковці-історики Чехословаччини відвідали понад 25 різногалузевих наукових конгресів та з'їздів. З них приблизно 9 проводилися у Празі. Питання історії та етнографії заслуговувалися на 10 конференціях. Українські наукові установи найчастіше представляли вчені Дмитро Дорошенко та Вадим Щербаківський, досить активним доповідачем на міжнародних форумах був професор Українського Вільного університету, незмінний голова УІФТ Дмитро Антонович.

Середовище української інтелігенції у Празі та її науково-культурне життя сприяло збереженню та розвитку української національної ідеї, популяризації досліджень з історії України та історії української культури в європейському історичному просторі. Українські науковці Чехословаччини представляли результати своєї діяльності на міжнародних конгресах, виставках, з'їздах, були регулярними їх учасниками. Вони були співорганізаторами проведення міжнародних заходів на території Чехословаччини. Особливого звучання та актуальності набувала в 20-30-і роки XX ст. тематика давньої історії України та козацької доби. Вчені на теренах Чехословаччини були репрезентантами українських наукових сил в Європі. Історики-емігранти виступали зі своїми цікавими дослідженнями з історії України, нагадуючи європейській науковій спільноті про існування самобутнього українського народу з його багатою історією та традиціями, споконвічним прагненням до волі та незалежності.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ісаєвич Я.Д. Міжнародні конгреси істориків (Міжнародні конгреси історичних наук), обговорення на них проблем українознавства та участь учених з України. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. Київ, 2009. Т.6. С. 714–726.
2. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч.1. Прага, 1942. 609 с.
3. Пацай Т. Представництво Етнографічної комісії НТШ на міжнародних наукових заходах у 20 – 30-х рр. XX століття: хронологія подій. *Народознавчі зошити*. 2016. №4. С. 769–776.
4. Річне справоздання Українського історико-філологічного товариства у Празі. Рік дев'ятий (1931 – 1932). Прага, 1932. 24 с.
5. Річне справоздання Українського історико-філологічного товариства у Празі за перший рік його діяльності (від 30 травня 1923 року до 31 травня 1924 року). Прага, 1924. 13 с.
6. Річне справоздання Українського історико-філологічного товариства у Празі за другий рік його діяльності (від 30 травня 1924 року до 31 травня 1925 року). Прага, 1926. 14 с.
7. Річне справоздання Українського історико-філологічного товариства у Празі. Рік восьмий (1930 – 1931). Прага, 1931. 32 с.
8. Розклад праць II Українського наукового з'їзду у Празі 20-24 березня 1932 року. Прага, 1932. 16 с.
9. Славінський М. А. Чеська звістка про київську еміграцію XIII ст. *Праці Українського високого педагогічного інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі*. Прага, 1932. Т. 2. С. 357–359.
10. Трембіцький А. Родина Січінських-Січинських та Українське історично-філологічне товариство в Празі (1923 – 1945). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки*. Острог, 2008. Вип. 11. С. 301–326.
11. Український науковий з'їзд у Празі 3-7 жовтня 1926 р. Звідомлення Президії Організаційної Комісії З'їзду. Прага, 1928. 75 с.
12. Ульяновський В. Вадим Щербаківський: життя, наукова діяльність, доля творчої спадщини. *Щербаківський В. Українське мистецтво. Вибрані неопубліковані праці*. Київ, 1995. С. 5–102.
13. Франко А., Франко О. Аналіз документів та матеріалів особистого наукового архіву Вадима Щербаківського. *Вісник Інституту археології*. 2012. Вип. 7. С. 62–74.
14. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 3864. Оп.1. Спр. 30-36.
15. ЦДАВО України. Ф. 4033. Оп. 1. Спр. 1-4.

16. Чебан М. Українські вчені на міжнародних наукових форумах (1919 – 1939): організація, участь, тематика. *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. 2017. Вип. 10. С. 72–89.

17. Шаповал А. Наукова діяльність Дмитра Антоновича в еміграції (1920 – 1945 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія*. 2008. Вип. 14. С. 228–233.

References

1. Isaievych Y.D. Mizhnarodni konhresy istoriykiv (Mizhnarodni konhresy istorychnykh nauk), obhovorennia na nykh problem ukrainoznavstva ta uchast uchenykh z Ukrainy. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*: u 10 t. Kyiv, 2009. T.6. S. 714–726.

2. Narizhnyi S. Ukrainska emihratsiia. Kulturna pratsia ukrainskoi emihratsii mizh dvoma svitovymy viinamy. Ch.1. Praha, 1942. 609 s.

3. Patsai T. Predstavnytstvo Etnohrafichnoi komisii NTSh na mizhnarodnykh naukovykh zakhodakh u 20 – 30-kh rr. XX stolittia: khronolohiia podii. *Narodoznavchi zoshyty*. 2016. № 4. S. 769–776.

4. Richne spravozdannia Ukrainskoho istoriko-filolohichnoho tovarystva u Prazi. Rik deviatyi (1931 – 1932). Praha, 1932. 24 s.

5. Richne spravozdannia Ukrainskoho istoriko-filolohichnoho tovarystva u Prazi za pershyi rik yoho diialnosti (vid 30 travnia 1923 roku do 31 travnia 1924 roku). Praha, 1924. 13 s.

6. Richne spravozdannia Ukrainskoho istoriko-filolohichnoho tovarystva u Prazi za druhyi rik yoho diialnosti (vid 30 travnia 1924 roku do 31 travnia 1925 roku). Praha, 1926. 14 s.

7. Richne spravozdannia Ukrainskoho istoriko-filolohichnoho tovarystva u Prazi. Rik vosmyi (1930 – 1931). Praha, 1931. 32 s.

8. Rozklad prats II Ukrainskoho naukovoho zizdu u Prazi 20-24 bereznia 1932 roku. Praha, 1932. 16 s.

9. Slavynskyi M. A. Cheska zvistka pro kyivsku emihratsiiu XIII st. *Pratsi Ukrainskoho vysokoho pedahohichnoho instytutu im. Mykhaila Drahomanova u Prazi*. Praha, 1932. T. 2. S. 357–359.

10. Trembitskyi A. Rodyna Sitsinskykh-Sichynskykh ta Ukrainske istorychno-filolohichne tovarystvo v Prazi (1923 – 1945). *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Istorychni nauky. Ostroh, 2008. Vyp. 11. S. 301-326.

11. Ukrainskyi naukovyi zizd u Prazi 3-7 zhovtnia 1926 r. Zvidomlennia Prezydii Orhanizatsiinoi Komisii Zizdu. Praha, 1928. 75 s.

12. Ulianovskyi V. Vadym Shcherbakivskyi: zhyttia, naukova diialnist, dolia tvorchoi spadshchyny. *Shcherbakivskyi V. Ukrainske mystetstvo. Vybrani neopublikovani pratsi*. Kyiv, 1995. S. 5–102.

13. Franko A., Franko O. Analiz dokumentiv ta materialiv osobystoho naukovoho arkhivu Vadyma Shcherbakivskoho. *Visnyk Instytutu arkheolohii*. 2012. Vyp. 7. S. 62–74.

14. Cheban M. Ukrainski vcheni na mizhnarodnykh naukovykh forumakh (1919 – 1939): orhanizatsiia, uchast, tematyka. *Ukraina-Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist*. 2017. Vyp. 10. S. 72–89.

15. Shapoval A. Naukova diialnist Dmytra Antonovycha v emihratsii (1920 – 1945 rr.). *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia : Istoriiia*. 2008. Vyp. 14. S. 228–233.

Отримано: 06.03.2021 р.

Прорецензовано: 29.03.2021 р.

Прийнято до друку: 13.04.2021 р.

e-mail: stopchak_mv@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2021-32-97-105

Стопчак М. Військово-фахова та культурно-освітня робота серед інтернованих вояків армії УНР в українській зарубіжній історіографії повоєнного періоду. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2021. Вип. 32. С. 97–105.

УДК: 94(477)«1921»(045)

Микола Стопчак

ВІЙСЬКОВО-ФАХОВА ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ РОБОТА СЕРЕД ІНТЕРНОВАНИХ ВОЯКІВ АРМІЇ УНР В УКРАЇНСЬКІЙ ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ

У статті піддано аналізу історіографічний доробок українських зарубіжних істориків повоєнного періоду щодо діяльності урядових структур УНР з піднесення фахового та культурно-освітнього рівня українських інтернованих військовиків. Показано, що у працях істориків повоєнної доби зазначена діяльність була висвітлена на більш високому аналітичному рівні. Разом з тим, брак джерел, опора переважно на спогади колишніх таборитів зумовили появу у цих працях певних фактологічних помилок, суб'єктивних оцінок, що певною мірою знижувало їх якість.

Ключові слова: українська зарубіжна історіографія, історіографічний процес, українська військова еміграція, інтернована Армія УНР, військово-фахова та культурно-освітня робота.

Mykola Stopchak

MILITARY, CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES WITH THE UPR ARMY INTERNED SOLDIERS IN UKRAINIAN FOREIGN HISTORIOGRAPHY OF POST-WAR PERIOD

The article analyzes the historiographical achievements of Ukrainian foreign historians of the postwar period on the activities of government agencies of the UPR to raise the professional and cultural-educational level of Ukrainian interned soldiers. It is shown that the party confrontation, which continued within the Ukrainian political emigration and in the postwar period, complicated the coverage of the significant efforts of the State Center of the UPR led by S. Petliura to preserve the interned Army of the UPR, its comprehensive preparation for further struggle for state independence. However, historians of the postwar period have prepared a number of works in which these activities, including and its aspects, such as military-professional and cultural-educational work, were covered much more deeply and comprehensively than in the interwar period.

It is noted that not all works covered the research problem to the same extent. In some of them, mostly in the memoirs of former participants of those events, as a rule, only certain aspects of it were briefly considered, and generalized conclusions were drawn. These are the publications of V. Sikevych, M. Staroviit, M. Levitsky, Y. Artyushenko, L. Kozar, and others. authors. This also applies to some works of a monographic nature devoted to the events of the Ukrainian Revolution of 1917 – 1921 (I. Nagaevsky, L. Shankovsky, O. Udovychenko). The materials published in them on the problem are fragmentary, in fact, only outlining the directions of its further study. At the same time, the authors of some monographs (P. Fedenko), memoirs (P. Bilon, O. Semmo) departed from a simple and concise statement of well-known facts on the researched problem, presented a wide range of military-professional and cultural-educational work in camps for interned Ukrainian soldiers.

It is emphasized that the lack of access to materials stored in Soviet archives, the use of former Taborites as sources of memories led to the appearance in the works of Ukrainian foreign historians of the postwar period of certain factual errors, inaccuracies, subjective assessments, which to some extent reduced their level.

Keywords: Ukrainian foreign historiography, historiography process, Ukrainian military emigration, internee Army of UNR, military-professional and cultural and educational work.

Актуальність досліджуваної теми, ступінь її вивчення в сучасній вітчизняній історіографії, мета та поставлені завдання викладені у статті автора, надрукованій у часопису «Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки» за 2020-й рік [19]. Це позбавляє нас від необхідності їх висвітлення у представленій статті. Вона присвячена аналізу осмислення військово-фахової та куль-

турно-освітньої роботи серед інтернованих вояків Армії УНР в українській зарубіжній історіографії повоєнного періоду.

Варто зазначити, що у повоєнний період партійне протистояння серед української політичної еміграції, яке розпочалось одразу після поразки Української революції 1917 – 1921 рр., продовжилось, що значно ускладнювало її боротьбу за відродження державності України. І. Кедрин – український історик, політичний діяч і журналіст того часу, прямо зазначав: «В першій половині 20-их р.р. нашого сторіччя, після невдачного походу Петлюри–Піلسудського на Київ, українська політична еміграція дійшла на чужині до свого шпиль: числом, бундючністю і – суперечками (Після Другої світової війни було ще гірше!)» [8, с. 89].

Зокрема, до критики С. Петлюри, його уряду за їх рішення опертись на допомогу Польщі в боротьбі з більшовиками, а потім інтернуватись з Армією УНР на території Польщі та Румунії, приєдналась низка закордонних авторів, серед яких було чимало його колишніх соратників. Один з них – Є. Коновалець. Колишній очільник Січових Стрільців вважав, що С. Петлюра припустився помилки, коли в умовах наступу більшовицьких військ проти Польщі продовжував зберігати вірність Ю. Пілсудському. На думку Є. Коновальця, для справи української державності було б краще, якби Армія УНР залишила правий фланг радянсько-польського фронту і перемістилась у Карпати. Це прискорило б поразку поляків і створило загрозу інтересам держав-переможниць у Першій світовій війні. Як результат, зазначені країни були б змушені організувати потужну протибільшовицьку кампанію, у якій безумовно взяла участь і Армія УНР. В цих умовах українська справа «виринула б на широкому інтернаціональному форумі», вважає Є. Коновалець, а «переможена Польща не мала б відваги ставити такі домагання, як це вона зробила пізніше в Ризі...» [10, с. 43]. С. Петлюра відмовився від цієї пропозиції Січових Стрільців, не бажаючи зради союзника, – констатує Є. Коновалець. Проте «союзник, – пише він, – не мав таких сантиментів. Річ Посполита Польська погодилася дуже швидко після цього з Москвою в Ризі й то коштом українських земель та коштом долі решток вірних Польщі військ Української Республіки, що по цей день коротають свій вік у польських таборках» [10, с. 43].

У більш різких тонах висловився з цих питань колишній голова Директорії УНР В. Винниченко. У своїй брошурі «Розлад і погодження», надрукованій, як встановив академік Г. Костюк, у 1948 р. у Регенсбурзі [11, с. 71], він критикує уряд УНР, що опинився після поразки Української революції в еміграції, за «тісний контакт з не менш зажерливим, але слабшим ворогом української державності і самостійності, – шляхетською Польщею». Пересмикуючи факти, він стверджує, що екзильний уряд ні обурення, ні протестів щодо загарбницької політики поляків на українських землях не виявляв. За це, пише В. Винниченко, «польська шляхта «Уряд УНР» за кордон не висилала і поза законом його не ставила і до смерті не присуджувала. Навпаки, цей «уряд УНР» протягом майже двадцяти років приймав од ворога української державності підтримку» [4, с. 15].

Не відійшов від своїх позицій В. Винниченко і в одній з останніх своїх праць – «Заповіті борцям за визволення». Будучи прихильником тієї течії емігрантського середовища, яка дотримувалась орієнтації на «внутрішні сили», В. Винниченко ще раз піддав гострій критиці С. Петлюру за Варшавський договір 1920 р., а також за намагання опертись на допомогу прикордонних з Україною європейських держав у т. ч. й Польщі, для продовження боротьби за українську державність. «Після поразки поляків більшовиками, – пише В. Винниченко, – петлюрівці мусили повернутися до Польщі разом з польською армією. Тут польський уряд прийняв їх на своє утримання до нового майбутнього походу на Україну. Цілком зрозуміло, що петлюрівці мусили виконувати народну приповідку: «На чийому возі їдеш, того й пісню співаєш». Він був фашистський, антидемократичний. Не міг же, справді, Петлюра й його спільники співати пісні демократичної на польському возі, їх же було б за неї зразу викинено» [5, с. 42]. Автор не хотів побачити, що це була одна з небагатьох можливостей для української еміграції продовжити державотворчі змагання. Навпаки, ревниво ставлячись до того, що ім'я С. Петлюри за його невпинну боротьбу за українську державність було досить популярне серед значної частини українців навіть в перші роки після поразки революції, В. Винниченко чомусь стверджує, що саме Москва поставила Петлюру за вождя українського народу, а потім, знаючи «соціальні міщанські контрреволюційні позиції петлюрівщини», старалась «... іменем Петлюри викликати огиду до національного почуття», одвернути революційні елементи «од національних позицій» [5, с. 50, 51].

Майже суголосно з В. Винниченко піддав критиці С. Петлюру за намагання опертись на допомогу поляків з метою продовження боротьби з більшовицькою окупацією України й діаспорний дос-

лідник Б. Михайлюк (З. Книш). У праці «Варшавський договір в світлі націоналістичної критики» (1950 р.) він кваліфікує Ризький мир 1921 р. поляків з радянською Росією як такий, що «кардинально перекреслює Варшавський договір», «... показує плечі екзильному «урядові» УНР» [15, с. 58]. На його думку, єдино правильною реакцією на цей договір мала стати нота цього уряду польському керівництву, у якій Ризький мир мав трактуватися як одностороннє зрвання Польщею Варшавського договору. «Цю нотифікацію, – пише Б. Михайлюк, – слід було широко подати до публічного відома і перенестися з Варшави до іншої країни. Це було б погодило український нарід з екзильним урядом УНР і розвиток пізніших внутрішньо-політичних взаємин пішов би куди іншим шляхом. Уряд УНР цього не зробив...» [15, с. 59].

Підтримуючи тих авторів, які критично сприймали інтернування українського вояцтва у таборах Польщі, Б. Михайлюк заперечує аргументи екзильного уряду щодо того, що поляки, в разі появи такої ноти, могли видати роззброєні українські частини на поталу більшовикам. Ця турбота, пише він, «була б по-перше звичайним лицемірством, бо в той час, коли українське вояцтво і старшинство голе-босе примирало голодом у таборах і терпіло від хвороб, репрезентанти «уряду» вигідно сиділи в столиці Польщі, де їх ніхто не потребував і де вони нічого для справи української і для поліпшення долі інтернованих земляків не зробили» [15, с. 60]. Крім того, на переконання Б. Михайлюка, в умовах, коли Польща ще остаточно не закріпила своїх кордонів, і була, таким чином, надто залежною від «міжнародної публічної opinio», її керівництво не пішло б «на яскраве ламання міжнародного права» [15, с. 60], віддавши українських інтернованих вояків більшовикам.

Критика С. Петлюри і його екзильного уряду у цьому напрямку практично продовжувалась до кінця 80-х рр. ХХ ст. Як приклад – праця І. Кузича-Березовського «Суверени України» (1980 р.). Навівши біографії низки діячів українського національно-визвольного руху, які, на його думку, були справжніми патріотами, автор виставляє у якості їх антиподів С. Петлюру і Є. Коновальця. Автор, зокрема, картає С. Петлюру за Варшавський договір з поляками, вважає Головного Отамана безвідповідальними політиком, який, поклавшись на Польщу, віддав «східню Україну москалям, а західню (Галичину й Волинь) полякам», «загнав армію в табори інтернованих» [12, с. 223]. Висновок І. Кузича-Березовського очікуваний: «Хто хоче може уважати Петлюру українським патріотом, але його діла це заперечують. В кожному випадку патріоти ніколи не віддають добровільно за урятування життя рідної землі відвічному ворогові; вони в безвихідній ситуації відбирають собі життя і сходять з цього світу як національні герої свого народу» [12, с. 222].

Наявність низки публікацій подібної критичної спрямованості значно ускладнювали розуміння тих значних зусиль, які прикладав Державний Центр УНР, особисто С. Петлюра, з метою збереження інтернованої у польських та румунських таборах Армії УНР, її всебічної підготовки до подальшої боротьби за державну незалежність України. Тим не менш, і в повоєнний період українськими зарубіжними дослідниками було надруковано ряд праць, у яких зазначена діяльність, у т.ч. і такий її аспект, як військово-фахова та культурно-освітня робота серед інтернованих українських вояків, була висвітлена досить предметно і об'єктивно.

Звісно, не всі праці однаковою мірою висвітлювали досліджувану проблему. В частині з них коротко розглядалися лише певні її аспекти. Так, у багатотомній «Енциклопедії українознавства» історії міжвоєнної української еміграції була присвячена низка тематичних статей. Але лише у статті «Табори інтернованих вояків Армії УНР у Польщі» кількома рядками були перераховані основні напрямки культурно-освітнього життя серед таборитів: курси для неграмотних, різні школи, діяльність Народного університету у Каліші і Стрілкові, хори, театральні групи, мистецьке життя, преса [7, с. 3120]. Окремі згадки щодо підвищення військово-фахового та культурно-освітнього рівня інтернованих, що перебували у польських таборах, містять спогади колишніх учасників тих подій. Як правило, вони коротко висвітлювали якісь певні напрямки цієї діяльності. Перебуваючи в польському таборі Олександрові-Куявському, пише, зокрема, майор 4-го Київського кінного полку Армії УНР М. Старовіт, «козаки розгорнули культурно-освітню працю в таборі. Викладалася історія України, відбувалася військова муштра, практичні вправи в полі, спів і т. д.» [18, с. 9]. На широку культурно-освітню і видавничу діяльність у польських таборах для інтернованих українських вояків вказує у своїй праці «Д.Ц. УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками» й тодішній президент УНР М. А. Ливицький [13, с. 11]. Він також зазначає, що коли було кинуте гасло їхати здобувати освіту, екзильний «уряд УНР не тільки не пробував затримувати когось, наприклад, у таборах для інтернованих, але полегшував виїзд туди, де освіту можна було здобувати» [13, с. 44], а згодом надавав сту-

дентським організаціям колишніх таборитів беззастережну підтримку [13, с. 46]. Цікавими є спогади колишнього таборита, старшини Армії УНР Ю. Артюшенка «Події і люди на моєму шляху боротьби за державу (1917 – 1966)». Автор, пройшовши низку таборів для інтернованих, знаючи зсередини їх повсякденне життя, писав: «В таборах українське вояцтво, перемігши моральний гніт, взялося себе вишколювати... Почався військовий вишкіл, відкрилися військові й загальноосвітні курси й школи, й закипіла культурно-освітня робота. Табори перетворилися, так би мовити, у військово-вишкільні осередки, в яких були церкви, театри, різні майстерні, видавництва, творилися церковні хори, гуртки письменників, мистців, спортсменів тощо» [1, с. 81].

В окремих публікаціях наголошувалось на значній увазі Головного Отамана С. Петлюри до піднесення фахового та культурно-освітнього рівня інтернованих українських вояків, в т.ч. і такого її інструменту як преса. Так, у збірці «Симон Петлюра», присвяченій 20-річчю з дня смерті С. Петлюри, надруковано спогади Лонгіна Козара про візит Симона Петлюри до Вадовицького табору навесні 1921 р. У них автор свідчить, що Головний Отаман, оглядаючи табір, відвідав редакцію таборової газети «Запорозька Думка», цікавився складом її дописувачів, тим, наскільки цікавиться її матеріалами широкий загал табору, а на прощання підтримав вояків: «До скорого побачення! Кріпиться, вірте в себе і в свої сили! Не падайте духом! Свого досягнемо!». «Кожний, – пише Л. Козар, – запам'ятав його останні слова і замислився над ними, та й було над чим, бо в них була основа і зміст нашої боротьби» [9, с. 23].

Варто звернути увагу ще на одну публікацію повоєнного періоду, присвячену постаті С. Петлюри, його розумінню ролі культурно-освітньої роботи для відродження української державності в умовах еміграції. Мова йде про надруковану у 1951 р. заходами видавництва «Соборна Україна» публікацію «Вірність великій ідеї», яка є скороченим виданням праці українського письменника, публіциста і науковця О. Лотоцького «Симон Петлюра», присвяченої 10-й річниці з дня смерті Головного Отамана. У ній дослідник показав, що С. Петлюра болісно переживав міжпартійні чвари, які мали місце в емігрантському середовищі, наголошував що вони шкодять справі боротьби за відродження української державності. В боротьбі за досягнення державного ідеалу «перемагають організовані і не розпорошені, – цитує О. Лотоцький Головного Отамана. – Ця істина оправдана і віковим досвідом, повинна й нам за вказівку й мemento на чужині стати [14, с. 63]. З поміж багатьох завдань, які постали перед українською еміграцією з державного будівництва, С. Петлюра виділяв і культурно-освітню роботу. Він закликав українців засвоювати скарби європейської культури: «Коли тепер, після комуністичних експериментів, криниця московської культури ще більше засмерділа, то нам з тим більшою жагою слід припасти до джерел європейської культури...» [14, с. 70]. Головний отаман наголошував і на необхідності для української еміграції, в т.ч. і військової, вчитись, оволодівати знаннями з різних сфер життя, з тим щоб повернутись до України підготовленими до державотворчої праці людьми [14, с. 72].

Певною мірою узагальнено підсумки військово-фахової та культурної діяльності української політичної еміграції у спогадах ген. В. Сікевича «Сторінки із Записної Книжки». Зазначивши, що хоча українська нація в 1917 – 1920 рр. не змогла реалізувати свій державницький ідеал, українська політична еміграція на чужині не здеморалізувалась, а виявила творчі, організаційні здібності. «Оцінюючи творчу працю нашої еміграції принаймні в Європі, – зазначає В. Сікевич, – я гадаю, що вона в цілому розуміє свою місію перед нацією і старається виконати її. Зокрема в площині культурно-освітній і науковій вона переводить величезну працю, для якої ми не знайдемо аналогії в історії жадних інших еміграцій» [17, с. 15].

Ці ж ідеї по суті обстоюють й автори праці «Еміграція» що вийшла друком у видавництві «Рідна книжечка» в 1948 р. У ній зазначається, що після нерівних боїв з більшовицьким військом Армія УНР разом з урядом УНР на чолі з головним Отаманом Симоном Петлюрою осіли на території низки європейських країн. «І ця еміграція не прогайнула часу на чужині. Серед незвичайно важких умовин, часто в голоді і холоді провадила вона свою політичну культурну і наукову роботу» [6, с. 13]. На підтвердження у праці наводяться конкретні приклади такої роботи [6, с. 13–14]. Узагальнюючи підсумки культурно-освітньої роботи української політичної еміграції, автори ще раз наголошують на жертвості тих, хто її невтомно здійснював: «Тільки той хто мав змогу запізнатися з труднощами і тяжкими умовинами нашого еміграційного життя, потрапить як слід оцінити значіння всієї національної, політичної, культурної і освітньої праці тієї передової, дійсно ідейної частини нашої еміграції» [6, с. 8].

Окрім спогадів, у повоєнний період виходить з друку й низка монографій, присвячених подіям Української революції 1917 – 1921 рр. (праці І. Нагаєвського, Л. Шанковського, О. Удовиченка, П. Феденка та ін.) Проте, як і у спогадах, попри певний фактологічний внесок цих робіт в опрацювання теми, опубліковані матеріали носять фрагментарний характер, власне лише окреслюючи напрямки її подальшого дослідження. Певною мірою серед них виділяється монографія П. Феденка «Український рух у ХХ столітті» (1959 р.). Вона містить спеціальний розділ «Культурна праця еміграції», у якій автор порівнює умови для такої праці у різних країнах, які дали прихисток українським воякам після поразки Визвольних змагань. На його думку, найбільш сприятливі умови для неї були створені у Чехословаччині. За матеріальною допомогою чехословацького уряду, зазначає П. Феденко, в цій країні було засновано «українські військові школи: Українська Господарська Академія в Подєбрадах (1922 р.) та Український Педагогічний Інститут у Празі (1923 р.). З почину Союзу Українських журналістів і письменників у Відні був заснований Український Вільний Університет, який 1921 р. був перенесений у Прагу. Теж у Празі було створено Українську Студію Плястичного Мистецтва з програмою академії мистецтв. Наукові товариства, курси для закінчення середньої освіти, українська гімназія, різні фахові курси, українські архіви, музеї, наукові з'їзди, наукові збірники, підручники українською мовою для високих і середніх шкіл, різні видавництва – все це був наслідок культурної праці української еміграції» [20, с. 260].

Серед небагатьох публікацій, які відійшли від стислого викладу окремих фактів з досліджуваної проблеми, потрібно виділити «Спогади» П. Білона та «Хроніку» О. Семмо.

Священик П. Білон практично увесь період інтернування провів у польських таборих та був свідком і учасником багатьох процесів, які там відбувалися, в т.ч. і в культурно-освітній сфері. Його праця містить спеціальний розділ «Культурно-освітня праця в таборах», у якому автор одразу наголосив на необхідності всебічно висвітлити її основні напрямки, віддати шану тим, хто невтомно працював на культурно-освітній ниві в тяжких таборових умовах. «Наскільки я знаю й пригадую, – пише П. Білон, – то про культурно-освітню працю в таборах було дуже мало згадок друкованим словом. А тимчасом культурно-освітня праця в таборах була така велика, така жертвенна, що варт про неї згадати і назвати імена тих людей, що з великою посвятою віддавались цьому святому ділу, ділу служби найменшому братові» [3, с. 135].

У спогадах П. Білона не лише викладено історію заснування культурно-освітнього відділу 6-ї стрілецької дивізії у таборі Олександрова-Куявського, а й чітко названо установи, які працювали під його керівництвом. Серед них – редакція тижневої газети «Нове життя», театр ім. М. Садовського, чоловічий хор, школа грамоти для козаків 6-ї та 4-ї дивізій, школа II ступеню, курси українознавства для старшин і козаків, курси «чужих» (іноземних) мов та різні фахові курси: бухгалтерія, огородництво тощо, друкарня, яка була куплена за гроші старшин 6-ї стрілецької дивізії. Названо прізвища фахівців, які забезпечували функціонування вищезазначених культурно-освітніх установ [3, с. 136–137]. При цьому П. Білон зауважує, що з переїздом інтернованих до табору у Щепійорно культурно-освітня діяльність набула ще більшого розмаху. Адже культурно-освітній відділ 6-ї дивізії підтримував діяльність створених підлеглими йому установами нових секцій: струнного оркестру, балетної трупи, козацької таборової просвіти з низкою секцій. Був створений таборовий театр на базі театральних груп 1-ї Запорізької, 4-ї та 6-ї дивізій, розпочала роботи й новостворена студія «Мистецтво», яка складалася з трьох секцій – літературної, театральної, балетної [3, с. 137–138]. Автор, розповідаючи про роботу студії, не лише назвав основні напрямки її роботи, а й дав оцінку творчої діяльності поетів та літераторів, які входили до літературної секції, та брали активну участь у роботі мистецького журналу «Веселка», що видавався у Каліші. Серед них – Юрій Дараган, Михайло Селегій, М. Чирський, Євген Маланюк, Микола Битинський, Гнат Діброва, Борис Базилевич, Леонід Волохов. При цьому П. Білон поєднує свою розповідь про творчі досягнення митців з викладом інформації про їх подальшу долю після розпуску таборів [3, с. 138–140].

Звісно, будучи священиком 6-ї стрілецької дивізії Армії УНР, П. Білон більшу частину своїх «Спогадів» присвятив організації церковного життя серед інтернованих під час перебування у таборі Олександрова-Куявського. Він зазначає, що в цьому таборі було близько 5 тис. вояків, однак серед них не було жодного священика [3, с. 54]. Тому вони були змушені задовольняти свої релігійні потреби, звертаючись до місцевого московського православного священика. Це, пише автор, підштовхнуло його до рішення стати священиком свого війська. У спогадах детально описані перипетії отримання П. Білоном сану священика, ті труднощі, з якими він зіштовхнувся на початку своєї

діяльності у якості капелана. Серед них – нестача потрібних для здійснення богослужіння речей, перешкоджання польської влади та католицьких священиків у відправленні служби в місцевій московській церкві, а головне – відсутність у таборі власної церкви. Спочатку, згадує автор, доводилось здійснювати службу Богу у одному з таборових напівтемних бараків, який козаки власними зусиллями підготували до такої події: вимили, вичистили, створили вітвар, розвішали на стінах образи. «І вперше на чужині, – пише П. Білон, – по довгих роках тяжкої боротьби, останніх невдач та розчарувань, прибиті розпукою душі козацькі знайшли втихомирення у своїй ширій молитві» [3, с. 55]. У подальшому при допомозі командира 6-ї дивізії було виділено технічний курінь під командуванням підполковника Бокитька, який на базі бараку побудував похідну церкву, а група малярів під керівництвом М. Крушельницького її художньо оформила. Автор описав урочисте відкриття церкви на Шевченківські дні 9 березня 1921 р., зазначаючи, що в подальшому службу в ній правив почергово з о. М. Мариничем, який прибув до табору Олександрів-Куявський з Ланцуту [3, с. 56–57].

У спогадах досить предметно висвітлені основні етапи розбудови церковного життя у таборі після відкриття похідної церкви. Важлива роль, зокрема, відводилась Братству святої Покрови, головою якого і був обраний П. Білон. Його програма, зазначає автор, передбачала: регулярні бесіди з козаками на релігійні теми, духовно-релігійні концерти церковного хору, видавництво книжок, журналу «РНВ», виготовлення сосудів, хрестів, благодійницьку діяльність, широку культурно-освітню працю [3, с. 74]. Чисельність Братства зростає з 200 до 600 осіб, і членство в ньому набували окрім вояків 6-ї дивізії й представники інших частин. Автор також аналізує діяльність Головної Військової Ради Братства Святої Покрови, створеної 9 січня 1922 р., яка мала на меті об'єднати та координувати роботу всіх братств, які були створені у військових частинах. У праці П. Білона відзначається потужна виховна робота, яку здійснювали у таборах військові священики з метою підтримки морального духу та національного освідомлення українських вояків, хоча і не всі таборові братства відзначались високою активністю [3, с. 81]. Важливу роль у виконанні цього завдання відіграли товариство «До світла» та журнал «Релігійно-Науковий Вісник», який став першим духовним православним журналом українською мовою. П. Білон з вдячністю пише про підтримку журналу з боку Волинського духівництва, чийм органом він став, а також матеріальну допомогу з боку свідомих співробітників та читачів. Завдяки їй у 1923 р. журнал випускався раз у два місяці накладом до 1000 примірників. У праці з гордістю повідомляється, що за два роки існування було надруковано 15 чисел журналу, який став відомим далеко за межами таборів. Його передплачувало чимало видатних людей, низка статей перекладалась французькою мовою і друкувалось у Женеві. «Кожний примірник видрукованої нами книжки, – пише автор, – був відправлений до всіх великих світових бібліотек» [3, с. 159]. Спогади містять й прізвища співробітників та дописувачів, які своєю невтомною працею забезпечували високий рівень друкованих у журналі матеріалів, серед них – В. Біднов, Є. Бачинський, С. Петлюра, о. Н. Абрамович, В. Прокопович, д-р. М. Левицький, О. Костюченко, М. Оверкович, В. Андрійчинко та ін. [3, с. 159].

У своїх спогадах П. Білон також приділив увагу проблемі підготовки кадрів капеланів для Армії УНР. Він коротко аналізує діяльність пастирських курсів у таборі Каліш, звернувши увагу на труднощі цієї діяльності: нестача лекторів, брак підручників, що зменшувало її ефективність [3, с. 113].

Варто зазначити, що у праці П. Білона відверто сказано не лише про об'єктивні, а й суб'єктивні фактори, які гальмували розгортання церковної справи у таборах для інтернованих. Серед них – певні суперечності між таборовим духовенством і керівництвом єпархіальної влади щодо безпосередньо способів відправлення церковної служби у таборах, намагання Головної Військової Ради Братства Святої Покрови відігравати більш активну і самостійну роль у зносинах із зовнішнім церковним світом. Це знайшло свій вияв у критиці з боку єпархіального начальства діяльності козацького Братства, змісту публікацій «Релігійно-Наукового Вісника», спробах протопресвітера Армії УНР П. Пащевського встановити цензуру над його змістом. Була відкинута пропозиція Братства створити свою секцію при Всесвітньому Альянсі Церков, заблокована ідея утворення еміграційного православного єпископату, спорідненого з Українською Автокефальною Православною Церквою. Незгоди у церковному середовищі, особисті амбіції окремих церковних ієрархів звели майже нанівець справу матеріальної допомоги інтернованому військовому духовенству [3, с. 84–85, 113–114, 118–120]. І все ж, П. Білон вважає, що попри всі негаразди і труднощі військово-духовенство відіграло велику роль у підтримці високого морально-бойового духу старшин і козаків, які опинились у неймовірно важких морально-політичних та побутових умовах. Свідченням цього, на його пере-

конання, є героїчна поведінка українських вояків, які, потрапивши в полон під час Другого Зимового походу, відмовились перейти на бік більшовицьких окупантів і були розстріляні. «Коли я згадую все це, – пише П. Білон, – переді мною проходять постаті тих Лицарів-мучеників, що поставили собі Безсмертний Пам'ятник Слави у серцях всього свідомого українського народу на полях Базару. Моє серце й тепер сповнюється великою радістю й гордістю, що й я належав до 6-ї Стр. дивізії. Бо ж у числі 359-ти козаків-мучеників, яких більшовики розстріляли, ніхто інший, а козак нашої дивізії Щербак сказав катам: «Я, козак 6-ї Стрілецької дивізії. Від себе й від усіх козаків, яких я знаю, кажу вам: ми знаємо, що нас чекає, і ми не боїмось смерті! Але до вас служити МИ НЕ ПІДЕМО...! Ми боремось за ІДЕЮ. Знаємо, що багато з нас складуть голови, але твердо віримо, що ми перемаємо! Ви це знаєте добре! Убивайте, каторжани! Ми готові...» [3, с. 78–79].

«Спогади» П. Білона були першими мемуарами українською мовою з царини церковно-релігійного життя, в т.ч. й у польських таборах для інтернованих українських вояків. Вони були високо оцінені у тодішньому науковому і релігійному світі, свідченням чого є близько 30 відгуків на книжку, розміщених у другій частині спогадів. Серед авторів відгуків відомі політики, артисти, професори, священники тощо. Один з них – проф. Ковалів писав: «В «Спогадах» поданий надзвичайно цінний історичний матеріал, який безперечно ввійде в скарбницю історії, що її писатимуть майбутні історики. Це той фактичний матеріал, якого ніде не знайти ні в яких інших документах, бо його подає безпосередньо з пам'яті та на підставі власних документів очевидець всіх тих подій, що розгорталися перед його очима, і на тлі подій малює правдиві образи людей, що їх він знав добре особисто і що несли спільно з ним тягар у боротьбі за долю українського народу» [3, с. 129].

Що стосується інших спогадів – О. Семмо, то вони містять певну інформацію про військово-фахову та культурно-освітню діяльність у тих таборах, в яких їх автор перебував під час інтернування – Ланцуті, Стшалкові, Каліші. Зокрема, опинившись у Ланцуті, він мав можливість спостерігати за організацією такої діяльності серед групи інтернованих, очолюваних генералом Пількевичем. «Цей генерал, – пише О. Семмо, – зразу ж почав широку акцію, метою якої було піднесення духа у війську, який, треба сказати, уже почав падати. У плані Пількевича був таборовий хор, театр, оркестра». «Нам потрібно, – цитує автор генерала, – вистави, концерти, імпрези – щоб загальмувати духовний занепад, який погрожував остаточно добити волю до боротьби і до життя у цих пригнічених вояках, що скупчені у таборі» [16, с. 236]. Саме генерал Пількевич був одним із ініціаторів створення таборового журналу «Наша зоря», який і видавав автор спогадів О. Семмо. За допомоги Пількевича почав працювати «Таборовий університет», у якому за спогадами автора викладали професори Чернявський, Біднов, Білецький, Огієнко та ін. [16, с. 236]. О. Семмо свідчить й про інші досягнення у культурно-освітній сфері Ланцута. Зокрема, тут діяло дві театральні трупи: сотника О. Тимченка та хорунжого Пашинківського, духовий оркестр хорунжого Габрілевича, почала функціонувати «Жива газета» під назвою «Промінь» [16, с. 237]. Автор свідчить, що налагодженню такої роботи заважали переїзди з табору в табір. Зокрема, залишаючи табір у Ланцуті, довелося розпрощатися з ідеєю таборового університету, залишити духовий оркестр. Залишилась там і Юнацька школа. Тим не менш, зазначає О. Семмо, і в Стшалково відновилося військово-фахове навчання: «замість таборового університету будуть організовані курси штабових старшин та курси військових начальників. Окрім того, під начальством сотника Шкарупи буде організований під старшинський вишкіл» [16, с. 238].

Будучи одним з редакторів журналу «Наша Зоря», О. Семмо звертає увагу на роботу таборової преси. Автор аналізує творчі досягнення свого видання, газети «Промінь», журналів «Запорізька Думка» (табір Стшалково), «Залізний стрілець» (табір у Каліші), «Веселка» (табір у Щепійорно), характеризує ті труднощі, з якими доводилось стикатись видавництвом при їх підготовці, озвучує імена активних співробітників таборових видань – хорунжих Г. Сімонцева, Д. Нестеренка, Лебединського, С. Калинця та ін. [16, с. 238, 239, 250, 253–254]. У спогадах зазначається, що таборова преса послідовно виконувала важливу функцію, спрямовану на підтримку морального духу українського інтернованого вояцтва, і припинила свою роботу лише з розпуском таборів.

Звісно, не вся інформація, наведена у «Хроніці» О. Семмо є новою, в ряді випадків вона перегадується з матеріалами вже згадуваної праці С. Наріжного «Українська еміграція». Тим не менш, його спогади є важливим джерелом для дослідників, які цікавляться різними аспектами культурно-освітнього життя серед інтернованого українського вояцтва.

На завершення викладу можна назвати ще одне видання українських зарубіжних авторів, яке торкалось одного з аспектів досліджуваної у розділі проблеми – таборової преси [2]. Це видання бібліо-

графічного характеру, що вийшло з друку в 1991 р., систематизувало періодичні та неперіодичні видання, що друкувались у таборах для інтернованих у Польщі; уточнило інформацію щодо деяких з них, навело дані про окремі нові видання, які не значились у працях, що вийшли з друку до 1991 р. Поява цього видання засвідчила бажання наших зарубіжних українських колег продовжувати пошукову працю щодо мужньої боротьби за українську державність, яку здійснювали, опинившись за дротами, українські вояки.

Підводячи підсумки, можемо зазначити, що творчий доробок українських зарубіжних істориків повоєнної доби дав можливість глибше висвітлити досліджувану у розділі проблему, подати широку палітру військово-фахової та культурно-освітньої роботи в таборах для інтернованих українських вояків. Разом з тим, значна частина їх праць була побудована на основі власних спогадів, при викладі матеріалу мали місце певні фактологічні помилки, суб'єктивізм в оцінках. Для більшості авторів була закрита можливість доступу до джерел, що зберігались у радянських архівах. Все це певною мірою знижувало рівень підготовлених ними праць.

Список використаних джерел та літератури:

1. Артюшенко Ю. Події і люди на моєму шляху боротьби за державу (1917 – 1966). Чикаго: На чужині, 1966. 221 с.
2. Бібліографія української преси у Польщі (1918 – 1939) і Західньо-Українській Народній республіці (1918 – 1919) / Укладач: Є. Місило. Едмонтон, 1991. 250 с.
3. Білон П. прот. Спогади. Пітсбург: Накладом автора, 1952. Ч. 1. 164 с.
4. Винниченко В. Розлад і погодження (відповідь моїм прихильникам і неприхильникам). Регенсбург: Наша боротьба, 1948. 32 с.
5. Винниченко В. К. Заповіт борцям за визволення. Київ: Криниця, 1991. 128 с.
6. Еміграція. Ельванген: Рідна книжечка, 1948. Вип. 1. 32 с.
7. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Париж ; Нью-Йорк: Молоде життя, 1986. Т. 8. С. 2800–3200.
8. Кедрин І. Життя – події – люди. Спомини і коментарі. Нью Йорк: Видавнича кооператива «Червона Калина», 1976. 724 с.
9. Козар Л. Симон Петлюра у Вадовицькому таборі. *Симон Петлюра*. Б.м., 1946. С. 22–23.
10. Коновалець Є. Причинки до історії Української революції. 2-ге вид. Мюнхен: Накладом Проводу Українських Націоналістів, 1948. 47 с.
11. Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба: дослідження, критика, полеміка. Нью-Йорк, 1980. 285 с.
12. Кузич-Березовський І. Суверени України. Б.м., 1980. 235 с.
13. Лівницький М. А. Д.Ц. УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. Мюнхен ; Філадельфія: Вид-во Українського інформаційного бюро, 1984. 72 с.
14. Лотоцький О. Вірність великій ідеї: Симон Петлюра як політик і державний муж. 3-є скор. вид., зладив М. Добрянський. Париж ; Лондон, 1951. 75 с.
15. Михайлюк Б. Варшавський договір: в світлі націоналістичної критики. Вінніпег: Накладом автора, 1950. 111 с.
16. Семмо О. Хроніка. Вінніпег – Канада, 1987. 389 с.
17. Сікевич В. Сторінки із Записної Книжки. Едмонтон: накладом автора, 1949. Т. 6. 76 с.
18. Старовійт М. У листопадовому рейді (Спогади учасника). Б.м., 1968. 55 с.
19. Стопчак М. В. Військово-фахова та культурно-освітня робота серед інтернованих вояків армії УНР в українській зарубіжній історіографії міжвоєнного періоду. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. Черкаси, 2020. № 1. С. 58–66.
20. Феденко П. Українських рух у ХХ столітті. Лондон: Наше слово, 1959. 267 с.

References

1. Artiushenko Yu. Podii i liudy na moiemu shliakhu borotby za derzhavu (1917 – 1966). Chikaho: Na chuzhyni, 1966. 221 s.
2. Bibliografia ukrainskoi presy u Polshchi (1918 – 1939) i Zakhidno-Ukrainskii Narodnii respublitsi (1918 – 1919) / Ukladach: Ye. Misylo. Edmonton, 1991. 250 s.
3. Bilon P. prot. Spohady. Pitsburh: Nakladom avtora, 1952. Ch. 1. 164 s.
4. Vynnychenko V. Rozlad i pohodzhennia (vidpovid moim prykhylnykam i neprykhylnykam). Rehensburh: Nasha borotba, 1948. 32 s.
5. Vynnychenko V. K. Zapovit bortsiam za vyzvolennia. Kyiv: Krynytsia, 1991. 128 s.
6. Emihratsiia. Elvanhen: Ridna knyzhcheka, 1948. Vyp. 1. 32 s.
7. Entsyklopediia ukrainoznavstva. Slovnykova chastyna. Paryzh ; Niu-York: Molode zhyttia, 1986. T. 8. S. 2800–3200.
8. Kedryn I. Zhyttia – podii – liudy. Spomyny i komentari. Niu York: Vydavnycha kooperatyva «Chervona Kalyna», 1976. 724 s.
9. Kozar L. Symon Petliura u Vadovytskomu tabori. Symon Petliura. B.m., 1946. S. 22–23.

10. Konovalets Ye. Prychynky do istorii Ukrainskoi revoliutsii. 2-he vyd. Miunkhen: Nakladom Provodu Ukrainskykh Natsionalistiv, 1948. 47 s.
11. Kostyuk H. Volodymyr Vynnychenko ta yoho doba: doslidzhennia, krytyka, polemika. Niu-York, 1980. 285 s.
12. Kuzych-Berezovsky I. Suvereny Ukrainy. B.m., 1980. 235 s.
13. Levytskyi M. D.Ts. UNR v ekzyli mizh 1920 i 1940 rokamy. Miunkhen ; Filadelfia: Vyd-vo Ukrainskoho informatsiinoho biuro, 1984. 72 s.
14. Lototskyi O. Virnist velykii idei: Symon Petliura yak polityk i derzhavnyi muzh. 3-ye skor. vyd., zladyv M. Dobrianskyi. Paryzh ; London, 1951. 75 s.
15. Mykhailiuk B. Varshavskiyi dohovir: v svitli natsionalistychnoi krytyky. Vinnipeh: Nakladom avtora, 1950. 111 s.
16. Semmo O. Khronika. Vinnipeh – Kanada, 1987. 389 s.
17. Sikevych V. Storinky iz Zapysnoi Knyzhky. Edmonton: nakladom avtora, 1949. T. 6. 76 s.
18. Staroviit M. U lystopadovomu reidi (Spohady uchasnyka). B.m., 1968. 55 s.
19. Stopchak M. V. Viiskovo-fakhova ta kulturno-osvitnia robota sered internovanykh voiakiv armii UNR v ukrainskii zarubizhnii istoriografii mizhvoiennoho periodu. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: Istorychni nauky*. Cherkasy, 2020. № 1. S. 58–66.
20. Fedenko P. Ukrainskykh rukh u XX stolitti. London: Nashe slovo, 1959. 267 s.

Отримано: 26.04.2021 р.

Прорецензовано: 04.05.2021 р.

Прийнято до друку: 13.05.2021 р.

e-mail: tetiana.yushchuk@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2021-32-106-111

Ющук Т. Постать І. Мазепи у монографічних дослідженнях Теодора Мацьківа. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острого, 2021. Вип. 32. С. 106–111.

УДК: 930.1

Тетяна Ющук

ПОСТАТЬ І. МАЗЕПИ У МОНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ТЕОДОРА МАЦЬКІВА

У статті здійснено аналіз монографічних досліджень Т. Мацьківа, які стосувалися постаті І. Мазепи. Визначено особистий внесок історика у вивчення політичних обставин і суспільних настроїв, у яких творилися документи, охарактеризовані вченим, генезу і тексти джерел досліджень, а також їх вплив на мемуаристів тієї епохи. Звернено увагу на спростування вченим сфальсифікованих даних і помилкових припущень інших дослідників щодо постаті гетьмана.

Ключові слова: Іван Мазепа, Теодор Мацьків, джерело, дослідження, преса, видання.

Tetiana Yushchuk

THE FIGURE OF I. MAZEPA IN THE MONOGRAPHIC RESEARCH OF THEODOR MACKIW

The article analyzes the monographic studies of T. Mackiw, which concerned the figure of I. Mazepa. The personal contribution of the historian to the study of political circumstances and public sentiments in which the documents described by scientists were created, the genesis and texts of research sources, as well as their influence on memoirists of that era are determined. Attention is drawn to the refutation by scientists of falsified data and erroneous assumptions of other researchers about the figure of the hetman.

The types and kinds of sources used by T. Mackiw in his research are described. The differences in the factual content of texts of sources of different European countries, the dependence of these texts on the place of creation of the source and its author are studied, the structure, genesis and differences of the main works of the historian on this subject are analyzed. Emphasis is placed on new information on the history of Ukraine in the time of I. Mazepa, which T. Mackiw found in European archives. The archeographic aspect of the historian's activity is also reflected in the article. An important contribution of the author can be considered his reflections on the objectivity / subjectivity of the European press, which covered the events of Europe and Ukraine in the era of hetman I. Mazepa, its influence on European politicians, as well as the dependence of the press on the state. The main attention in the research is paid to the ukrainian-language monograph «Hetman Ivan Mazepa in the that time western European sources 1687-1709». An analysis of the change in assessments of political events in Ukraine by the foreign press after the transition of the hetman to the side of the Swedish king, a description of the reasons for this transition, the dependence of foreign assessments of the events of 1708 on the position of the Russian Empire, causes and consequences for I. Mazepa, vicissitudes of granting the hetman the title of Prince of the Holy Roman Empire.

Key words: Ivan Mazepa, Theodor Mackiw, source, research, press, publications.

Науковий доробок представників української діаспори достатньо давно зацікавив дослідників. Серед постатей, праці яких потрапляли в їхнє поле зору, є й Теодор Мацьків, тематика досліджень якого переважно зосереджена на вивченні козацької доби історії України, в першу чергу періодів гетьманування Б. Хмельницького та І. Мазепи. Вчений, серед іншого, ставив перед собою завдання залучити до наукового кола нові види джерел з цієї проблематики, подати нову інформацію та спростувати хибні припущення. Саме цей напрям його діяльності викликав і викликає найбільшу зацікавленість серед українських вчених.

Творчість Т. Мацьківа знайшла своє відображення у спеціальних дослідженнях А. Атаманенко, О. Домбровського, Ю. Мицика, Я. Калакури, Ф. Погребенника, В. Сергійчука, Ф. Шевченка, Г. Швидько та ін. Згадки про праці Т. Мацьківа зустрічаємо і в узагальнюючих дослідженнях, присвячених аналізу доробку діаспорних істориків. Метою нашої статті є спроба узагальнення особисто-

го внеску Т. Мацьківа у вивчення постаті Івана Мазепи, зокрема, вивчення ним зарубіжних джерел, що стосувались гетьмана та України його часів.

Наукові праці Т. Мацьківа про гетьмана Івана Мазепу базувалися на унікальних джерелах, віднайдені в архівах Німеччини, Австрії, Франції, Великобританії, Швеції, а також опублікованих матеріалів. Особливе місце в його працях посідало вивчення тогочасних спогадів та періодики, але автор звертався і до інших джерел, а постать гетьмана стала об'єктом його зацікавлення на кілька десятиліть, протягом яких він оприлюднив низку монографій різними мовами та наукових статей.

У 1963 р. Т. Мацьків опублікував першу – німецькомовну – працю «Mazepa im lichte der zeitgenössischen deutschen quellen» («Мазепа в світлі сучасних німецьких джерел»), у 1967 р. вийшла друком монографія англійською мовою «Prince Mazepa: Hetman of Ukraine in contemporary English publications 1687–1709» («Князь Мазепа: гетьман України у тогочасних англійських публікаціях 1687–1709») [17]. До проблеми вчений повернувся через понад півтора десятиліття: у 1984 було видано англійськомовну монографію «English Reports on Mazepa 1687–1709» («Англійські відомості про Мазепу 1687–1709») [15] та німецькомовну «Ivan Mazepa. Hetman der Ukraine und Reichsfürst des Heiligen Römischen Reiches (1639–1709). Eine historische Skizze» («Іван Мазепа. Гетьман України та князь Священної Римської імперії (1639–1709)»). У 2000 р. в Мюнхені Українським Вільним Університетом було перевидано монографію «Ivan Mazepa Hetman der Ukraine Fürst des Heiligen Römischen Reiches in zeitgenössischen Deutschen Quellen (1639–1709)» («Іван Мазепа. Гетьман України князь Священної Римської імперії у сучасних німецьких джерелах (1639–1709)») [17], яка викликала позитивний відгук в німецькому науковому середовищі [18]. Таким чином, відбувалася систематизація віднайденіх і опрацьованих істориком джерел. Ці тексти у дещо переробленому вигляді увійшли до українськомовної монографії «Гетьман Іван Мазепа у тогочасних західноєвропейських джерелах 1687–1709», що була видана в Мюнхені у 1988 р. [4], а в Україні перевидана у 1995 р. [6]. Монографія була значно розширена розділами про висвітлення діяльності І. Мазепи в австрійських, французьких та інших джерелах, зокрема, в голландській газеті та спогадах шведських і шотландського очевидців.

Українськомовна монографія «Гетьман Іван Мазепа у тогочасних західноєвропейських джерелах 1687–1709», складається з 12 розділів, кожен з яких містить аналіз сучасних гетьманові матеріалів, що віднайдені в архівах країн Європи й безпосередньо стосуються його особи. До книги включено тексти документів та фотокопії частини з них. Дослідження спрямоване не на вивчення біографії гетьмана, а на висвітлення його постаті у різноманітних писемних джерелах Європи. Окрім того, історик ставив перед собою завдання аналізувати об'єктивність висвітленої інформації та їх відповідність історичній дійсності. Передмову до праці написав відомий дослідник козаччини Л. Винар. У ній, зокрема, зазначено: «У своїй праці автор не обмежується лише до аналізу джерел та літератури – на основі цієї критичної літератури він робить численні висновки, справляє невірні гіпотези і викриває фальшування діяльності і біографії Мазепи європейськими, а головню російськими авторами» [6, с. 6]. Одну з перших в Україні рецензій на книгу написав видатний український дослідник, колишній редактор «Українського історичного журналу» Ф. Шевченко. В рецензії він так само підкреслив, що Т. Мацьків поставив собі за мету не написати біографію гетьмана чи оцінити його діяльність, а показати як чужинці із Західної Європи писали про гетьмана та як його оцінювали, «наскільки його оцінка відповідає фактам та правді» [14, с. 115]. Відзначимо, що Ф. Шевченко загалом схвально відгукнувся про джерельну базу монографії.

У «Вступі» Т. Мацьків зупинився на загальній характеристиці суспільно-політичного становища у тогочасній Європі. Він наголосив на важливості постаті І. Мазепи у процесі відновлення Гетьманської держави: «Після «руїни» доба Мазепи – це час політичного, культурного та економічного відродження України» [6, с. 15]. Дуже важливим є пояснення інтересу дослідника до вивчення постаті І. Мазепи. Т. Мацьків підкреслює можливість все ще знайти нові джерела чи цікаві відомості з життя гетьмана не зважаючи на наявні численні праці про нього [6, с. 17]. Зі «Вступу» ми дізнаємося про бажання автора «зібрати як старшу, так і новішу літературу про добу Мазепи, що розкинена в окремих розвідках, статтях по різних журналах і часописах», які «через лихоліття другої світової війни» вже стали бібліографічною рідкістю [6, с. 17]. Також дізнаємось, що поштовхом до підготовки українськомовного видання стало відповідне побажання, висловлене О. Оглоблиним в рецензії на монографію про Мазепу в німецьких джерелах, видану німецькою мовою. Нарешті, тут автор у подяці згадує про одержання кількаразової наукової стипендії Комісії для дослідів при Акронсько-

му державному (стейтовому) університеті, що уможливила дослідження джерел в Австрії, Великій Британії та Швеції, роботу в університетських бібліотеках Гарварду, Єйлю, Британського Музею, Оксфордського університету та бібліотеці Конгресу у Вашингтоні [6, с.18].

У наступному розділі «Джерела та їх аналіз» Т. Мацьків проаналізував основні джерела (опубліковані та архівні), використані для написання дослідження. Принагідно відзначимо, що огляд свідчить про добре опрацювання дослідником опублікованих матеріалів, часто – про критичне ставлення до змісту публікацій. Втім, з довірою він ставився до публікацій документів, здійснених українськими авторами: І. Борщаком, Б. Крупницьким, Д. Олячином, О. Субтельним, С. Томашівським та ін. Важливою складовою розділу є характеристика та коротка історія періодичних видань, в яких з'являлись публікації про гетьмана [6, 33-36].

Наступні розділи історик поділив згідно з приналежністю джерел до тієї чи іншої країни. Так, було розглянуто німецькі, австрійські, французькі, швейцарські, голландські, англійські та шведські матеріали. Попри багатоманітність документів, науковець переважно вивчав джерела двох видів: тогочасну періодику та мемуаристику, вважаючи, що постать українського козацького лідера цікавила не лише періодичні видання, а й керівництво західноєвропейських держав. Тому аналіз звітів дипломатів, мемуарів і щоденників очевидців подій російсько-турецької та Північної воєн вміщено в окремих підрозділах праці. Аналізує дослідник і листування. Я. Калакура підкреслював, що праці Т. Мацьківа показують його вміння досліджувати листи як специфічне історичне джерело, що більшою мірою несе відбиток суб'єктивного характеру, ніж офіційні документи [3, с. 15].

У підрозділі, присвяченому вивченню німецької преси, Т. Мацьків наголосив на важливості повідомлень в німецькомовних газетах, яка «подекуди служила джерелом інформації для преси в інших західноєвропейських країнах» [6, с.47]. Автор зазначає: «Відомості про Україну, козаків та Мазепу приходили безпосередньо з України або з Москви від численних німецьких учасників чи очевидців, котрі були на службі гетьмана або царя і були свідками тих подій» [6, с.47]. Намагаючись простежити найменші відмінності у трансформації оцінки подій, він поділив публікації на два періоди: до та після 1708 р., вважаючи переломною датою переходу гетьмана на шведську сторону.

Вивчивши німецькі періодичні видання до 1708 р., Т. Мацьків зацентрував свою увагу на джерелах гетьманської держави у тогочасній пресі. Він подав перелік осіб з Німеччини, які безпосередньо проходили службу в Україні і були сучасниками І. Мазепи. Бувши очевидцями подій Північної війни, вони згодом ставали основними інформаторами для їх висвітлення у пресі. Науковець наголосив на важливості того, що «багато німецьких старшин, учених, дипломатів, та інших фахівців служило в Москві, звідки вони дописували до тодішньої німецької преси, що служила подекуди джерелом інформації для періодици в інших західноєвропейських країнах» [6, с.47]. Серед тих, хто служив в Україні, він виділив німецького полковника Раппе та його наступника полковника Гребена. Обидва постійно дописували до газет у Берліні та Лейпцігу [6, с.47].

Проаналізувавши німецьку пресу, Т. Мацьків відзначив певну «простуватість» у висновках, що стосувалися причин приходу до влади гетьмана Мазепи. У ній трактувалися причини як невдалий похід московського війська на Крим, спричинений змовою гетьмана І. Самойловича з татарами та підпал трави в степу, через що війська Голіцина не змогли рушити далі. За наказом московського уряду І. Самойловича було арештовано, а два дні пізніше обрано І. Мазепу на нового гетьмана. Як ще у 1972 р. зазначив дослідник в публікації в журналі «Український історик», «ця історія «зради» українського гетьмана й підпалу татарами степової трави була дуже вигідною для московського уряду, що намагався виправдати свою невдачу в очах західноєвропейської публічної opinio. Її не тільки поширювали, але і сприяли цьому; німецька преса ще довго про це писала» [10, с. 47-49]. Погоджуючись з О. Оглоблином [11, с. 72], Т. Мацьків підкреслював, «що причини відвороту Голіцина є набагато складніші, ніж описує це тогочасна німецька періодика» [6, с.47]. Цим він довів, що остання знаходилася під впливом Москви, а це сприяло поширенню хибних думок стосовно особи гетьмана та його попередника. Особливо цей вплив став помітним після переходу І. Мазепи на шведський бік.

Британські відомості, які автор охарактеризував у сьомому розділі, представлені такими виданнями як «Лондонська газета», «Сучасна історія», «Головний огляд», «Англійська пошта» та ін. Він підмітив, що писала англійська преса «у виразно нейтральному тоні» [6, с.121] і що: «Англійську пресу можна вважати своєрідним «барометром» тогочасної публічної opinio, яка одночасно свідчила про популярність Мазепи в тодішньому політичному світі» [6, с. 113]. Вказані видання могли цікавитися гетьманом саме завдяки його участі на стороні антитурецької «Священної ліги», яка була створена

за ініціативи цісаря у 1684 р. Т. Мацьків довів, що вони не були зацікавлені у проведенні промосковської інформаційної політики, навпаки, бачили своє покликання в об'єктивному висвітленні подій, що відбувалися на теренах Східної Європи.

Т. Мацьків звернув особливу увагу на англійські мемуарні джерела. Зокрема, на згадки про козаків та Мазепу у щоденнику шотландського генерала П. Гордона, мемуарах А. Гордона та англійського інженера Д. Перрі, капітана Г. Бруса, звітах та спогадах англійського посла в Москві лорда Ч. Вітворта. Цим мемуарам було присвячено окрему статтю вченого в журналі «Український історик» у 1972 р. В ній він відзначав, що Ч. Вітворт «інформував англійський уряд у своїх звітах не лише про російські справи, але також про події в Україні» [9, с. 42]. В іншій статті Т. Мацьків згадував, що дипломат у своєму звіті з 10 листопада 1708 р. висловив сумнів щодо суб'єктивних дій Мазепи при переході на шведську сторону [8, с. 134]. У звітах посол продемонстрував неабияку обізнаність у питаннях, які стосувалися відносин царя та І Мазепи. До Полтавської битви, після здобуття Батурина, Ч. Вітворт інформував про штурм гетьманської резиденції [9, с. 44].

Проаналізовані дослідником джерела дозволяють зрозуміти причини переходу гетьмана на шведський бік. Т. Мацьків підкреслив, що це був переломний момент у політиці І. Мазепи. З цього приводу в англійських дипломатів є досить багато міркувань. Одне з них, нині досить популярне серед дослідників, висловив Д. Перрі, який протягом тривалого часу перебував на службі. Він вказував на те, що царський уряд дуже погано поводився з козаками. Це у своїх спогадах підтвердив англійський посол Ч. Вітворт. Описавши загальне враження від Москви, він зробив акцент на «примітивізм і некультурність, зокрема неграмотності серед московського духовенства, відзначаючи, що виняток становлять ті, які студіювали в Києві» [4, с.135-142].

Аналізуючи австрійські джерела, автор акцентував увагу на справі надання І. Мазепі титулу «Князя св. Римської імперії». Так, у 1966 р. він опублікував спеціальну статтю «Гетьман Іван Мазепа – князь Священної Римської імперії» [18]. Т. Мацьків віднайшов документи, що це підтверджують: «1 вересня 1707 р. тільки Мазепі наділено титул «Князя св. Римської імперії», що теж зазначено у реєстраційній книзі про наділення шляхетських титулів» [6, с. 92]. Як писав дослідник, для отримання грамоти на підтвердження, І. Мазепа повинен був викупити її в німецького дипломата на московській службі барона Г. Гуйссена: «Мазепа дав Меншикову на заплату за виготовлення княжої грамоти суму 3.000 дукатів (які, мабуть, «прилипли» до рук грошолоба кн. Меншикова), маючи явні докази інтриги останнього, гетьман не з причини нестачі грошей, як це за Г. Гуйссеном пише ван Гавен, але просто не спішився, щоб отримати цю княжу грамоту. Відомо, що Мазепа був дуже багатим і, напевно, без допомоги О. Меншикова міг подбати, щоб йому своєчасно прислано з Відня цю княжу грамоту» [6, с. 92-93]. На основі опрацьованих австрійських видань Т. Мацьків довів, що твердження С. Томашівського, а за ним Б. Крупницького та О. Оглоблина, що «Мазепа не отримав своєї княжої грамоти з причини заходів царя через свого посла у Відні, барона Й. Кр. фон Урбіха, який просив цісаря не видавати цієї грамоти гетьманові, не відповідає правді. Однак, ці заходи цар поробив уже після переходу гетьмана на шведську сторону (24 або 26 жовтня 1708 р.)» [6, с. 93]. Таким чином, Т. Мацьків спростовував ще одну невірну гіпотезу дослідників – гетьман таки мав би отримати грамоту: не Петро I, а О. Меншиков перешкодив йому в цьому. Багато уваги приділив автор аналізу відомостей учасників російсько-турецької війни, особливо тих, які містили інформацію про становище гетьмана або його війська. Зокрема, це стосувалося таких джерел: щоденник секретаря австрійського посольства в Москві Й. Корба та звіти самого посла О. Плеєра. Відомості, що подав Т. Мацьків, розкривали хід війни. Він проаналізував звіти пруського посла у Москві Г. Й. Кайзерлінга до свого короля. Інформувавши про хід Північної війни, дипломат акцентував увагу на переході І. Мазепи на шведську сторону та можливих наслідках цієї несподіваної події на подальший розвиток воєнних і політичних подій.

Т. Мацьків стверджував: причини невдачі шведсько-гетьманського війська були набагато складнішими, ніж це описувалося раніше. Це він пояснював недостатнім вивченням джерельної бази. Свою чергою, історик проаналізував звіти австрійського дипломата О. Плеєра, з яких випливало, що останній був добре поінформований про участь гетьманського війська у російсько-шведській війні. У його звітах до Відня йшлося про зростаюче невдоволення козаків ще до переходу на шведську сторону тим, що по всій Україні забиралися до Росії з церков гроші й дорогоцінності [6, с. 89].

У окремому розділі Т. Мацьків проаналізував французькі джерела. Зі всієї вивченої ним періодики, розглянутої в окремому підрозділі, можна зробити узагальнення – досить багато писалося про

обрання І. Мазепи гетьманом. У зв'язку з географічним віддаленням Франції звістки про справи у гетьманській державі доходили сюди досить пізно і не завжди вони були правдивими. Сучасний український дослідник гетьманських часів Т. Чухліб теж згадував про повідомлення газеті «Відомості Франції», особливо відзначив заголовки, якими рясніли періодичні видання у 1708–1709 рр., а саме «Уся Україна в крові», «Жінки і діти на вістрях шабель» [13].

Т. Мацьків відзначав інформативну діяльність двох французьких дипломатів: Фой де ля Невіля та Жана-Казимира де Балюза, які у звітах до свого короля повідомляли про стан Гетьманщини та діяльність І. Мазепи.

Ф. де ля Невіль «був одним з перших чужинецьких дипломатів, що особисто знав Мазепу і, пишучи про нього у прихильному тоні у своїх спогадах [...], «представляв» гетьмана публіці Західної Європи» [6, с. 103]. Попри все у дипломата була і таємна місія – переконати І. Мазепу прийняти пропозицію польського короля. Історик довів, що дипломат отримав багато привілеїв дорогою до Москви від польського короля, який натякнув на можливість союзу з гетьманом [6, с. 103].

Найбільше уваги Т. Мацьків приділив споминам та дипломатичній кореспонденції посла французького короля в Москві Жана де Балюза, як і більшість попередників, спираючись при цьому на публікації І. Борщака. Відзначимо, що знавець французьких архівів В. Ададуров піддав сумніву ідентичність листа Ж.-К. де Балюза до І. Мазепи [1, с. 12]. Т. Мацьків згадав повідомлення французького короля про його перебування в Батурині та враження від візиту. «Опісля цих відносин він повідомляв про плани козацької старшини щодо відновлення Великого Князівства Руського на засадах Гадяцької унії свій уряд, нагадуючи, що свого часу Франція підтримувала ідею Гадяцької унії» [6, с.106]. Але після переходу І. Мазепи на шведський бік французький король, як писав Т. Мацьків на основі посилення на архів, поставився скептично до цього рішення, оскільки гетьман «поповнив велику помилку, тому що не забезпечив як слід Батурина перед москвинами, таки перейшов до шведів» [6, с.107]. Причину неприхильного ставлення короля до гетьмана Т. Мацьків побачив у тому, що разом з керманічем перейшло не все військо.

У монографії 1988 р. Т. Мацьків виокремив хід перемовин між гетьманом та Карлом XII. Намагаючись з'ясувати питання щодо можливості та змісту переговорів між шведським королем і українським гетьманом, Т. Мацьків звернувся до записок шведських очевидців, офіційних історіографів Г. Нордберга й Г. Адлерфельта. Він з довірою ставиться до інформації цих авторів.

Останній, дванадцятий розділ праці присвячений гетьману І. Мазепі як легендарному герою художніх творів західноєвропейських авторів. Т. Мацьків побачив його у літературних творах Вольтера, спогадах польського шляхтича Пасека та мемуариста Е. Отвіновського [5, с. 33]. Ф. Погребенник погоджувався із думкою науковця про важливість дослідження життя Мазепи і зазначив: «Не буде перебільшенням сказати, що жоден з діячів нашої історії не привернув такої пильної уваги митців і вчених, як гетьман Мазепа, зокрема, в Україні, Росії, Польщі, Німеччині, Швеції та інших державах» [12]. Т. Мацьків відзначив, що гетьман з політичного діяча переходить у літературний образ: «Відомий англійський журналіст і автор «Робінзона Крузо» Д. Дефо у своїй книзі про царя Петра I писав: «... Мазепа не мав королівського титулу, але він був рівний королеві відносно влади, й у всякому відношенні був рівний, якщо у даних обставинах не перевищував короля Августа». Мазепа був вповні цього свідомий й уважав себе «мало менше польського короля» [7]. Т. Чухліб у своїй роботі згадував про Мазепу в поемі Байрона, яка стала поштовхом до написання поеми «Мазепа» Віктора Гюго (1829), «Полтава» Олександра Пушкіна (1829) та «Мазепа» Юліуша Словацького (1839) [13].

Отож, наукові праці Т. Мацьківа, які присвячені постаті гетьмана І. Мазепи, є ґрунтовними дослідженнями, що спираються на раніше маловідомі або й зовсім невідомі джерела. Як вчений-документаліст, історик також зумів відстежити різнобічну оцінку діяльності гетьмана, яка випливає з західних джерел, та спростувати цілу низку хибних тверджень щодо його політики. Досліджуючи тогочасні публікації та документи, що зберігаються в архівах Австрії, Англії, Німеччини, Швеції, Т. Мацьків проаналізував маловивчений аспект – ставлення європейського суспільства до діяльності І. Мазепи та до подій на українських землях зокрема. Історик вказував на значну заангажованість преси, яка знаходилася під значним впливом тогочасних вельмож, а також наголосив на тому, що І. Мазепа був популярною на той час постаттю на континенті, однак повноцінної оцінки ставлення тогочасного європейського суспільства до постаті українського гетьмана дослідник не здійснив. Для підтвердження популярності Мазепи Т. Мацьків звернувся до літературних творів тогочасних авторів: Вольтера, Пасека та Е.Отвіновського.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ададуров В. Теорія «вписування» української історії в європейський контекст та її методологічні засади. *Наукові записки УКУ*. 2015. Ч. 7 : Історія. Вип. 2. С. 49–76.
2. Атаманенко А. Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність. Острог, 2010. 672 с.
3. Калакура Я. Внесок Теодора Мацьківа в збагачення джерельної бази історії України. *На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа*. Київ, 1999. 240 с.
4. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. З передмовою Любомира Винара. Мюнхен: Український Вільний Університет, 1988. 284 с.
5. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа – князь Священної Римської Імперії. *Український історик*. 1966. Ч. 3-4. С. 33–40.
6. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. Київ, Полтава, 1995. 312 с.
7. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в працях Грушевського. *Український історик*. 1984. Ч.1-4. С. 111–122.
8. Мацьків Т. Гетьман Мазепа в працях М. Костомарова. *Іван Мазепа і Москва. Історичні розвідки і статті*. Київ, 1994. С. 124–137.
9. Мацьків Т. Князь Іван Мазепа – гетьман України. *Український історик*. 1979. Ч. 1-4. С. 55–68.
10. Мацьків Т. Україна у звітах англійського посла з Москви (1705–1710). *Український історик*. 1972. Ч. 3-4. С. 43–84.
11. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001. 464 с.
12. Погребенник Ф. Дослідження Теодора Мацьківа про Івана Мазепу. URL: <http://litopys.org.ua/coss4/mazk22.htm> (дата звернення: 01.10.2020).
13. Чухліб Т. Західна Європа про Мазепу. URL: <http://www.mazepa.name/biograph/mazepa13.html> (дата звернення: 01.10.2020).
14. Шевченко Ф. [Рецензія на працю]: Теодор Мацьків. Гетьман Іван Мазепа в тогочасних західноєвропейських джерелах 1687–1709. Мюнхен, 1988. 286 с. *Український історичний журнал*. 1993. № 2-3. С.115–121.
15. Mackiw T. English Reports on Mazepa 1687–1709. New York, Munich, Toronto, 1983. 128 p.
16. Mackiw T. Hetman der Ukraine Fürst des Heiligen Römischen reiches in zeitgenössischen Deutschen Quellen (1639–1709). München, 2000. 114 p.
17. Mackiw T. Prince Mazepa: Hetman of Ukraine in contemporary English publications 1687–1709. Chicago, 1967. 126 p.
18. Burton, June K. Theodor Mackiw: Mazepa: Hetman der Ukraine, Fürst des Hl. Römischen Reiches, in zeitgenössischen deutschen Quellen, 1639–1709. (Monographie Nr. 57.) Zweite verbess. Aufl. Ukrainische Freie Universität. München 2000. 114 S., 15 Abb. Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 51 (2002) H. 2. S. 316.

References

1. Adadurov V. Theory of «Inscribing» the Ukrainian History into European context: Methodological Principles. UCU scientific notes. 2015. Part 7: History. Vol. 2. Pp. 49–76.
2. Atamanenko A. Ukrainian Historical Association: ideas, individuals, activities. Ostroh, 2010. 672 p.
3. Kalakura Ya. Theodore Mackiw's contribution to the enrichment of the source base of Ukrainian history. *In honor of the 80th anniversary of Professor Theodore Mackiw*. Kyiv, 1999. 240 p.
4. Mackiw T. Hetman Ivan Mazepa in Western European sources 1687–1709. With a foreword by Lubomyr Wynar. Munich: Ukrainian Free University, 1988. 284 p.
5. Mackiw T. Hetman Ivan Mazepa – prince of the Holy Roman Empire. *Ukrainian historian*. 1966. Ch. 3-4. P. 33–40.
6. Mackiw T. Hetman Ivan Mazepa in Western European sources 1687–1709. Poltava, K., 1995. 312 p.
7. Mackiw T. Hetman Ivan Mazepa in the works of Hrushevsky. *Ukrainian historian*. 1984. Ch.1-4. P. 111–122.
8. Mackiw T. Hetman Mazepa in the works of M. Kostomarov. Ivan Mazepa and Moscow. Historical intelligence and articles. K., 1994. P. 124–137.
9. Mackiw T. Prince Ivan Mazepa – hetman Ukrainy. *Ukrainian historian*. 1979. Ch. 1-4. P. 55–68.
10. Mackiw T. Ukraine in the reports of the British ambassador from Moscow (1705–1710). *Ukrainian historian*. 1972. Ch. 3-4. P. 43–84.
11. Ohloblyn O. Hetman Ivan Mazepa and his time. N-Y; K.; Lviv; Paris; Toronto, 2001. 464 p.
12. Pohrebennyk F. Teodor Maskiw's research about Ivana Mazepu. URL: <http://litopys.org.ua/coss4/mazk22.htm> (data zvernennia: 01.10.2020).
13. Chukhlib T. Western Europe about Mazepa. URL: <http://www.mazepa.name/biograph/mazepa13.html> (date of application: 01.10.2020).
14. Shevchenko F. [Work review]: Teodor Maskiw. Hetman Ivan Mazepa in Western European sources 1687–1709. Munich, 1988. 286 p. [Retsenziia]. Ukrainian Historical Journal. 1993. № 2-3. URL: <http://litopys.org.ua/coss4/mazk.htm> (date of application: 01.10.2020).
15. Mackiw T. English Reports on Mazepa 1687–1709. New York, Munich, Toronto, 1983. 128 p.
16. Mackiw T. Mazepa Hetman der Ukraine Fürst des Heiligen Römischen Reiches in zeitgenössischen Deutschen Quellen (1639–1709). München, 2000. 114 p.
17. Mackiw T. Prince Mazepa: Hetman of Ukraine in contemporary English publications 1687–1709. Chicago, 1967. 126 p.
18. Burton, June K. Theodor Mackiw: Mazepa: Hetman der Ukraine, Fürst des Hl. Römischen Reiches, in zeitgenössischen deutschen Quellen, 1639–1709. (Monographie Nr. 57.) Zweite verbess. Aufl. Ukrainische Freie Universität. München 2000. 114 S., 15 Abb. Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 51 (2002) H. 2. S. 316.

Отримано: 06.03.2021 р.

Прорецензовано: 29.03.2021 р.

Прийнято до друку: 13.04.2021 р.

e-mail: pshenychnyi.yurii@gmail.com

volodymyr.marchuk@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2021-32-112-118

Пшеничний Ю., Марчук В. Свято-Вознесенський монастир поблизу Дубна в археологічних дослідженнях 2019–2020 рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2021. Вип. 32. С. 112–118.

УДК: 902.2 (477.411)

Юрій Пшеничний, Володимир Марчук**СВЯТО-ВОЗНЕСЕНСЬКИЙ МОНАСТИР ПОБЛИЗУ ДУБНА
В АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ 2019–2020 РР.**

Дослідження сакральних пам'яток Волині вимагає залучення нових джерел. Частина релігійних осередків зникла, залишивши про своє існування лише згадки в історичних документах. До таких об'єктів належить Свято-Вознесенський жіночий монастир (відомий також як Підборецький) який був заснований 8 квітня 1592 р. на острові Дубовець серед Сурмицького ставу в м. Дубно.

Протягом 2019–2020 рр. тут проводилися археологічні дослідження, організовані Державним історико-культурним заповідником м. Дубно спільно з Міжрегіональною громадською науковою організацією «Дубенський археологічний осередок» та студентами спеціальності «історія та археологія» Національного університету «Острозька академія».

Протягом цього часу було досліджено частину великого світського кладовища поблизу монастиря, яка виникла на завершальному етапі його існування, не раніше другої половини XVIII ст. Вдалося встановити, що на цій території орієнтовно після 1660-х років було влаштовано ями, потрібні для утилізації значних скупчень сміття та будівельних відходів. У свою чергу це може вказувати на те, що територія розкрита розкопом 2 від часу заснування монастиря залишалась вільною від забудови. Втім, не виключено, що якісь споруди на ній все ж таки були, але особливості конструкцій не посприяли їхній археологізації.

Поховання на кладовищі, виявленому під час розкопок, ймовірно, продовжувались також і після ліквідації обителі в 1832 р. Верхньою хронологічною межею функціонування кладовища є середина XIX ст. Таке датування обумовлене будівництвом нової церкви в селі Підборці в 1850 р., після чого стара монастирська церква на острові була розібрана, хоча поховання жителів села, ймовірно, тут ще продовжувались якийсь час.

Ключові слова: археологічні розкопки, м. Дубно, Підборецький монастир.

Yuriy Pshenichny, Volodymyr Marchuk**HOLY ASCENSION MONASTERY NEAR DUBNO
IN ARCHAEOLOGICAL RESEARCH, 2019–2020**

The study of the sacred monuments of Volyn requires the involvement of new sources. Some religious centers have disappeared, leaving only a mention of their existence in historical documents. Such sites include the Holy Ascension Convent (also known as Pidboretsky), which was founded on April 8, 1592 on the island of Dubovets among the Surmytsky pond in Dubno.

During 2019–2020, archeological research was organized here by the State Historical and Cultural Reserve of Dubno together with the Interregional Public Scientific Organization «Dubno Archaeological Center» and students majoring in «History and Archeology» of the National University «Ostroh Academy».

During this time it was investigated part of the large secular cemetery near the monastery arose at the final stage of its existence, not earlier than the second half of the XVIII century. It was established that in this area approximately after the 1660s, pits were arranged, necessary for the disposal of significant accumulations of garbage and construction waste. In turn, this may indicate that the area opened by excavation 2 from the time of the foundation of the monastery remained free from construction. However, it is possible that there were some buildings on it, but the peculiarities of the structures did not contribute to their archaeologicalization.

Burial in the cemetery, discovered during excavations, probably continued even after the liquidation of the monastery in 1832. The upper chronological limit of the cemetery is the middle of the XIX century. This dating is due to the construction of a new church in the village of Pidbortsy in 1850, after which the old monastery church on the island was dismantled, although the burials of the villagers probably continued here for some time.

Key words: archeological excavations, Dubno, Pidboretsky monastery.

Дослідження монастирів заснованих князями Острозькими потребує залучення нових джерел. Компенсувати прогалини у вивченні розвитку таких осередків значною мірою дозволяє археологія. Окрім аналізу матеріальної культури вона полегшує з'ясування просторово-планувальних особливостей території монастирів та особливостей їхньої забудови¹. Однією із таких малодосліджених пам'яток до недавнього часу залишався Свято-Вознесенський монастир поблизу Дубна. Дослідники волинських монастирів звертали на нього увагу від XIX ст. [2]. Не оминали його історію також сучасні науковці [1, с. 136–138]. Досі важливі писемні джерела для вивчення історії цієї обителі ще чекають на введення у науковий обіг [9].

Свято-Вознесенський жіночий монастир (відомий також як Підборецький) був заснований 8 квітня 1592 р. на острові Дубовець серед Сурмицького ставу, що у південній околиці Дубна (рис. 1).

¹ У Дубні та в його околиці в період XV–XVIII ст. діяло 4 православних монастирів: монастир Чесного Хреста, монастир Преображення Господнього, монастир Вознесенія Господнього (жіночий), монастир Різдва Богородиці (жіночий) та 2 римо-католицьких: бернардинський та кармеліток.

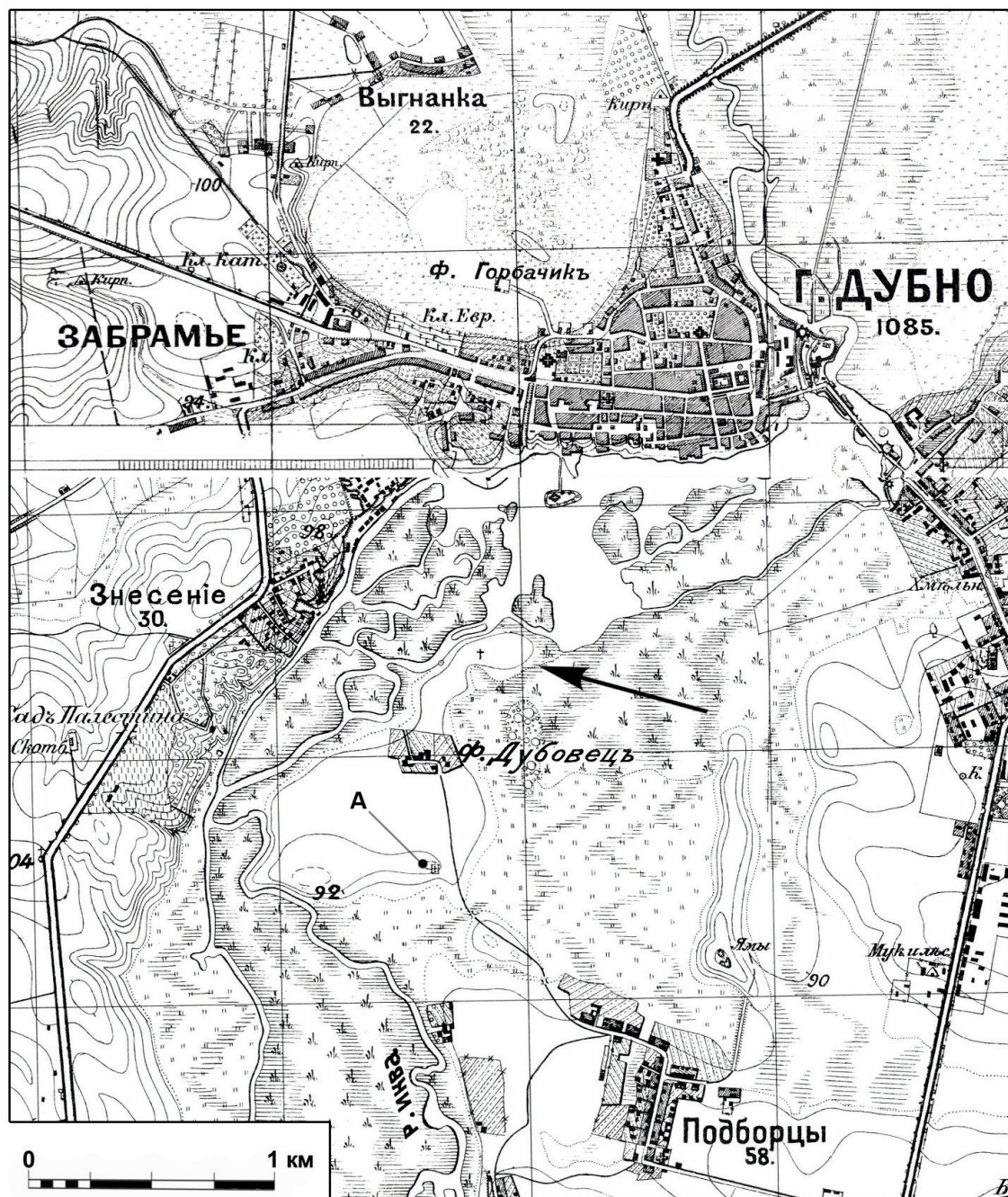

Рис. 1. Розташування урочища Острів Дубовець на карті генерального штабу РККА 1939 р. на основі зйомки 1885 р. А – місце кладовища с. Підборці після його перенесення з Дубовця.

У 1594 р. монастир отримав у довічне володіння від князя Василя-Костянтина Острозького село Підборці [2, с. 1551]. Принаймні до 1626 р. він належав до Луцько-Острозької православної єпархії. Пізніше, поруч із іншими православними монастирями в околиці Дубна, перейшов в унійну церкву та був переданий сестрам-василіанкам Чину Святого Василя Великого. У такому підпорядкуванні він проіснував до 18 листопада 1832 р. коли був офіційно скасований Литовською духовною Консисторією [2, с. 1550–1554].

Монастир почав вивчатися археологічно після відкриття цієї пам'ятки Віталієм Ткачем в 1996 р. [3; 6; 7]. В 1998 р. невеликі рятівні дослідження на пам'ятці провела В. Д. Гупало [8]. У 2001 р. внаслідок копання котлованів тут було порушено заповнення об'єкту кінця XVI – першої половини XVII ст., зруйновано поховання монастирського цвинтаря. На поверхні пам'ятки проводилися збори підйомного матеріалу, які дозволили локалізувати місцезнаходження об'єктів, що пов'язані із монастирем. Окрім потужного культурного шару Підборецького монастиря, на пам'ятці виявлено матеріали доби мезоліту, енеоліту, доби бронзи, ранньозалізного віку і слов'яно-руського часу, які вказують на те, що острів Дубовець був зручним місцем для періодичного проживання тут людей у давні часи.

У 2019–2020 рр. на острові Дубовець було продовжено археологічні дослідження, розпочаті в 2018 р. [4; 5]. Вони були організовані Державним історико-культурним заповідником м. Дубно спільно з Міжрегіональною громадською науковою організацією «Дубенський археологічний осередок» за підтримки Дубенської міської ради. У роботах брали участь студенти-практиканти спеціальності «історія та археологія» Національного університету «Острозька академія».

Розкоп 2 закладено західніше від розкопу 1, уздовж минулорічної розвідкової траншеї в межах арів 5–10 (рис. 2; 3). Відкрита площа становить 248,5 м². По західній стінці розкопу зафіксовано наступну стратиграфію: 0–0,3 м – орний шар, 0,3–0,8 (нижче по схилу – до 1 м) – сірий гумусований піщанистий ґрунт, нижче 0,8–1 м – біло-жовтуватий пісок. Знахідки періоду існування монастиря масово трапляються починаючи з орного шару, а його об'єкти фіксуються вже від рівня 0,2–0,4 м.

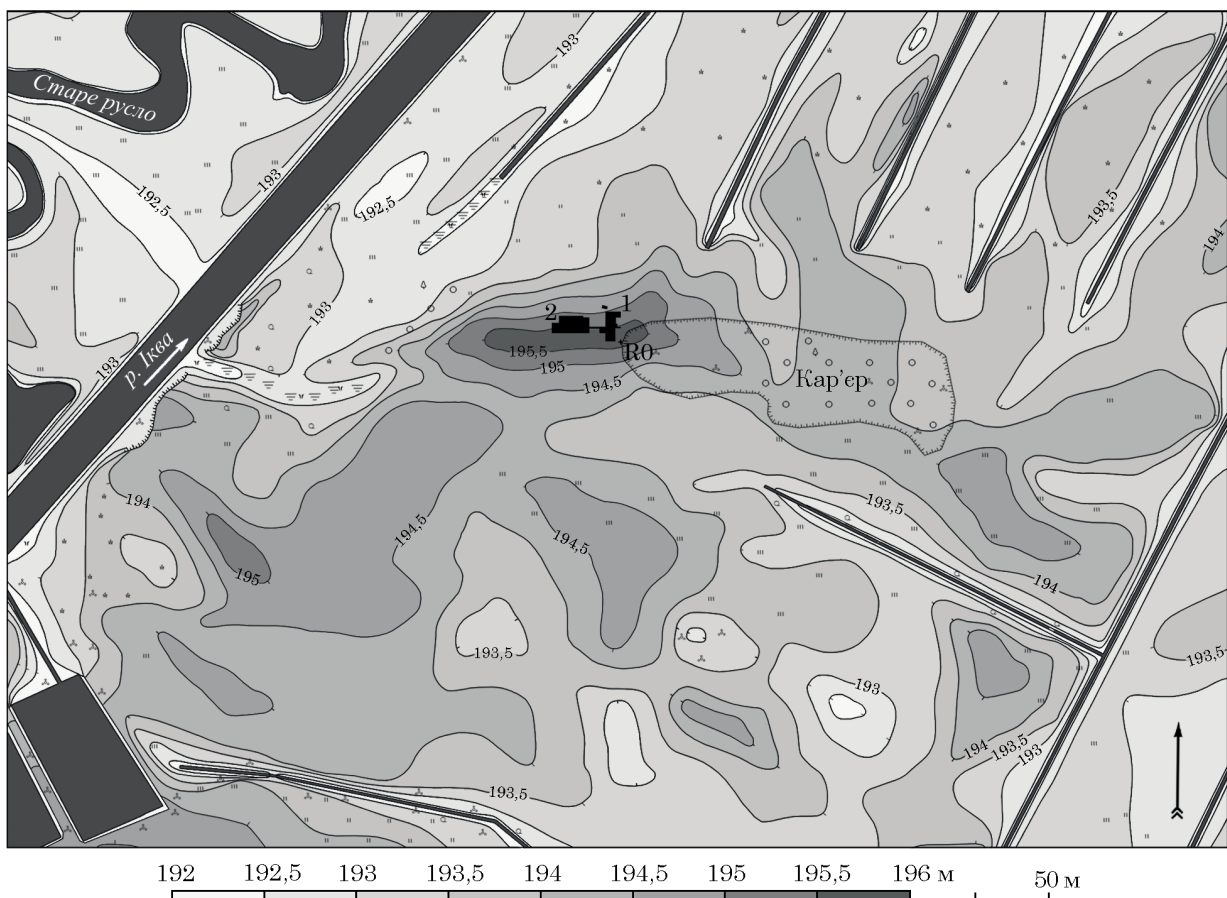

Рис. 2. Гісометрична модель урочища Острів Дубовець із позначенням розкопів 1 (2018 р.) та 2 (2019 р.).

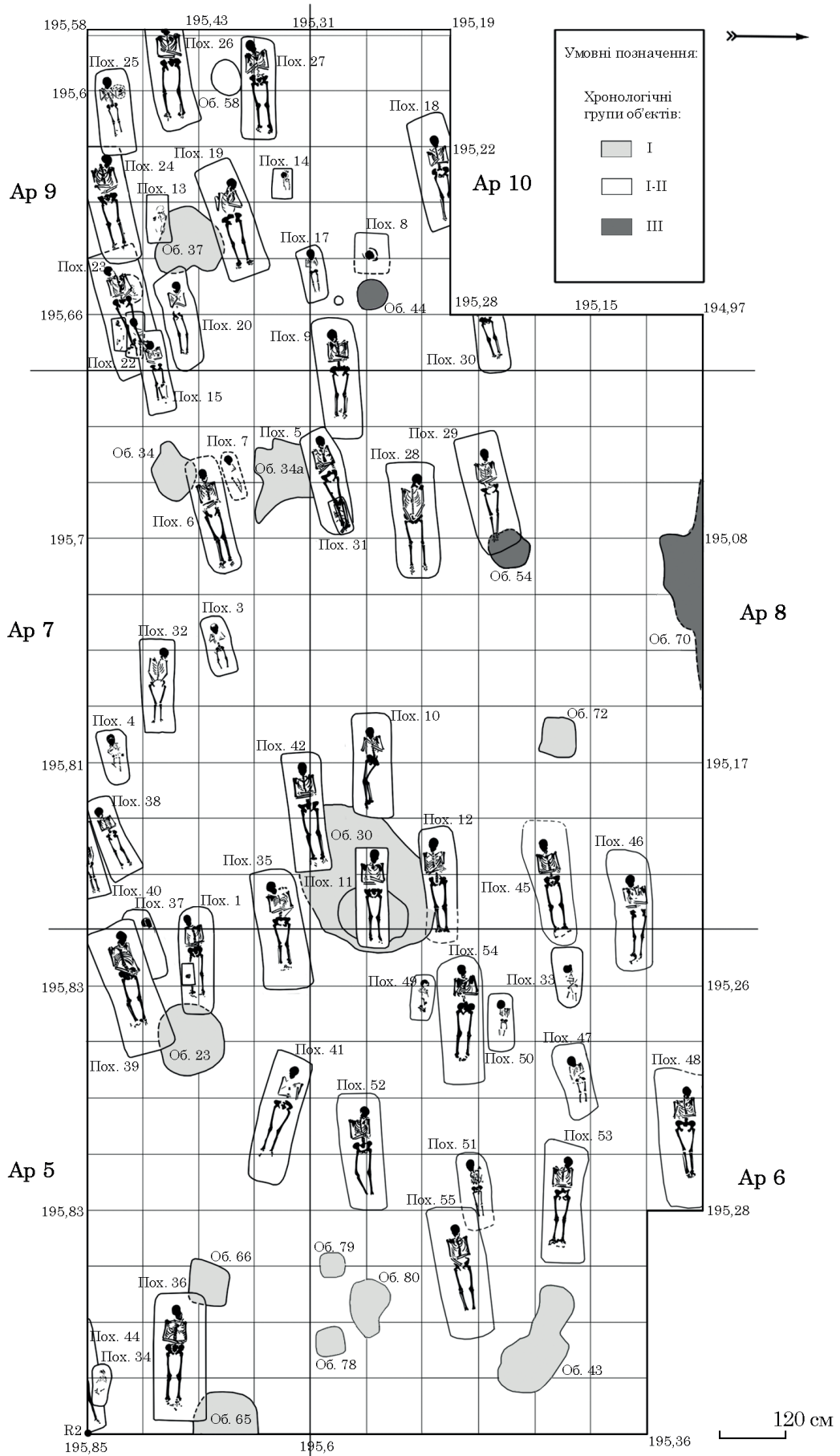

Рис. 3. Загальний план розкопу 2 (2019 р.).

У розкопі 2 відкрито 16 об'єктів, віднесених до періоду функціонування на острові Свято-Вознесенського монастиря. На основі датування матеріалу із заповнення об'єктів їх розділено на наступні хронологічні групи: I – кінець XVI – середина XVII ст.; I-II – XVII – початок XIX ст.; III – друга половина XVII – початок XVIII ст.

Об'єкт 23 – зафіксовано на глибині 0,8 м у вигляді округлої плями, заповненої ґрунтом темно-сірого кольору із значним включенням вугликів, перепаленої глини, а також фрагментів посуду і кахель. Об'єкт мав у розрізі форму сферичної ями, глибиною 0,65 м від рівня виявлення. Фрагменти посуду та кахель мають ранній для керамічного комплексу монастиря стиль декоративного оздоблення і можуть бути віднесені до першої половини – середини XVII ст. У заповненні знайдено також наперсток для шиття/вишивання.

Об'єкт 30 – зафіксовано на глибині 0,8 м у вигляді овальної, видовженої з північного сходу на південний захід плями. Верхній рівень його заповнення із південно-західної сторони було зрізано розвідковою траншеєю. Розміри виявленого об'єкту становили 2,25×2,5 м. Від рівня виявлення на заповненні об'єкту зафіксована три суглинкових останця, які мали товщину 0,1–0,15 м, місцями до 0,2 м. Як вдалося встановити, вони були штучно розділені поховальними ямами, влаштованими на цьому місці пізніше. Тому попередньо поверхня об'єкту була покрита суцільним шаром лесоподібного суглинку. Нижче цього шару залягав світло-сірий ґрунт перемішаний з суглинком, а під ним у скісному напрямку залягав шар сірого ґрунту насичений вугликами, потужністю до 0,25 м. Матеріали із непорушених похованням шарів представлені типами посуду характерними для кінця XVI – середини XVII ст., а також кахлями з раннім для комплексу монастиря стилем декоративного оздоблення. З непорушених шарів походить коронний шеляг Яна Казимира, що вказує на те, що об'єкт було засипано не раніше 1660-х рр. Первинне призначення ями залишається нез'ясованим, надалі її використано для викидання попелу і побутових відходів. Її верхній рівень закидано чистою глиною, яка, ймовірно, залишилася від проведення будівельних чи ремонтних робіт.

Об'єкт 34 – зафіксовано на глибині 0,8 м у вигляді округлої, видовженої плями, розмірами 1,2×1 м. В розрізі по лінії північ-південь об'єкт мав форму ями, стінки якої звужувались до дна, глибиною 0,5 м. В північній частині об'єкт зруйновано похованнями 6, 7. Об'єкт був заповнений значною кількістю фрагментів цегли пальчатки та сирцевою цеглою. Фрагменти посуду з об'єкту представлені уламками полив'яних та морених горщиків з вінцем характерним за профілем для першої половини-середини XVII ст. Заповнення ями утворене демонтованою конструкцією кахельної печі. Об'єкт 34 а – зафіксовано у розвідковій траншеї поблизу об'єкту 34, які на рівні виявлення становили суцільну пляму. Згодом виявилось, що вони розділені похованнями 6, 7, а з північної сторони його зруйнувало поховання 5. В заповненні об'єкту 34а знайдено шеляг короля Яна Казимира 1665 р.

Об'єкт 37 – виявлено на глибині 0,8 м у вигляді плями з нерівними краями, розмірами бл. 1,25×1,25. В розрізі об'єкт мав форму ями, з північної сторони заглибленої на 0,4 м. Пошкоджений похованнями 13, 19, 20. Заповнення об'єкту містило значною мірою включення вугілля. Матеріали представлені уламками коробчастих кахель та посуду. Стиль орнаменталізації лиць кахель та морфологічно-декоративні особливості посуду дозволяють віднести час існування об'єкту до першої половини-середини XVII ст.

Об'єкт 44 – виявлено у вигляді округлої ями на глибині 1 м, розмірами 0,55×0,65 м, що була заглиблена на 0,5 м. Нижче середини висоти вона звужувалась до ширини 0,2 м і опускалась до рівного дна. На основі виявлених матеріалів час існування об'єкту визначено в межах другої половини XVII – початку XVIII ст. За призначенням його визначено, як стовпову яму. За 0,3 м з південної сторони від об'єкту на висоту до 0,1 м зафіксовано основу круглого в перетині стовпа, діаметром 0,18 м, що був встановлений вертикально. Зважаючи на збереженість дерева у піщанному ґрунті, можна припустити, що цей стовп було встановлено у відносно пізній час. Він може бути рештками надмогильного хреста для розташованого східніше поховання.

Об'єкт 54 – виявлено на глибині 1,1 м. Мав форму округлої ями з нерівними краями, заглибленої на 0,1–0,23 м. В заповненні виявлено фрагменти посуду, за якими час існування об'єкту датується другою половиною XVII–XVIII ст.

Об'єкт 58 – виявлено на глибині 1,0 м. На рівні фіксації мав овальну форму, розмірами 0,5×0,65 м. Розріз по лінії захід-схід показав, що об'єкт нижче середини висоти звужується до ширини 0,2, закінчуючись стовповою ямою з плоским дном. За матеріалами датовано XVII – початком XIX ст.

Об'єкт 65 – читався вже на глибині 0,8 м, але був виділений лише на глибині 1,1 м, коли вдалося відділити його від накладеного на нього поховання. Частина об'єкту заходила у східну стінку розкопу, з північної сторони він виявився частково зруйнованим розвідковою траншеєю та обвалом її стінки. Досліджена частина об'єкту вказувала на те, що він мав чотирикутну форму, а його розміри становили 1,25×1,75. Нижче орного шару він був заглиблений на 0,75 м. Нечисельні керамічні матеріали близькі виробам, що характерні першій половині XVII ст.

Об'єкт 66 – виявлений на глибині 1,0 м, частково зруйнований похованням 36. Мав розміри чотирикутної ями неправильної форми, розмірами 0,85×0,7 м, завглибшки 0,37 м. По середині чітко читався контур чотирикутного в поперечному розрізі стовпа. Заповнення було бідне на матеріали. Тут знайдено декілька фрагментів ліпного посуду та фрагмент вінця полив'яної посудини оздобленого «малинкою», що характерне для першої половини XVII ст.

Об'єкт 70. В арі 8, в квадратах 34–36 нижче орного шару в значній кількості почали траплятися матеріали, які відразу не вдалося пов'язати із заповненням об'єкту. На глибині 1,5 м його було зафіксовано у вигляді великої за розміром споруди. Його довжина у верхній частині становила понад 3 м, глибина 0,8 м. Більша частина об'єкту заходила у стінку розкопу. Його визначено як підвал наземної будівлі значних розмірів. В заповненні об'єкту виявлено велику кількість фрагментів керамічних та скляних виробів, а також три шеляги короля Яна Казимира. Об'єкт датовано кінцем XVII–XVIII ст.

Об'єкт 72 – виявлено на глибині 1,2 м у вигляді підчотирикутної ями, розміром 0,7×0,65, яка нижче середини висоти звужувалась у зміщену від центру стовпову яму, шириною 0,15 м. В заповненні ями виявлено бідний матеріал, зокрема лише декілька стінок полив'яних горщиків, які за якістю і кольором поливи віднесено до XVII ст.

Об'єкт 43. Контури об'єкта локалізовані на глибині 0,9 м у вигляді витягнутої плями з округлими контурами. Розміри по рівню виявлення склали 1,9×1 м. Розріз показав, що об'єкт мав форму ями з плавно округлим дном і був заглиблений на 0,34 м від рівня фіксації. Заповнення містило значні включення вугілля та у меншій мірі суглинку і дрібної цегли. У заповненні знайдено фрагменти керамічних виробів, які за морфологічними та декоративними рисами характерні для першої половини XVII ст.

Об'єкт 78, об'єкт 79, об'єкт 80 були відкриті в межах квадратів 86–88 та 96–98 в арі 6. З них об'єкт 80 був зафіксований на глибині 1 м. Вище цієї глибини його перекривав культурний шар часу існування монастиря. На рівні виявлення об'єкт мав вигляд округлої витягнутої плями, східний край якої потоншувався, розмірами 0,68×0,95 м. У вертикальному перерізі об'єкт являв собою яму з нерівними сторонами і округлим дном, завглибшки 0,8 м. В заповненні виявлено фрагменти кераміки періоду існування монастиря.

Об'єкти 78 та 79 були зафіксовані на глибині 1,3 м. Вони мали форму близьку до прямокутника з округлими кутами. Розміри на рівні виявлення склали: об'єкт 78 – 0,4×0,4 м; об'єкт 79 – 0,45×0,45 м. Їхня збережена глибина становила відповідно 0,12 та 0,16 м. В заповненні обох об'єктів виявлено фрагменти посуду, які характерні для першої половини XVII ст.

Об'єкти 30 та 34 відзначаються присутністю у них багатьох крупних уламків кахель (у тому числі мископодібного типу), значних включень суглинку, перепаленої глини, цегли, зокрема із вапняним розчином, а також цегли-сирцю. Вони відображають наслідки демонтажу опалювальних печей монастиря. За стилістичними і типологічними особливостями коробчасті кахлі датуються XVII ст. Поставлені з них печі використовувались від початку існування монастиря та принаймні до другої половини XVII ст., після чого були демонтовані. Про це свідчить датування комплексу кераміки із заповнення об'єктів і присутність у них шелягів короля Яна Казимира.

На дослідженій площі відкрито 55 поховань. Кістяки лежали в прямокутних ямах, на глибині 1,1–1,8 м, максимально 2,2 м від R₂. Орієнтація: головою на захід, південний захід, рідше північний захід. Положення: випростане на спині. Верхні кінцівки складені в області грудей або тазу, в двох випадках (поховання № 10 і поховання № 19) одна з кінцівок зігнута у лікті до свого плеча. Нижні кінцівки витягнуті, за винятком поховання № 10, у якого вони зігнуті у колінах. У багатьох випадках навколо кістяків простежено рештки дерева від трун, знайдено від 1 до 8 цвяхів. Поховальний інвентар виявлено у трьох випадках. З поховання № 3 походять два гудзики, виготовлені зі скляної пасти, круглої сплюсненої форми білого і блідо-синього кольору, діаметром 1,3–1,4 см. В одного з них збереглося вплавлене залізне вушко. Один гудзик знаходився на грудях, другий – нижче правої лопатки. Крім цього під нижньою щелепою зафіксовано *in situ* фрагмент намиста, виготовленого з

глини (?). У похованні 39 знайдено свинцеву запонку із скляною вставкою синього кольору вище руків'я грудини. У похованні 20 виявлено подібну свинцеву запонку без скляної вставки. Такі запонки уживалися в сорочках як елементи святкового костюма. Масового поширення вони набули в польській моді у другій половині XVIII – початку XIX ст.

У усіх випадках накладання поховань на об'єкти монастиря перші перерізили другі. Припинення використання об'єктів (№№ 30, 34, 37) на основі знахідок шелягів Яна Казимира відбулося не раніше 1660-х рр. Але після цього використання ділянки для захоронень, вірогідно, відбулося не відразу. На це вказує те, що у заповненні поховання № 24 знайдено гріш Станіслава Августа 1767 р., а в похованні № 33 – шеляг Августа III 1755 р. Вони дають нижню хронологічну межу для встановлення часу появи поховань. Керамічні матеріали із могильних ям у багатьох випадках представлені змішаними комплексами, що за часом побутування вписуються в рамки від першої половини XVII до початку XIX ст. До того ж гудзик із заповнення могильної ями поховання № 6 має аналогії серед гудзиків періоду від Наполеонівських воєн до польського повстання 1830 р.

У розкопі 2 не виявлено переконливих свідчень присутності тут в давнину довгострокової житлової чи господарської забудови. Виняток становить об'єкт 70, невелика частина якого була захоплена розкопом, але в основному він виходив за його межі у північному напрямку. Присутність натомість у розкопі групи об'єктів із заповненням демонтажного характеру свідчить про те, що на цій території орієнтовно після 1660-х років було влаштовано ями, потрібні для утилізації значних скупчень сміття та будівельних відходів. У свою чергу це може вказувати на те, що територія розкрита розкопом 2 від часу заснування монастиря залишалась вільною від забудови. Втім, не виключено, що якісь споруди на ній все ж таки були, але особливості конструкцій не посприяли їхній археологізації.

У зміненому розташуванні Підборецьке кладовище відображено на карті 1885 р. поблизу дороги до фільварку, на місці, де зараз знаходиться хрест-фігура.

Список використаних джерел і літератури:

1. Горін С. Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV – середини XVII ст.: функціонування і місце у волинському соціумі. Київ, 2012. 560 с.
2. Пероговский В. Бывшие православные монастыри в г. Дубне Волынской губернии, основанные князьями Острожскими (окончание). *Волынские епархиальные ведомости. Часть неофиц.* 1880. № 34. С. 1537–1554.
3. Прищепя Б. А., Ткач, В. В. Археологічне обстеження околиць Дубна. *Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр.* Київ, 1998. С. 134–135.
4. Пшеничний Ю., Бардецький А., Бончковський О. Роботи на багатощаровому поселенні Дубно – острів Дубовець. *Археологічні дослідження в Україні в 2018 р.* Київ, 2020. С. 174–178.
5. Пшеничний Ю., Бардецький А. Розкопки в Дубні на багатощаровій пам'ятці Острів Дубовець. *Археологічні дослідження в Україні в 2019 р.* Київ, 2020. С. 248–252.
6. Ткач В. Острів Дубовець та Підборецький монастир у картографічних джерелах і за даними археологічних досліджень. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею.* Рівне, 2007. Вип. V. С. 110–115.
7. Ткач В. Археологічні знахідки з Підборецького монастиря. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею.* Рівне, 2014. Вип. XII. Ч. 2. С. 123–127.
8. Hupało W. Wstępne badania w obrębie klasztoru Podboreckiego na Wołyniu. *Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego*, T. XIX. Rzeszów, 1998. S. 233–249.
9. Księga klasztoru dubieńsko-dubowieckiego W[ielebnych] Panien Bazylianek ZSBW, praw ich funduszowych i różnych innych z różnych stron czerpanych wiadomości za przełożęństwa J. Panny Ludwiki Abramowiczowej, sporządzona roku 1810 przez Onufrego Leśniewskiego, burgrabiego grodzkiego sieradzkiego, Bogu na chwałę. In folio stron 169. Archiwum Narodowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków. Rkps 1090.

References

1. Horin S. Monastery Lutsko-Ostrozkoj yeparkhii kintsia XV – seredyiny XVII st.: funktsionuvannia i mistse u volynskomu sotsiumi. Kyiv, 2012. 560 s.
2. Perohovskiy V. Byvshye pravoslavney monastyri v h. Dubne Volynskoi hubernyy, osnovannyye kniaziamy Ostrozhskeyu (okonchanye). *Volynskyye eparkhialnye vedomosti. Chast neofyts.* 1880. № 34. S. 1537–1554.
3. Pryshchepa B. A., Tkach, V. V. Arkheolohichne obstezhennia okolyts Dubna. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1997–1998 rr.* Kyiv, 1998. S. 134–135.
4. Pshenychnyi Yu., Bardetskyi A., Bonchkovskiy O. Roboty na bahatosharovomu poselenni Dubno – ostriv Dubovets. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini v 2018 r.* Kyiv, 2020. S. 174–178.
5. Pshenychnyi Yu., Bardetskyi A. Rozkopky v Dubni na bahatosharovii pamiattsi Ostriv Dubovets. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini v 2019 r.* Kyiv, 2020. S. 248–252.
6. Tkach V. Ostriv Dubovets ta Pidboretskyi monastyr u kartohrafichnykh dzherelakh i za danymy arkheolohichnykh doslidzhen. *Naukovi zapysky Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu.* Rivne, 2007. Vyp. V. S. 110–115.
7. Tkach V. Arkheolohichni znakhidky z Pidboretskoho monastyria. *Naukovi zapysky Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu.* Rivne, 2014. Vyp. XII. Ch. 2. S. 123–127.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Отримано: 12.04.2021 р.

Прорецензовано: 28.04.2021 р.

Прийнято до друку: 10.05.2021 р.

e-mail: nrjtarovska@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2021-32-120-126

Райтаровська Н. Руські землі у міжнародному житті Європи в VIII-X ст. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2021. Вип. 32. С. 120–126.

УДК: 930.2:[327:(470:4)]"07/09"

Наталія Райтаровська**РУСЬКІ ЗЕМЛІ У МІЖНАРОДНОМУ ЖИТТІ ЄВРОПИ В VIII-X СТ.**

У статті зроблено спробу окреслити основні аспекти становища руських земель в міжнародному житті Європи у VIII-X ст. Розглянуто версії походження Аскольда та підтримано гіпотезу його приналежності до династії Ськьольдунгів. Щодо Діра, то найбільш вірогідним сьогодні є припущення що Дір жив раніше за Аскольда, і саме він вперше спробував скинути з Києва залежність від хозарського каганату, а інформація з «Повісті минулих літ» є вставкою літописців. На основі різноманітної джерельної бази, зокрема із залученням «Баварського Географа» та даних археологічних досліджень, підтримано версію локалізації руського каганату у Придніпров'ї із центром у Києві.

Ключові слова: Аскольд, Дір, Ськьольдунги, конунг, Славія, Стара Ладога, «Бертинські аннали», руський каганат, «Баварський Географ», каган, Куявія.

Natalia Raitarovska**RUS' IN THE INTERNATIONAL LIFE OF EUROPE IN VIII-X CENTURIES**

The article attempts to outline the main aspects of the situation of Rus' land in the international life of Europe in the VIII-X centuries. Vikings have long been known East Europe, and the first contacts began far away before the famous «Invitation of the Varangians» in the «Povist mynulykh lit». Old Ladoga became the center of a conglomerate of the surrounding Ugro-Finnish-Varyag-Slavic tribes, and is known in Arabic sources as «Slavia». Versions of Askold's origin are also considered and the hypothesis that he probably belonged to the Scylding dynasty is supported. Askold pursued a very active foreign policy, in particular, he signed an agreement with the Byzantine Empire and was baptized. It is likely that he commissioned his own chronicle, the corrected version of which was included in the oldest Chronicle reports. As for Dyrr, the most likely assumption today is that Dyrr lived before Askold, and he was the first to try to get rid of dependence on the Khazars Khaganate, and information from the «Povist mynulykh lit» is an insert of chroniclers. The article analyzes information from the «Annales Bertiniani», which report on the famous embassy to the Frankish Emperor Louis the Pious from the Kagan of the Rus'. This message caused a heated discussion about the localization of the Rus' Khaganate. The assumption of Omelyan Pritsak, who claimed that the Rus' Khaganate was located not far from the Khazar Khaganate, and Kyiv was founded by the Khazars, does not have sufficient scientific arguments in its favor today. The localization of the Rus' Khaganate in the North-East Rus' is also unconvincing, because in the IX century the rulers of Aldeigyuborg did not make campaigns to the Byzantine Empire, and did not use the title of Khagan, but called themselves konungs. Based on a various sources, in particular using the Geographus Bavarus and archaeological research, the version of localization of the Rus' Khaganate in the Dnipro region with the center in Kyiv was supported.

Key words: Askold, Dyrr, Scylding, konung, Slavia, Old Ladoga, Annales Bertiniani, Rus' Khaganate, Geographus Bavarus, khagan, Kuiavia.

Дипломатичні відносини із скандинавськими країнами були одними із найважливіших аспектів міжнародної політики Русі протягом значного періоду її існування. Торгові стосунки та військові союзи підкріплювались шлюбами руських князів із скандинавськими принцесами, чи скандинавських королів із руськими княжнами. Від часу заснування руської держави до правління Володимира Великого та Ярослава Мудрого дійшла інформація про відносини окремих руських земель із варягами, і більшість якої торкається дуже дискусійних проблем історії Східної Європи VIII-X ст. Зосередимось на кількох важливих моментах, на які потрібно звертати увагу під час вивчення міжнародного становища руських земель у VIII-X ст.

Майже всі історики, які вивчали період VII – IX ст. у Північно-Східній Європі, дійшли висновку, що навколо Старої Ладоги поступово сформувався міцний союз місцевих племен, центром яких

була вона. В сучасній історіографії за цим конгломератом усталилась назва Слав'я, яку надали арабські автори IX-X ст. [24, с. 45; 18, с. 106-115] Етнічний склад Старої Ладоги наведений у найдавніших літописних зведеннях: угро-фінські племена чудь, меря і весь, варяги та слов'яни [26, с. 34-35], і скандинавам були відомі землі Північно-Східної Європи ще задовго до знаменитого «запрошення варягів» [21, с. 164-170]. Найбільш ймовірною сьогодні виглядає гіпотеза, що Старою Ладогою правили вихідці з бічної гілки данських Скульдунгів [13, с. 12-39] Після того, як Хальвдан Старий залишив Стару Ладогу і повернувся у Ютландію, щоб взяти участь у боротьбі за данський престол, владу тут захопили місцеві конунги, а потім вона знову перейшла у руки шведів. Схоже на те, що в Альдейгуборзі вже сформувалась на той час власна потужна верхівка, яка складалась з місцевих варягів на чолі з Ингваром, та з словен разом із угро-фінськими племенами [38, с. 23-28].

До наших днів дійшли скупи відомості про похід данських вікінгів на територію Східної Європи, про що йдеться у «Житті святого Анскарія». Спочатку дани успішно вторглися у Швецію і мало не захопили Бірку, однак шведському королеві Анунду вдалось їх переконати піти походом на інше «багате східне місто» [8, с. 697]. Цілком імовірно, що йшла мова про Альдейгуборг, який до середини IX ст. вже був доволі багатим та відомим серед варягів. Археологи знайшли на горизонті E2 сліди від пожежі, датовані 852-855 роками, що підтверджує інформацію від Рімберта [13, с. 34; 26, с. 160]. Напевне, під час вторгнення данів у Стару Ладогу і загинув конунг Ингвар. Після того, як дочка Ингвара Ингігерд відмовила шведському конунгові Фрамару, який приїжджав до неї свататись, Фрамар за допомогою Стурлауга захопив Стару Ладогу та одружився з Ингігерд. Фрамар спочатку правив у Альдейгуборзі спільно із місцевою верхівкою, однак поступово почав перетворюватись на одноосібного монарха, що не влаштувало ладожан [38, URL]. Після успішного повстання Фрамара вдалось вигнати із Старої Ладоги, тож ладозька еліта вирішила запросити до себе на престол Рюрика, сина Хальвдана Старого, який би значно краще підійшов на роль запрошеного правителя, ніж шведський конунг.

Період між 810 і 852 роками у історії зв'язків між Північно-Східною Європою та скандинавськими країнами висвітлений у джерелах дуже фрагментарно, адже саме тоді починається активна фаза набігів вікінгів на західноєвропейські країни. Однак руські землі не зникають з поля зору тогочасних літописців. Бурхливу дискусію спричинила згадка у «Бертинських анналах» про посольство від кагана росів до франкського імператора Людовіка Благочестивого у 839 році: *«надіслав також... деяких людей, які стверджують, що вони, тобто народ їх, називається Рос (Rhos); король (rex) їх, якого звать каганом (chacanus), направив їх до нього (Теофіла), як вони запевняли, заради дружби. Він (Теофіл) просив..., щоб милістю імператора і за його допомоги вони отримали можливість крізь його імперію безпечно повернутися на батьківщину, бо шлях, яким вони прибули до Константинополя прямує землями варварськими і у своїй надзвичайній дикості винятково лютих народів, і він не бажав, щоб вони повертались цим шляхом, аби не наражались за нагоди на яку-небудь небезпеку. Ретельно розслідувавши цілі їхнього прибуття, імператор дізнався, що вони походять з народу шведів (Sueones), і, вважаючи їх радше розвідниками і в тій країні і в нашій, ніж послами дружби, вирішив про себе затримати їх до тих пір, доки не вдасться достеменно дізнатися, чи з'явилися вони з щирими намірами, чи ні. Про це він не оминув... повідомити Теофілові, а також про те, що з любові до нього прийняв їх ласкаво і що, якщо вони виявляться гідними довіри, він відпустить їх, надав можливість безпечного повернення на батьківщину і допомогу; якщо ж ні, то з нашими послами відправить їх перед його (Теофіла) очі, аби той сам вирішив, як з ними слід вчинити»* [1, с. 438].

Це повідомлення, хоча і невелике за обсягом, але містить дуже важливу інформацію: першу згадку про назву Русь, відомості про те, що правитель цих росів (так називали себе послы – прим.авт.) носив титул каган, свідчення широких міжнародних зв'язків цієї країни із сусідніми державами. Судячи з усього, послы були шведами, і Август Шльоцер навіть запропонував читати титул каган, як скандинавське ім'я Хакон. Постає питання звідки ж відправилися послы до Людовіка Благочестивого? Детально розглянули всі версії місцезнаходження каганату росів Джонатан Шепард та Саймон Франклін [41, с. 18-34]. Ці ж дослідники вважають, що центром руського каганату була Стара Ладога або ж Рюрикове городище і їхню версію підтримало чимало сучасних російських істориків, зокрема Євген Пчолов [35, с. 89-112], Олена Галкіна [15, с. 35-67], та Владислав Дучко [2, с. 28]. Згідно з цією гіпотезою, саме із Ладоги було відправлене посольство до Людовіка Благочестивого, а також відбувся похід варягів на Константинополь у 860 році. Цю версію продовжив розвивати Костянтин Цукерман, який стверджує, що датування «Повісті минулих літ» невірне, і насправді літописний

Рюрик прийшов у Ладогу в 895 році. Історію Русі він пропонує ж розділити на два етапи: перший – 30-70-ті рр. IX ст., другий – кінець IX ст. і прихід Рюрика [44, с.89-115]. У першому етапі і було створено в Ладозі Руський каганат, який у 70-х роках було зруйновано невідомо ким. Концепцію Цукермана детально проаналізував Петро Толочко, справедливо зауваживши, що його аргументація є дуже слабкою і повністю запозичена у попередників [36, с.103]. Однак локалізація руського каганату у Приладожжі сьогодні є дуже популярною в сучасній російській історіографії, що дозволяє відсунути Київ на маргінес руської історії. Крім того, як помітно із вищевикладеного матеріалу, протягом IX ст. у Старій Ладозі йшла міжусобна боротьба, яка не дозволяла зосередити увагу на зовнішній політиці.

Ще Степан Гедеонов, проаналізувавши відомі йому джерела, дійшов висновку, що найімовірнішим місцем локалізації руського каганату було у Середньому Подніпров'ї [16, с.87]. Інший відомий дослідник історії древньої Русі Омелян Прицак також стверджує, що руський каганат знаходився у Придніпров'ї з центром у Києві, а Київську Русь заснували хозари [18, с.56]. Ця версія вченого сьогодні не має достатніх наукових аргументів на свою користь, особливо його твердження, що Київ було засновано хозарами у першій половині IX ст. На ранніх археологічних горизонтах Києва переважає слов'янський елемент, а хозарський майже відсутній, що аргументовано довів Петро Толочко [37, с.102]. Ще більше заперечень викликає тенденційна теза Прицака, що поляни нібито насправді належали до хозарських племен. Проте не викликає сумнівів той факт, що у IX ст. навколо Києва існувала держава і її правитель міг носити титул кагана, що засвідчено арабськими джерелами.

Перша згадка про русів в арабській літературі міститься в «Книзі шляхів та країн», автором якої вважається дослідник з центрального Ірану Абу Ісхак ал-Фарісі ал-Істахрі (849/850-934). Згідно з нею: *«Земля слов'ян велика, довжиною 2 місяці (шляху). Руси – народ в стороні болгар, між ними і слов'янами. Тиль – це ім'я річки, яка тече від русів до болгар. Тиль впадає в море хозар. Мова русів інша від хозар. Русів три категорії. (Один) тип їх – ближче до Булгару. Їх найвіддаленіша категорія називається Салаві. А третя категорія називається Арсанія, її правитель в Арсі. Люди прямують через торгівлю до Куйаби. Що стосується Арса, тоді ніхто не заходить, бо вони вбивають кожного, хто стане на їхню землю із чужоземців. З Арса привозять чорних соболів та олово. Руси – народ, (який) спалює своїх померлих. Ці руси торгують з хозарами, Візантією та Великим Булгаром. Від Булгара до Куйаби – близько 20 переходів»* [9, с. 128].

Схожа інформація про русів міститься в анонівному трактаті «Межі світу від Сходу до Заходу»: *«Країна (русів). На схід від неї – гора печенігів, на південь – річка Рута, на захід – слов'яни, на північ – незаселена північ. Це велика країна, народ її невихований, зі всіма воює і перемагає. Правителя їх звати хакан русів. В них багата країна. Серед них є група з мороват. Серед них є група слов'ян, які їм служать. Куйа – місто русів, найблище до мусульман, приємне місто і резиденція правителя. Сла.а – приємне місто, в ньому завжди мир, ведеться торгівля з країною Булгар. Артаб – місто, де вбивають будь – якого чужинця і звідки вивозять дуже цінні леза для мечів та мечі»* [25, с. 178].

В сучасній історіографії із Славією загальноприйнято ототожнювати Стару Ладогу та прилеглі до неї землі, із Куйябою – Київ, і дискусійною залишається локалізація Артанії. Отже, інформація послів про їхнє етнічне походження та титул правителя підтверджується різними джерелами, незалежними одне від одного. Спробуємо тепер локалізувати руський каганат та з'ясувати, хто ним правив. Першими документально засвідченими правителями Київської держави були Аскольд і Дір. Без сумнівів вони були скандинавського походження, свідченням чого є етимологія їхніх імен (*Hoskuldr, Dyrr*). Згідно з «ПВЛ», Аскольд і Дір були боярами літописного князя Рюрика, які пішли у пониззя Дніпра, нібито на Константинополь. Проте біля Києва вони зупинилися і почали управляти місцевим населенням, попередньо звільнивши його від хазарської залежності [27, с.56-57].

У 860 році відбувся похід Аскольда на Константинополь, описаний також візантійським патріархом Фотієм, після якого і він, і його військо охрестились. Сучасний український історик Олексій Толочко вважає, що не варто вбачати в цьому поході далекоглядних проявів мудрого політика, а потрібно розглядати його в контексті звичайних грабіжницьких походів вікінгів [36, с.108]. Власне з цього можна зробити висновок, що історія руських земель вписується в період під назвою «Епоха вікінгів у Європі». Таїнство хрещення дійсно не було чимось надзвичайним для вікінгів, які могли його приймати по кілька разів за свого життя. Однак хрещення Аскольда було важливим саме для візантійського патріарха, як можливість розширити свою владу на Східну Європу, адже між ними та Папами Римськими вже почали наростати суперечності. Що цікаво, то саме хрещення Аскольда, а не

Володимира, яке відбулося майже на століття пізніше, згадується у візантійських джерелах, зокрема у записях Фотія. Крім того, між Аскольдом та візантійським імператором у 874 році було укладено договір, чого не було при звичних грабіжницьких походах вікінгів.

Згідно з «Повістю минулих літ», у 882 році літописний Олег вирушив із півночі до Києва, і внаслідок військового перевороту, усунув від влади Аскольда і Діра [27, с. 62]. Проаналізувавши списки найдавніших літописних зведень, український історик Михайло Брайчевський припустив, що існував окремий літопис Аскольда, який включили у літописні зведення [11, с.26]. Ймовірно, автор «ПВЛ» легітимізував цей військовий переворот під впливом князя, тож схоже, що розповідь про боярське походження Аскольда і Діра та їхню так звану зраду є неправдою. Швидше за все, що Олег заручився підтримкою місцевої верхівки та усунув Аскольда від влади за їхньою допомогою. Активна політика Аскольда не могла не викликати спротиву, особливо у релігійній сфері, якою любили прикривати різні соціальні виступи у Середньовіччі. Хрещення Аскольда могло стати приводом для його усунення від влади, адже справжня причина може полягати у зовнішніх чинниках. На думку Леонтія Войтовича, причиною падіння Аскольда могла стати його зовнішньополітична діяльність, адже деякі її аспекти потребують глибших досліджень [14, с. 77]. Поки що найдетальніший аналіз діяльності Аскольда здійснив Михайло Брайчевський [10, с. 145-194].

Цікаво, що у «Діяннях данів» Саксона Граматика згадується вікінг Гвітсерк, який був одним із синів знаменитого Рагнара Лодброка, і брав участь у його поході на руські землі [4, с. 67]. В сучасній історіографії існує гіпотеза, відповідно до якої Гвітсерка ототожнюють із Аскольдом, адже саме у другій половині IX ст. джерела дуже часто згадують про військові успіхи синів Рагнара. Однозначної відповіді щодо походження Аскольда ми дати не можемо, адже історики мають у своєму розпорядженні занадто мало тогочасних писемних джерел. Однак спроби прив'язати його до місцевої слов'янської династії Кия не витримують критичного аналізу, адже їхня аргументація є радше патріотичною, ніж науковою. Сам же Рагнар Лодброк належав до бічної гілки Скульдунгів, але оскільки прав на данський трон не мав, то став одним із найвідоміших «морських конунгів» IX ст. Рорі Мактурк [6, с.97; 7, с. 33] та Гвін Джонс [16, с.78-80] вважають Рагнара Лодброка легендарною особою, якому хроністи приписували чужі заслуги. Адам Сміт [8, с.180] також стверджує, що Рагнар Лодброк та його сини є вигаданими персонажами, проте майже всі скандинавські конунги виводили свій родовід від них. Але тоді складно пояснити те, що ім'я Рагнара Лодброка часто згадувалось у європейських хроніках, і його сини зуміли укріпитись на Британських островах, заснувавши власні династії.

Дискусійним залишається питання чи Аскольд і Дір правили одночасно в Києві чи ні. Михайло Грушевський вважав, що Дір правив пізніше [20, с. 445], але це суперечить джерелам, оскільки його могила була розташована на території київського некрополя, та і не згадується після 882 року про князя Діра. Найпереконливішим є припущення відомого археолога Володимира Зоценка, який вважав, що поява вікінгів у Придніпров'ї пов'язана із антискандинавським повстанням куршів [22, с. 126-127]. Тоді поява Діра вдало збіглася із сприятливими умовами для звільнення від хозарської залежності. Цілком можливо, що він прийняв титул каган, щоб підкреслити свою рівність з правителем хозарського каганату. Цю версію обстоює Леонтій Войтович, який вважає, що Дір був попередником Аскольда, посилаючись на ал-Масуді, і саме він відправив відоме посольство до Людовіка Благочестивого у 839 р. [13, с. 115].

Дискусійним є питання про скандинавські знахідки навколо Києва. Євген Пчолов, Олена Галкіна, Джонатан Шепард та інші історики стверджують, що у Придніпров'ї відсутні археологічні сліди, які б свідчили про перебування тут скандинавів першої половини IX ст., тож руський каганат знаходився у Північно-Східній Русі, де скандинавський елемент домінував ще з VIII ст. Проте В. Зоценко у своїх наукових розвідках довів, що довкола Києва теж були поширені скандинавські артефакти [23, с. 26-52; 24, с. 87-105]. Безперечно, для того, щоб отримати цілісну картину історії Русі IX ст. потрібно продовжувати археологічні дослідження. Крім того, не варто забувати, що вікінги нападали на причорноморські міста ще до середини IX ст., про що згадують автори «Життя Стефана Сурозького» та «Життя Георгія Амастрідського». Швидше за все, що ці походи відбувались приблизно в один час із хрестоматійним нападом вікінгів на монастир у Ліндісфарні.

Додатковим аргументом на користь локалізації руського каганату в Придніпров'ї є поширення тут титулу каган, яким однозначно послуговувалися степові племена. Ще Михайло Грушевський звернув увагу на те, що арабські автори писали про кагана росів, розміщуючи його володіння десь

на Волзі [20, с. 450]. Титулюючи себе каганом, правитель русів таким чином хотів стати повноправним суб'єктом міжнародної політики Середньовічної Європи, або ж, як вважав Омелян Пріцак [34, с. 789], він отримав титул внаслідок династичного шлюбу. Співвідношення титулів каган і князь також залишається відкритим. Олексій Толочко стверджує, що арабський мандрівник Ібн-Фадлан не розпізнав хазарського кагана у розповідях русів [36, с. 234]. Сумнівно, що Ібн-Фадлан не розрізняв русів та хозарів, адже далі у своїй розповіді він їх чітко розмежує. Ще один дослідник ранньої історії руських земель Анатолій Новосельцев вважає, що спочатку руські вожді називали себе каганами, пояснюючи це їхніми тісними зв'язками із Хозарським каганатом [30, с. 412]. Цієї ж думки також дотримується російська скандинавістка Олена Мельнікова, яка наголошує на тому, що скандинавська верхівка могла прийняти цей титул, щоб піднести свій статус перед місцевою знаттю, оскільки після походу Олега правителі Києва продовжили іменувати себе каганами [28, с. 53-55]. Аж до правління Ярослава Мудрого титули каган і князь існували паралельно, адже у "Слові про закон і благодать" митрополит Іларіон називає Володимира Великого не князем, а каганом. Варто звернути увагу на те, що джерела не називають чітко правителів Альдейгюборга каганами, адже там побутував титул конунг.

Для локалізації руського каганату варто також скористатися ще одним джерелом. Це так званий «Баварський географ» або «Опис градів і земель на північ від Дунаю», у якому міститься опис ймовірного розташування та назви племен Центральної та Східної Європи в IX столітті [12, с. 12-34]. Дослідженню цього джерела присвятили свій час багато істориків-славістів, адже існують розбіжності у поглядах на те, коли саме було написано "Баварський географ", і скільки всього списків збереглися до сучасності. Зокрема, Генрик Ловмянський дійшов висновку, що до наших днів збереглась друга редакція, яка складалась із двох частин, створена у монастирі Святого Еммерама у Регенсбурзі після 845 року [5, с. 12]. Олексій Назаренко вважає, що "Баварський географ" було створено в монастирі Райхенау одним із слов'янських місіонерів [29, с. 40]. Локалізувати племена, наведені у "Баварському географі" намагались Генрик Ловмянський, Йоахим Геррман [42, с. 162-169], Борис Томенчук [39, с. 211-219], Олексій Назаренко та інші історики-славісти. Для нашого дослідження це джерело є важливим тому, що у цьому списку 58 племен під 41 номером згадується про русів. Використовуючи метод Геррмана, котрий пропонував локалізувати племена відповідно до торгових шляхів та враховувати можливість дублювання назв, співставляючи їх із тогочасними джерелами, то можна зробити висновки, що автори «Баварського географа» розташували державу русів у Подніпров'ї. Руське посольство в «Бертинських анналах» згадується у 839 році, а друга редакція «Баварського географа», відповідно до припущення Ловмянського, була створена після 845 р., тож місцезнаходження русів було відоме авторам. Тож не можна погодитись з Володимиром Петрухіним, який категорично відкидає можливість існування руського каганату у Середньому Подніпров'ї, стверджуючи в тому числі, що укладачі «Баварського географа» нічого не знали про русів [33, с. 32-45].

У другій половині IX ст. руські землі сходять з європейської авансцени, внаслідок згадуваного вже військового перевороту літописного Олега, після якого відбулося об'єднання Приладожжя з Подніпров'ям [31, с.90; 32, с.21]. Ініціатор перевороту, літописний Олег, зіштовхнувся із низкою проблем: сильним спротивом прихильників Аскольда, денонсацією Візантійською імперією угоди від 874 р., міграцією угрів та сепаратистськими настроями у племенах довкола Києва. Тож не має нічого дивного у тому, що зайнятий вирішенням внутрішніх задач Олег зникає з іноземних джерел аж до походу на Константинополь. Незважаючи на те, що деякі історики відкидають ймовірність існування цього походу, посилаючись на мовчання візантійських джерел, на нашу думку він відбувся у 907 році, а у 911 був укладений новий договір між Візантією та Руссю. Етимологія імен послів Олега свідчить про їхнє скандинавське походження.

З вищесказаного випливають висновки, що навколо Києва у IX ст. існувала могутня держава, яка мала значний вплив на геополітичну ситуацію в регіоні. Її правитель титулувався каганом та провадив активну зовнішню політику у Східній Європі, яку відобразили практично всі відомі джерела із сусідніх країн. Тож не можна погодитись із висновком Євгена Пчолова, який вважає, що на основі наявної джерельної бази історики не можуть зробити висновки про зовнішньополітичну діяльність кагана русів, адже він теж зазначає, що ці факти вписуються в загальну картину взаємозв'язків між Візантією, Західною Європою, Хозарським каганатом та Арабським Сходом. Зазначене дослідження може стати основою для подальших студій над ранньою історією руських земель.

Список використаних джерел та літератури:

1. Annales Bertiniani. 830–882. *Monumenta Germaniae Historica. Hannover. 1826. T. I. P. 419–515.*
2. Duczko W. Viking Rus: studies preference of Scandinavians in the Eastern Europe. Leiden, 2004. 308 p.
3. Elton Oliver. The First nine book of the Danish history of Saxo Grammaticus. Oxford. 1894.
4. Łowmiański H. O pochodzeniu Geografa bawarskiego. *Roczniki Historyczne. 1951/1952. R.20. S.9–58.*
5. McTurk R. Ragnarr Loðbrók in the Irish annals. *Proceeding of the Viking Congress Dublin 15 – 21 August 1973. Dundalk : Viking Society for Northern Research, 1976. P. 93–124.*
6. McTurk R. Studies in Ragnars saga loðbrókar and Its Major Scandinavian Analogues. Oxford., 1991. 307 p.
7. Smith A.H. The Sons of Ragnar lothbrok. *Saga-Book of the Viking Society. T. 11. London, 1935. P. 173–191*
8. Vita Sancti Anscarii a Rimberto. *Monumenta Germaniae Historica. Hannover. T. 2. P. 683-725.*
9. Ал-Истахрий. Книга путей и царств. *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. 29. Тифлис, 1901.*
10. Брайчевський М. Вибрані твори. Київ, 2002. 608 с.
11. Брайчевський М. Літопис Аскольда. Київ, 2001. 130 с.
12. Войтович Л. «Баварський Географ»: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи IX ст. *Український історичний журнал. Київ, 2009. Вып. 5, (№ 488). С. 12–34.*
13. Войтович Л. В. Київський каганат? До полеміки П. Толочка з О. Прицаком. *Хазарський альманах. Т. 4. Київ–Харьков, 2005. С. 109–117.*
14. Войтович Л. Князь Рюрик. Біла Церква, 2014. 120 с.
15. Галкина Е. С. Тайны русского каганата. Москва, 2002. 432 с.
16. Гвин Джонс. Викинги. Потомки Одина и Тора. Москва, 2004. 406 с.
17. Геденов С. Варяги и Русь. Москва, 2011. 354 с.
18. Глазырина Г., Джаксон Т. Из истории Старой Ладоги (на материалах скандинавских саг). *Древнейшие государства на территории СССР. Москва, 1985. С. 106–115.*
19. Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X в. / Научная редакция, послесловие и комментарии В. Петрухина. Москва-Иерусалим, 1997. 259 с.
20. Грушевський М. Історія України-Руси. Львів, 1904. Т. 1. 655 с.
21. Джаксон Т. «Восточный путь» исландских королевских саг. *История СССР. 1976. № 5. С. 164–170.*
22. Зоценко В. Н. Пути проникновения скандинавов в Среднее Поднепровье в IX в. *Тезисы докладов на V Международном конгрессе славянской археологии. Москва, 1985. С. 126–127.*
23. Зоценко В. Скандинавские древности и топография Киева «дружинного периода». *Ruthenica. Т. 2. Киев, 2003. С. 26–52.*
24. Зоценко В. Скандинавські артефакти ПівденноЗахідної Русі. *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. Київ, 2004. С. 87–105.*
25. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран / Пер. с арабского, коммент., исслед., указатели и карты Наили Мамедали кызы Велихановой (Велиханлы). Баку: Элм, 1986. 203 с.
26. Лебедев Г. Шведские погребения в ладье VII–XI вв. *Скандинавский сборник. Т. 19. Таллин, 1974. С. 155–187.*
27. Літопис руський за Іпатським списком / Пер. Л. Є. Махновця. Київ, 1989. 591 с.
28. Мельникова Е. Предпосылки возникновения и характер «северной конфедерации племен». *Восточная Европа в древности и средневековье. Москва, 1993. С. 53–55.*
29. Назаренко А. Русь и Германия в IX–XI вв. *Древнейшие государства Восточной Европы. 1991 г. Москва, 1994. С. 35–61.*
30. Новосельцев А. Восточные источники о восточных славянах и Руси. *Древнерусское государство и его международное значение. Москва, 1965. С. 411–414.*
31. Пашуто В. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968. 474 с.
32. Пашуто В. Русско-скандинавские отношения и их место в истории раннесредневековой Европы. *Скандинавский сборник. Таллин, 1970. Вып. 15. С.15-32.*
33. Петрухин В. «Русский каганат», скандинавы и Южная Русь: средневековая традиция и стереотипы современной историографии. *Древнейшие государства Восточной Европы. 1999. Москва, 2001. С. 32–45.*
34. Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). Київ, 1997. Т. I. 1080 с.
35. Пчелов Е. Рюрик. Жизнь замечательных людей. Москва, 2010. 336 с.
36. Толочко А. Очерки истории начальной Руси. Киев, 2015. 356 с.
37. Толочко П. П. Русь изначальная. *Археологія. 2003. № 1. С.100-103.*
38. Толочко П. П. К вопросу о хазароиудейском происхождении Киева. *Хазарський альманах. Т. 2. Київ–Харьков–Москва, 2004. С. 98–108.*
39. Томенчук Б. Річкові шляхи в геополітичних зв'язках Центральної і Східної Європи доби середньовіччя (за «Баварським географом»). *Етногенез та рання історія слов'ян: Нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Львів, 2001. С. 211–219.*
40. Сага о Стурлауге Трудолюбивом. URL: <https://norse.ulver.com/src/forn/sturlaug/ru.html> (дата звернення 12.12.2017)
41. Франклин С., Шепард Д. Начало Руси (750-1200) / под. ред. Буланина. Санкт-Петербург, 2000. 624 с.
42. Фроянов И. Мятельный Новгород. Очерки истории государственности, социальной и политической борьбы конца IX – начала XIII столетия. Санкт-Петербург, 1992. 280 с.
43. Херрман И. Ruzzi. Forsderer Liudi. Fresiti: К вопросу об исторических и этнографических основах «Баварского географа» (первая половина IX в.). *Древности славян и Руси. Москва, 1988. С. 162–169.*
44. Цукерман К. Два этапа формирования Древнерусского государства. *Археологія. 2003. № 1. С. 89–115.*

References

1. Braichevskiy M. Litopys Askolda. Kyiv, 2001. 130 s.
2. Braichevskiy M. Vybrani tvory. Kyiv, 2002. 608 s.
3. Duczko W. Viking Rus: studies preference of Scandinavians in the Eastern Europe. Leiden, 2004. 308 p.
4. Dzhons G. Vikingi. Potomki Odina i Tora. Moskva, 2004. 406 s.
5. Elton Oliver. The First nine book of the Danish history of Saxo Grammaticus. Oxford. 1894.
6. Franklin S., Shepard D. Nachalo Rusi (750-1200) / pod. red. Bulanyna. St. Petersburg, 2000. 624 s.
7. Froyanov I. Myatezhnyy Novgorod. Ocherki istorii gosudarstvennosti, sotsialnoy i politicheskoy borby kontsa IX – nachala XIII stoletiya. St. Petersburg, 1992. 280 s.
8. Galkina E. S. Tayny russkogo kaganata. Moskva, 2002. 432 s.
9. Gedeonov S. Varyagy I Rus'. Moskva, 2011. 354 s.
10. Golb N., Pritsak O. Khazar-Jewish documents of the tenth century. / Scientific edition, afterword and comments by V. Petrukhin. Moscow-Jerusalem, 1997. 259 s.
11. Kherrman I. Ruzzi. Forsderen Liudi. Fresiti: K voprosu ob istoricheskikh i etnograficheskikh osnovakh «Bavarskogo geografa» (pervaya polovina IX v.) *Drevnosti slavyan i Rusi*. Moskva, 1988. S. 162–169.
12. Glazyrina G., Dzhakson T. Iz istorii Staroy Ladogi (na materialakh skandinavskikh sag). *Drevneyshie gosudarstva na teritorii SSSR*. Moskva, 1985. S. 106–115.
13. Dzhakson T. «Vostochnyy put'» islandskikh korolevskikh sag. *Istoriya SSSR*. 1976. № 5. S. 164–170.
14. Lebedev G. Shvedskie pogrebeniya v lad'e VII–XI vv. *Skandinavskiy sbornik*. T. 19. Tallin, 1974. S. 155–187.
15. Łowmiański H. O pochodzeniu Geografa bawarskiego. *Roczniki Historyczne*. 1951/1952. R.20. S. 9–58.
16. McTurk R. Ragnarr Loðbrók in the Irish annals. *Proceeding of the Viking Congress Dublin 15 – 21 August 1973*. Dundalk : Viking Society for Northern Research, 1976. P. 93–124.
17. McTurk R. Studies in Ragnars saga loðbrókar and Its Major Scandinavian Analogues. Oxford., 1991. 307 p.
18. Mel'nikova E. Predposylki vznikoventiya i kharakter «severnoy konfederatsii plemen». *Vostochnaya Evropa v drevnosti i srednevekov'e*. Moskva, 1993. S. 53–55.
19. Nazareno A. Rus' i Germaniya v IX–XI vv. *Drevneyshie gosudarstva Vostochnoy Evropy*. 1991. Moskva, 1994. S. 35–61.
20. Novosel'tsev A. Vostochnye istochniki o vostochnykh slavyanakh i Rusi. *Drevnerusskoe gosudarstvo i ego mezhdunarodnoe znachenie*. Moskva, 1965. S. 411–414.
21. Pashuto V. Vneshniaia politika Drevnei Rusi. Moskva, 1968. 474 s.
22. Pashuto V. Russko-skandinavskie otnosheniya i ikh mesto v istorii rannesrednevekovoy Evropy. *Skandinavskiy sbornik*. Tallin, 1970. Vyp. 15. S.15–32.
23. Pchelov E. Ryurik. Zhizn' zamechatel'nykh lyudey. Moskva, 2010. 336 s.
24. Petrukhin V. «Russkiy kaganat», skandinavyy i Yuzhnaya Rus': srednevekovaya traditsiya i stereotipy sovremennoy istoriografii. *Drevneyshie gosudarstva Vostochnoy Evropy*. 1999. Moskva, 2001. S. 32–45.
25. Pritsak O. Pokhodzhennia Rusi. Starodavni skandinavski dzherela (krim islandskykh sah). Kyiv, 1997. 1080 s.
26. Smith A.H. The Sons of Ragnar lothbrok. *Saga-Book of the Viking Society*. T. 11. London, 1935. P. 173–191.
27. Tolochko A. Ocherki istorii nachal'noy Rusi. Kiev, 2015. 356 s.
28. Tolochko P. Rus' iznachal'naya. *Arkheologiya*. 2003. № 1. S. 100–103.
29. Tolochko P. P. K voprosu o khazaro iudeyskom proiskhozhdenii Kieva. *Khazarskiy al'manakh*. T. 2. Kiev–Khar'kov–Moskva, 2004. S. 98–108.
30. Tomenchuk B. Richkovi shliakhy v heopolitychnykh zviyazkakh Tsentralnoi i Skhidnoi Yevropy doby serednovichchia (za «Bavarskym heohrafom»). *Etnohenez ta rannia istoriia slovian: Novi naukovi kontseptsii na zlami tysiacholit*. Lviv, 2001. S. 211–219.
31. Voitovych L.V. Kyivskiy kahanat? Do polemiky P.Tolochka z O. Pritsakom. *Khazarskiy al'manakh*. T. 4. Kiev–Khar'kov, 2005. S. 109–117.
32. Voitovych L. «Bavarskiy Heohraf»: sprobna etnolokalizatsii naselennia Tsentralno-Skhidnoi Yevropy IX st. *Ukrainskiy istorychnyi zhurnal*. Kyiv, 2009. Vyp. 5, (№ 488). S. 12–34.
33. Voitovych L. Kniaz Riuryk. Bila Tserkva, 2014. 120 s.
34. Zotsenko V. Skandinavskie drevnosti i topografiya Kieva “druzhinnogo perioda”. *Ruthenica*. T. 2. Kiev, 2003. S. 26–52.
35. Zotsenko V. Skandinavski artefakty Pivdenno Zakhidnoi Rusi. *Starodavnii Iskorosten i slovianski hrady VIII–X st*. Kyiv, 2004. S. 87–105.
36. Zotsenko V. N. Puti proniknoveniya skandinavov v Srednee Podneprov'e v IX-X vv. *Tezisy dokladov na V Mezhdunarodnom kongresse slavyanskoy arkheologii*. Moskva, 1985. S. 126–127.
37. Tsukerman K. Dva etapa formirovaniya Drevnerusskogo gosudarstva. *Arkheologiya*. 2003. № 1. S. 89–115.

Отримано: 28.03.2021 р.

Прорецензовано: 15.04.2021 р.

Прийнято до друку: 27.04.2021 р.

e-mail: desyatnychuk@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2021-32-127-133

Десятничук І. Чеська політика та розпад Австро-Угорщини (1917-1918 рр.).
Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія
«Історичні науки». Острог, 2021. Вип. 32. С. 127–133.

УДК: 32(437):94(436+439)«1917/1918»

Ігор Десятничук**ЧЕСЬКА ПОЛІТИКА ТА РОЗПАД АВСТРО-УГОРЩИНИ (1917-1918 РР.)**

У статті проаналізовано розвиток чеського національного руху на завершальному етапі Першої світової війни. З'ясовано причини занепаду політики чеського «активізму» та проавстрійських настроїв серед населення Чехії. З'ясовано обставини утвердження концепції незалежної суверенної Чехословацької республіки як головного проєкту чеського державотворення.

Ключові слова: імперія Габсбургів, Перша світова війна, еміграція, чеській «активізм».

Ihor Desyatnychuk**CZECH POLITICS AND DECAY OF THE AUSTRO-HUNGARY (1917-1918)**

The article analyzes the development and manifestations of the Czech national movement at the final stage of the First World War in the crisis of the Austro-Hungarian Empire. The reasons for the decline of the policy of Czech «activism» at the level of the Czech parliamentary representation and leading political parties have been clarified. At the same time, the growth of anti-war and anti-Austrian sentiments among the population of the Czech Republic is highlighted.

The changes in Czech-German relations caused by the attempts of German nationalists to establish German rule in the Czech Republic on the one hand and the resistance of Czech politics on the other are described. At the same time, emphasis was placed on the fluctuations of the domestic political course of the monarchy, which gradually lost its traditional role of arbiter in interethnic relations and a safeguard against political radicalism during the war. The main projects of reforming the empire, which directly concerned the Czech lands, are highlighted.

The influence of foreign policy factors that accelerated the collapse of the Habsburg Empire in this period is highlighted: changes in the attitude to the preservation of Austria-Hungary, the Entente, USA entry into the war, the Russian Revolution, the signing of the Brest-Litovsk Peace.

The aspirations of Czech and German national radicalism based on the right of nations to self-determination are analyzed. The circumstances of the approval of the concept of an independent sovereign Czechoslovak Republic as the main project of Czech state-building among emigrant circles and its popularization in the Czech lands are clarified.

Key words: Habsburg Empire, World War I, nationalism, W. Wilson, T. Masaryk, emigration, Germans, Czech «activism», Entente, social-democrats.

Розпад Австро-Угорщини на завершальному етапі Першої світової війни назавжди змінив обличчя Центрально-Східної Європи. Події столітньої давності й сьогодні викликають інтерес істориків, які дискутують стосовно причин краху імперії та його наслідків для численних народів, що її населяли. Одне із суперечливих питань – перевага зовнішніх або внутрішніх факторів у процесах розпаду держави Габсбургів. Частина дослідників у тій або іншій мірі наголошують на пріоритетності фактора поразки у Першій світовій війні, зацікавленості Антанти у дезінтеграції Австро-Угорщини на її завершальному етапі та вирішальному впливі зовнішніх сил в процесі утворення нових держав на її уламках, зокрема – Чехословаччини [1, 4, 10, 12]. Інші пропонують відмовитися від недооцінки ролі внутрішніх суспільно-політичних явищ і процесів в імперії – відсталості соціально-економічної структури та матеріального зубожіння населення в ході війни, не вирішеності національного питання та спроб військового керівництва та німецьких націоналістичних кіл остаточно закріпити перевагу австрійських німців у Цислейтанії, розпаду бюрократично-управлінської системи імперії та зростання антиавстрійських настроїв у різних частинах держави [2, 7].

У запропонованій статті ми спробуємо поглянути на процес розпаду імперії в контексті чеської політичної репрезентації та її еволюції від концепції реформування імперії до її знищення.

До Російської революції 1917 р. більшість чеських політичних партій відстоювали політику активізму, в межах якої висловлювали підтримку імперії та династії Габсбургів, сподіваючись у такий спосіб зберегти чеське національне існування, загальмувавши «великонімецьке» розв'язання німецької проблеми. Серед антиавстрійських політичних сил провідну роль відіграла група навколо К. Крамаржа, що експлуатувала русофільські та панславістські гасла задля реалізації власної національної програми по створенню чеської державності. Чеська еміграція на чолі із Т. Масариком маючи скромний вплив на батьківщині, розглядала незалежність Чехословаччини лише як один з можливих варіантів розв'язання чеського питання, хоча невпинно ідеологічно еволюціонувала у напрямі розриву із австрославізмом до концепції чехословацької національної незалежної держави.

Ще з 1916 р. проявилася криза військової економіки імперії. З'явився дефіцит вугілля та сільгосппродукції. Постачання не функціонувало, дезорганізація охопила і військове виробництво [15, с. 412]. На початку 1917 р. соціальні проблеми, найяскравішим проявом яких були голодні бунти, стали головною причиною поширення антиавстрійських настроїв на чеських землях. Більшість пересічних чехів чи німців рано чи пізно вставали на позицію негативного ставлення до війни [16, с. 238]. Тисячі поранених чи калік долучалися до них. Голод, епідемії вражали в першу чергу дітей та старих. Хоча протягом війни чеські підприємці мали значні обсяги урядових замовлень, такі галузі як текстильна потерпали від нестачі сировини та обмежень комерційного виробництва та продажів товарів на вимогу держави [20, с. 78]. Широка довоєнна економічна співпраця між чеськими та німецькими компаніями додатково сприяла погіршенню економічної ситуації в Чехії, коли німецький уряд почав застосовувати репресивні заходи щодо чеських фірм [14, с. 24].

Усе це стало фоном для поступового занепаду чеського активізму. Його творці продовжували орієнтуватися виключно на комбінації високої віденської міністерської політики та недооцінювали рух «знизу», який був новим фактором після російської революції, що стала імпульсом посилення незадоволення та опору населення [15, с. 427].

Прихильники політики активізму вказували на видимі зміни внутрішньополітичного курсу в імперії. Прагнення Карла I виплутатися з війни призвело до відсторонення ним представників мілітаристської кліки та відкликання у квітні 1917 р. своєї згоди із усім набором заходів та розпоряджень, підготовлених Міністерством внутрішніх справ, що перетворювали монархію на національну державу австрійських німців. Німецькі націоналісти були позбавлені одноосібного політичного впливу, оголошувалася амністія політичним в'язням, з'явилися пропозиції компромісного примирення – реформи, що задовольняла б і ненімецькі народи та, водночас, завадила б сепаратистським тенденціям та зростанню впливу еміграції. Нова програма, розроблена «реформаторською партією», передбачала визнання багатонаціонального характеру імперії, конституційне закріплення статусу націй як носіїв влади, поділ держави на національно гомогенні автономні краї. Таким чином Чехія мала бути поділена на чеську та німецьку частини без збереження мовних острівців. Ця програма максимальних поступок з боку німців на той час передбачала збереження їх гегемонії. Однак і у такому вигляді програма була відкинута політичним проводом чеських німців на конференції 20 травня 1917 р. [15, с. 430]. Їхні представники заявили, що будуть опиратися запровадженню чеського державного права усіма засобами. Німецька національна рада Чехії прийняла в червні 1917 р. декларацію про самовизначення чеських німців в межах єдиної австрійської держави з німецькою державною мовою та вимагала негайного утворення провінції Німецька Чехія [15, с. 443]. Цим було заперечене чеське історичне державне право, що проявлялося у вимозі поважати історичні землі Чеської корони як єдину адміністративну одиницю [16, с. 247].

Запропоноване розв'язання чесько-німецьких суперечностей не задовольняло вже й чехів. Таким чином, активізм опинився під тиском з власних рядів. Гасла миру, демократії та самовизначення знаходили масовий відгук та швидко поєдналися з концепцією незалежності. Радикалізація населення відбивалася й у політиці чеських партій, які почали діяти значно рішучіше. Деякі політики не зійшли з проавстрійських позицій. Головною опорою активізму залишалася соціал-демократична партія, а її лідер Б.Шмерал вважав, що ситуація дуже вигідна для переговорів із урядом [16, с. 246]. Він та його прихильники керувалися тим, що результати війни були далеко не зрозумілими, існувала необхідність попередити соціальний вибух у суспільстві та завадити поширенню більшовизму. Таким чином, концепція федералізації імперії залишалася актуальною. Ще 6 вересня 1918 р. чеські

соціалістичні партії створили Соціалістичну раду, яка традиційно прагнула забезпечувати міст між чехами й німцями. Однак зростання націоналістичних настроїв з обох сторін призвело до неуспішності її політичних акцій [16, с. 252].

Водночас така позиція призвела до того, що значна частина робітників відвернулася від партії. Прихильність до антивоєнних гасел та національна риторика виокремила новий напрям соціал-демократії, що виступав з антиавстрійських позицій. Це середовище організувало перший загальний страйк в момент відкриття новоскликаної імперської ради 30 травня 1917 р. Водночас вийшов маніфест чеських письменників, підписаний провідними діячами культури, що мав широкий розголос і закликав посланців до рішучої позиції [15, с. 433]. Іще раніше на позицію відкритої опозиції перейшло радикальне крило младочехів [15, с. 431].

Хоча прихильники державного права тепер перебували в тіні, проте надалі центром чеської політики залишався парламентський Чеський союз. У ньому поступово з'явилися дві фракції – проавстрійська та антиавстрійська. Компроміс між радикальними колами і позицією керівництва партій проявився у формі «Чеської декларації» в парламенті. Вона відрізнялася від попередніх активістських проявів вимогою утворення національної чехословацької держави в межах демократизації монархії. Об'єднання із Словаччиною було викликом дуалізму, який до цього часу чеська політика поважала. Хоча декларація суперечила радикальній платформі цим кроком чеських депутатів був задоволений і лідер чеської еміграції Т.Масарик [15, с. 435].

Чеський союз прагнув участі у конституційному комітеті, який розглядав стару програму національних країв як основу реформи. Попри підготовлені чеські пропозиції у червні 1917 р. було прийнято рішення відкликати свою участь. Нову лінію презентували у вересні 1917 р. Вона полягала у тому, що чеське питання буде вирішуватися не у Відні чи Цислейтанії. Це питання міжнародної ваги, що буде розв'язуватися на мирній конференції. Більшість чеської політичної еліти все ще бачила чехословацьку державу як частину демократичної та федералізованої дунайської монархії, однак прагнула міжнародних гарантій її створення.

Не зникла головна передумова австрійського розв'язання чеського питання – можливість компромісного миру. У ході реорганізації керівництва Чеського союзу 7 листопада 1917 р. позиції обох груп – анти- та проавстрійської були рівними. Обидва напрями об'єднувалися на платформі чехословацької держави. Перший бачив її на основі державного права як повністю незалежну, другий – як частину монархії без чеських німців. Нова програмна платформа чеської політики була втілена у так званій Трикраловій декларації чеських депутатів 6 січня 1918 р. В основу національної програми було покладено принцип самовизначення, який конкретизувався у вигляді чехословацької держави [15, с. 439]. На подальший розвиток мали вплив завершення війни, уряди великих держав і, не в останню чергу, позиція віденського уряду та австрійських німців.

У 1917 р. Австрія зробила крок до миру, коли за посередництва братів дружини Карла I Сикста та Ксав'є відбулися таємні австрійсько-французькі переговори. Їхній провал та публікація французьким урядом тексту відповідного документу навесні 1918 р. поставили австрійський уряд у неприємну ситуацію, коли імператору довелося від усього відрікатися [5, с. 473]. Спробою налагодити таємні зв'язки із Антантою, що стала відома громадськості, Карл I був дискредитований і перед власними союзниками. Оголошена Німеччиною тотальна підводна війна не лише прискорила вступ у війну США, а й поховала австрійську мирну ініціативу, зробивши неможливим й беззмістовним подальші переговори. «Афера Сикста» значною мірою вплинула на те, що в столицях держав Антанти запанувала думка про необхідність ліквідації дунайської монархії, а політичні акції чехословацької еміграції помітно збільшилися в ціні [6, с. 376].

Брест-Литовський мир та наступ на західному фронті призвели до того, що у травні 1918 р., під час переговорів імператорів Карла та Вільгельма, у німецькому генштабі поблизу Спа було укладено угоду, що стосувалася тісного економічного й політичного співробітництва [5, с. 475]. У жодній з великих держав-учасниць війни зовнішня політика не підпорядковувалася до такої міри політиці внутрішній як у Австро-Угорщині: як австрійські німці, так і угорці, могли зберегти свій домінуючий статус в імперії, лише спираючись на Німеччину. Союз із нею став найважливішим фактором збереження «дунайської монархії».

Вищезгадана угода між Німеччиною та Австро-Угорщиною перетворила останню на сателіта і це зіграло на руку австронімецьким націоналістичним колам, що почали пожвавлюватися. Типовим був провокативний запит німецьких депутатів «Про поведження чеського народу у воєнний час». У

відповідь на Трикралову декларацію вимога утворення Німецької Чехії була представлена німецькими депутатами в раді. Територіальна державність стала програмною метою чеських німців, як і чехів. Одне самовизначення суперечило іншому.

Із втратою монархією престижу, гору взяла великонімецька модель протекторату Німеччини. У травні 1918 р. німецькі націоналістичні партії висунули ультиматум щодо утворення Німецької Чехії. Німецька буржуазія до останнього наполягала на статусі німецької мови як державної. Фактично вона такою й була, але німців цікавило юридичне закріплення даної ситуації, що означало б законодавче утвердження німецької меншини та її надвлади [9, с. 69]. Уряд Е. фон Зайдлера, що розпочав роботу у червні 1917 р. хоча й звільнив заарештованих та засуджених за державну зраду чеських політиків К.Крамаржа та А. Рашіна, здійснив низку заходів по підготовці даного рішення. 19 травня уряд без згоди імперської ради виніс постанову про майбутній поділ Чехії на чотири німецькі та сім чеських країв із прямим підпорядкуванням Праги наміснику. Це був крок, що порушував цілісність земель чеської корони [8, с. 34]. Розпорядження мало вступити у дію з 1 січня 1919 р. Даремно Й.Пекарж – відомий чеський історик і лояльний австрійський громадянин звертав увагу німців, що чехи прагнуть надати та законодавчо забезпечити німецькому населенню найширші права меншини, проте в межах неподільної Чехії й на основі поваги до чеського державного права [21, с. 55]. Іще 4 вересня німецькі посланці з Чехії ухвалили, що в разі виникнення Чехословаччини будуть виступати проти включення до його складу прикордоння населеного німцями. До того ж речники антивоєнних та ліберально-реформаторських сил з німецького боку вже не мовчали як раніше [15, с. 444].

Австрійські соціал-демократи пропонували для чехів територіальну автономію нехай і разом із словаками, але не з німцями. Про це недвозначно висловилися на конференції у Брно 16 вересня 1917 р. німецькі соціал-демократи з Чехії. На зібранні пролунала думка, що німці не підпорядковуються чеській державі навіть ціною громадянської війни [16, с. 248]. Також лідер німецької соціал-демократії О.Бауер поставив вимогу чеським соціал-демократам, аби виступили проти приєднання до чеської держави територій населених німцями [15, с. 447].

Протягом усього 1917 р. держави Антанти не залишали сподівань на досягнення сепаратного миру із Австрією. Зокрема США не мали чіткої політики ні відносно національної політики у Європі загалом, ні по відношенню до Австро-Угорщини, крокуючи за лінією своїх європейських союзників [3, с. 139]. Але бурхливий розвиток подій на початку 1918 р., призвів до гострої необхідності вироблення нового курсу з австрійської проблеми. Головною причиною стала очевидна нездатність австрійського уряду вийти з-під впливу Німеччини, що підштовхнуло членів Антанти перейти до політики відкритої підтримки національного сепаратизму австрійських народів з метою внутрішнього ослаблення імперії [3, с. 140].

Тепер країни Антанти оперували правом націй на самовизначення аби примусити Австро-Угорщину до миру. Вони все ще не мали на меті її розпад, але відповідні гасла вибухово діяли всередині монархії. В умовах вичерпання людських ресурсів подібними закликами великі держави прагнули отримати підтримку малих народів. Франція потребувала підтримки чеських легіонерів. Наростання соціальної напруги можна було каналізувати через національне русло. Конгрес пригноблених народів Австро-Угорщини в квітні 1918 р. у Римі перекреслив останній аргумент австрофільства держав Антанти – можливі конфлікти між ними [15, с. 451]. У заяві Конгресу йшлося про те, що «кожний з народів уважає айстро-угорську монархію знряддям німецького панування та головною перешкодою на шляху до здійснення своїх сподівань та прагнень» [6, с. 370]. Австрія ставала непотрібною у своїй позитивній ролі гаранта рівноваги та стабільності в Центральній Європі.

Навесні – влітку 1918 р. на перший план у німців та чехів вийшли ліві радикальні напрями. У травні 1918 р. чеські та німецькі ліві досягли угоди про спільну боротьбу проти пануючих націоналістичних сил в Чехії. Радикали в Чехії звинуватили чеських соціалістів у австрійському активізмі. Проте в цей час чеські ліві остаточно встали на платформу чехословацької державності, яка була б лояльною до німців, а ще краще без них [15, с. 456].

Зростання опору вилилося у 1917 р. у масові страйки та демонстрації із антиавстрійським підтекстом. Проте через побоювання можливих наслідків до осені 1918 р. не лунав прямий заклик до руйнування Австро-Угорщини [17, с. 42].

Чеська політика відкинула старі принципи пристосуванства і кон'юнктури. Диктат Відня починають ігнорувати, а на тиск відповідати своїм тиском [15, с. 458].

Національні та політичні акції отримують наступальний та демонстративний характер. 13 квітня відбулася масштабна маніфестація, на якій письменник Алоїс Їрасек виголосив присягу, зобов'язуючу чехословацький народ до залізної непохитності, витривалості та наполегливості щодо остаточної перемоги [8, с. 34]. Національна присяга охопила і чеські військові з'єднання. Першотравнева демонстрація показала, що Чехія стала центром опору, який австрійська адміністрація вже не могла здолати.

До антиавстрійського руху громадянські партії залучили й буржуазні верстви, інтелігенцію. З цих кіл 13 липня 1918 р. вийшла пропозиція по створенню Національного комітету, реалізація якої 14 жовтня того ж року означала кінець проавстрійської орієнтації чеської політики [15, с. 460].

Хоча угода у Спа суттєво зміцнила позиції антиавстрійських кіл у таборі Антанти, зокрема й чеської еміграції, її представники й тоді не були впевнені чи Національний комітет не буде вести переговори з Віднем. Проте традиційні політичні орієнтири остаточно змінилися. Більшовицький переворот та падіння східного фронту перекреслили ідею будь-якої післявоєнної співпраці із Росією [16, с. 236]. Амністія чеських політиків на батьківщині вже не мала позитивного резонансу в колах еміграції. З літа 1918 р. Т. Масарик остаточно перетворився на національного керманіча, якого визнавала й правиця К. Крамаржа, й соціалістична лівиця. Національний комітет приймає програму еміграції в якості своєї програми [15, с. 462].

29 червня 1918 р. Франція визнала Чехословацький національний комітет основою майбутнього уряду. Визнання іншими союзниками відбулося 16 жовтня, в день коли Карл I остаточно запропонував повну федеративну свободу усім народам імперії [19, с. 22]. Таким чином, утворення чехословацьких легіонів, російська революція, вступ у війну США та позиція президента В. Вільсона щодо права націй на самовизначення як основи майбутнього переоблаштування в Європі, як і угоди Т. Масарика із представниками словаків та українців-русинів у США, створили передумови для включення Чехословацького національного комітету до табору союзників та популяризації ідеї національної держави [13, с. 11].

Т. Масарик наголошує на національній частині своєї програми і його націоналізм найяскравіше проявляється у питанні розв'язання німецької проблеми. Імперіалізм Німеччини він вважає продовженням середньовічної колонізації, яку розглядає лише як національну експансію.

Лідер національного руху висуває максималістську національну програму. У Вашингтонській декларації, опублікованій 18 жовтня 1918 р. Чехословаччина визначалася як модерна демократія західного типу, парламентська республіка із найширшим переліком громадянських прав і свобод [15, с. 466]. Документ проголошував усунення Габсбургів із чеського трону та незалежність чехословацького народу й держави від імені Тимчасового уряду [17, с. 39]. Включаючи загальне виборче право, представництво, відокремлення церкви від держави, рівноправ'я жінок, законодавче забезпечення прав меншин, соціальні та господарські реформи, програма Т. Масарика суттєво перевершувала уявлення довоєнного чеського демократизму [15, с. 467].

Того ж дня В. Вільсон у відповідь на ноту Відня з пропозицією мирних перемовин на основі «14 пунктів» дав зрозуміти Австро-Угорщині що він більше не може вести перемовин на основі цієї програми, оскільки з часу її проголошення відбулися докорінні зміни: США визнали прагнення «чехословаків» та югослов'ян до свободи, що може не обмежуватися виключно автономією. Вони самі повинні вирішити форму свого політичного майбутнього й те, які дії зі сторони австро-угорського уряду їх задовольнять [11, с. 57]. Тим часом імперія Габсбургів стрімко розпадалася на частини. І нота В. Вільсона зробила цей процес незворотнім [4, с. 45].

У самій Чехії, запланований Соціалістичною радою генеральний страйк 14 жовтня 1918 р. подекуди сприймався як можливість початку революції під керівництвом лівих. Інструкція Національного фронту щодо виключення політичних гасел під час страйку була виконана, принаймні у Празі [15, с. 468]. Тим самим ліві діячі прийняли чехословацьку програму до якої мали бути залучені й німці.

Останні спробували використати доктрину самовизначення для збереження хоча б частини здобутків часів війни. Прагнення створити загальнонімецьку національну державу було залишком воєнного імперіалізму, а не продуктом національно-демократичних прагнень.

Частиною плану приєднання до Німеччини австрійських та чеських німців була військова інтервенція на чеські землі на підтримку місцевих німців. Ці плани стали останнім варіантом експансіоністської концепції німецького мілітаризму, що вплинула на позицію чехів, хоча й не пішла далі підготовки.

У керманічів імперії не виявилось чітких військових цілей та планів їх реалізації не лише на початку, але й наприкінці війни у 1918 р. В залежності від обставин час від часу у Відні висувалися якісь ідеї, пропозиції, що так і не були сформульовані в якості офіційної програми. Останній уряд Австро-Угорщини з одного боку продовжував німецьку лінію – окрім нових указів в Чехії підписав 1 жовтня 1918 угоду про унію з Німеччиною, з іншого – у прагненні утримати нації в монархії підготував проект квадралістичної держави в якій утворювалися чотири автономні спільноти: Австрія, Угорщина, Галичина, Хорватія. Остання відчайдушна спроба імператора – маніфест 16 жовтня, яким обіцяв федералізацію імперії на національній основі – лише прискорила розпад імперії [15, с. 470]. Політичними представниками слов'ян пропозиція була відкинута. Т.Масарик оголосив про розрив чехів і словаків із Габсбургами [17, с. 45]. Таким чином, протягом чотирьох років війни доля чехів залишалася незрозумілою і фактично вирішувалася в останні місяці 1918 р. [1, с. 152].

Формування Чехословаччини було переважно спонтанним процесом, який відповідав політичним, філософським поглядам та прагненням невеликої групи інтелектуалів на чолі із Т. Масариком. Очоливши національний рух у складний час, не маючи чітких уявлень про точний хід розвитку цього процесу, він зміг наповнити його певним змістом [1, с. 158].

Національні ради окремих народів, що мали підготувати федералізацію, очолили процес відокремлення. 17 жовтня угорці відмовилися від дуалізму. 21 жовтня в імперській раді німецькі депутати проголосили утворення Німецької Австрії [8, с. 35], частиною якої проголошуються і території Богемії, населені німцями.

28 жовтня празький Національний комітет перебрав від австрійського військового командування владу в ході спонтанної акції, метою якої спочатку було використання продовольства з центрального провінційного складу [18, с. 237]. Масові демонстрації в Чехії 28 жовтня завершилися проголошенням незалежності.

Антиавстрійська позиція чеської політики традиційно була складовою програми дрібних, не впливових чеських радикальних політичних партій. Переорієнтацію чеської політики викликала Перша світова війна завдяки своїм загрозам та орієнтації німців на центральноєвропейську, а австрійських німців на внутрішньоавстрійську гегемонію. Але і в ході війни більшість чеських політиків до 1918 р. стояла на позиції збереження імперії частково через переконання у її життєздатності, частково у побоюванні перемоги Центральних держав. Пропозиція про федералізацію за яку чехи та інші народи імперії боролися десятиліттями прийшла надто пізно і не влаштувала нікого – включно із австрійськими німцями. Невдалі внутрішньополітичні та зовнішньополітичні кроки монархії на завершальному етапі війни разом із системними проблемами, які ця війна загострила, а також нездатність відмовитися від традиційних методів розв'язання проблем, прирекли імперію до розпаду. У новій Європі національних держав для неї не виявилось місця. Свою роль у цій драмі відіграли й архітектори післявоєнного устрою з держав Антанти та представники чеського національного руху в еміграції.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ведерников М. Особенности возникновения первой Чехословацкой республики (1918-1938 гг.). Вышеградская Европа. *Центральноевропейский журнал*. 2019. № 1-2. С. 148–160.
2. Вэнк С. Династическая империя или многонациональное государство: размышления о наследии империи Габсбургов в национальном вопросе. *Австро-Венгрия: опыт многонационального государства*. Москва, 1995. С. 5–24.
3. Зорин А.В. США и борьба за создание Чехословакии. *Вестник Вятского государственного университета*. 2007. вып. 19. С.138-144.
4. Исламов Т. М. Австро-Венгрия в Первой мировой войне. Крах империи. *Новая и новейшая история*. 2001. № 5. С. 14–46.
5. Цюльнер Е. Історія Австрії. Львів, 2001. 712 с.
6. Шарий А., Шимов Я. Коріння та корона. Нариси про Австро-Угорщину: доля імперії. Київ, 2018. 496 с.
7. Яси О. Распад Габсбургской монархии. Москва, 2011. 608 с.
8. Bez démonů minulosti. Česko-německé vztahy v osudových okamžicích společné minulosti. Praha, 2003. 347 s.
9. Brügel J.W. Češi a Němci 1918-1938. Praha, 2006. 846 s.
10. Fejtö F. Requiem pour un empire défunt. Histoire de la destruction de l'Autriche-Hongrie. Paris, 2014. 656 с.
11. Hanak H. France, Britain, Italy and the Independence of Czechoslovakia in 1918. *Czechoslovakia, Crossroads and Crises, 1918-1988*. London, 1989. P. 30–61.
12. Jelavich B. Modern Austria: Empire and Republic, 1800-1986. New York, 1987. 346 p.
13. Konfliktní společenství, katastrofa, uvolnění: náčrt výkladu německo-českých dějin od 19 st. Společná komise českých a německých historiků. Praha, 1996. 39 s.

14. Křen J. Česká otázka v německé a rakouské politice do roku 1918. *Hledání jistoty v bouřlivých časech. Češi, Slováci, Němci a mezinárodní systém v první polovině 20. století*. Praha, 2006. S. 13–40.
15. Křen J. Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780-1918. Praha, 1990. 508 s.
16. Makrlík V. Češi a Němci. Studie proveditelnosti společných dějin a budoucnosti. Praha, 2009. 404 s.
17. Rozumět dějinám. Vývoj česko-německých vztahů na našem území v letech 1848 – 1948. Praha, 2002. 321 s.
18. Seibt F. Německo a Češi. Dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy. Praha, 1996. 464 s.
19. Sládek M. Němci v Čechách. Německá menšina v Českých Zemích a Československu 1848-1949. Praha, 2002. 205 s.
20. Štaif J. Multietnicita národní společnosti, hospodářské elity a jejich konfrontace. *Nacionalismus zvaný hospodářský. Střety a zápasy o nacionální emancipaci/převahu v českých zemích (1859-1945)*. Praha, 2011. S. 51–79.
21. Valenta J. Rozchod Němců s Čechy v českých zemích v roce 1918. *Češi a Němci: historická tabu*. Praha 1995. S. 54–61.

References

1. Vedernikov M. Osobnosti vznikoveniya pervoy Chekhoslovatskoy respubliky (1918-1938 gg.), Vyshegradskaya Evropa. *Tsentral'noevropeyskiy zhurnal*. 2019. № 1-2. P. 148–160.
2. Venk S. Dinasticheskaya imperiya ili mnogonatsional'noe gosudarstvo: razmyshleniya o nasledii imperii Gabsburgov v natsional'nom voprose. *Avstro-Vengriya: opyt mnogonatsional'nogo gosudarstva*. Moskva, 1995. P. 5-24.
3. Zorin A.V. SShA i bor'ba za sozdanie Chekhoslovakii. *Vestnik Vyatskogo gosudarstvennogo universiteta*. 2007. Vyp. 19. P. 138–144.
4. Islamov T. M. Avstro-Vengriya v Pervoy mirovoy voyne. Krakh imperii. *Novaya i noveyshaya istoriya*. 2001. № 5. S. 14–46.
5. Tsolner E. Istoriiia Avstrii. Lviv, 2001. 712 s.
6. Sharyi A., Shymov Ya. Korinnia ta korona. Narysy pro Avstro-Uhorshchynu: dolia imperii. Kyiv, 2018. 496 s.
7. Yasi O. Raspad Gabsburgskoy monarkhii. Moskva, 2011. 608 s.
8. Bez démonů minulosti. Česko-německé vztahy v osudových okamžicích společné minulosti. Praha, 2003. 347 s.
9. Brügel J.W. Češi a Němci 1918-1938. Praha, 2006. 846 s.
10. Fejtö F. Requiem pour un empire défunt. Histoire de la destruction de l'Autriche-Hongrie. Paris, 2014. 656 s.
11. Hanak H. France, Britain, Italy and the Independence of Czechoslovakia in 1918. *Czechoslovakia, Crossroads and Crises, 1918-1988*. London, 1989. P. 30–61.
12. Jelavich B. Modern Austria: Empire and Republic, 1800-1986. New York, 1987. 346 p.
13. Konfliktní společenství, katastrofa, uvolnění: náčrt výkladu německo-českých dějin od 19 st. Společná komise českých a německých historiků. Praha, 1996. 39 s.
14. Křen J. Česká otázka v německé a rakouské politice do roku 1918. *Hledání jistoty v bouřlivých časech. Češi, Slováci, Němci a mezinárodní systém v první polovině 20. století*. Praha, 2006. S. 13–40.
15. Křen J. Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780-1918. Praha, 1990. 508 s.
16. Makrlík V. Češi a Němci. Studie proveditelnosti společných dějin a budoucnosti. Praha, 2009. 404 s.
17. Rozumět dějinám. Vývoj česko-německých vztahů na našem území v letech 1848 – 1948. Praha, 2002. 321 s.
18. Seibt F. Německo a Češi. Dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy. Praha, 1996. 464 s.
19. Sládek M. Němci v Čechách. Německá menšina v Českých Zemích a Československu 1848-1949. Praha, 2002. 205 s.
20. Štaif J. Multietnicita národní společnosti, hospodářské elity a jejich konfrontace. *Nacionalismus zvaný hospodářský. Střety a zápasy o nacionální emancipaci/převahu v českých zemích (1859-1945)*. Praha, 2011. S. 51–79.
21. Valenta J. Rozchod Němců s Čechy v českých zemích v roce 1918. *Češi a Němci: historická tabu*. Praha 1995. S. 54–61.

Отримано: 07.03.2021 р.

Прорецензовано: 30.03.2021 р.

Прийнято до друку: 13.04.2021 р.

e-mail: andriystarodub@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2021-32-134-139

Стародуб А. Копії патріаршого і Синодально-Канонічного Томосу 1924 року в польських архівах. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2021. Вип. 32. С. 134–139.

УДК: 930.25+ 94(438)

Андрій Стародуб

КОПІЇ ПАТРІАРШОГО І СИНОДАЛЬНО-КАНОНІЧНОГО ТОМОСУ 1924 РОКУ В ПОЛЬСЬКИХ АРХІВАХ

У статті зроблено спробу з'ясувати наявність у польських архівах копій Патріаршого та Синодально-Канонічного Томосу Вселенського Патріархату від 13 листопада 1924 р. Проаналізовано особливості сприйняття статусу цього документу польськими урядовцями (де-факто – як міжнародної угоди). Визначено, що термін «оригінал Томосу» вживався як до офіційної публічної копії грецькою мовою, так і до примірника(-ів) французького перекладу, завіреного у канцелярії Св. Синоду Константинопольського Патріархату.

Наведено докази на користь версії про те, що грецький примірник Томосу протягом 1926-1939 років зберігався в польському державному архіві, а не в архіві Варшавської митрополії. Оцінено обґрунтованість припущень щодо долі цього примірника після 1939 року, зокрема – можливість його віднайдення в архівах за межами Польщі.

Ключові слова: Томос, автокефалія, Вселенський Патріархат, Православна Церква в Польщі, Діонісій (Валединський).

Andriy Starodub

COPIES OF THE PATRIARCHAL AND SYNODAL-CANONICAL TOMOS 1924 IN THE POLISH ARCHIVES

The article attempts to find out in the Polish archives copies of the Patriarchal and Synodal-Canonical Tomos of the Ecumenical Patriarchate dated November 13, 1924. The peculiarities of the perception of the status of this document by Polish officials (de facto – as an international agreement) are analyzed. It is determined that the term «authentic Tomos» was used both for the official public copy in Greek and for a copy of the French translation certified by the Chancellery of the Holy Synod of the Patriarchate of Constantinople.

The dates of receipt of copies of the document in Poland, as well as their transfer to the Ministry of Religious Affairs and Public Education and Warsaw Metropolitan Dionizy (Valedynskiy) of have been set. The information about the place of preservation of the authentic copy in French has been checked and clarified.

Evidence is given in favor of the version that the Greek copy of Tomos was kept in the Polish state archives during 1926-1939, and not in the archives of the Warsaw Orthodox Metropolis. The validity of assumptions about the fate of this copy after 1939 was assessed, in particular, the possibility of finding it in archives outside Poland. A verification of the widespread notion that a key copy of the 1924 Tomos was sent to Moscow in 1948 has been verified.

The author concluded that the uncertainty as to whether the authentic copy of the Tomos 1924 has been preserved «reflects» both the vicissitudes of the struggle for autocephaly of the Polish Orthodox Church and the specifics of state-church relations in different periods.

Key words: Tomos, autocephaly, Ecumenical Patriarchate, Orthodox Church in Poland, Dionizy (Valedynskiy).

З формальної точки зору оригінали «установдавчих» документів (Томосів), якими Вселенський патріарх надає автокефалію, ніколи не покидають канцелярії та архіву Патріархії. Адже це зафіксовані та внесені до відповідного кодексу рішення патріарха та Священного Синоду. Всі інші примірники є копіями, що мають різний статус. З них найважливішою є офіційна публічна копія – рукописна, з оригінальними підписами Предстоятеля Константинопольського Патріархату та членів Св. Синоду.

Зазвичай цей нюанс не беруть до уваги, і такий примірник неформально «прирівнюють» до оригіналу¹. Властиво так відбулося з офіційною публічною копією Патріаршого та Синодально-Кано-

¹ Саме в такому сенсі «оригіналом» названо цей документ й у науково-популярній публікації автора «Чи зберігся оригінал Патріаршого і Синодально-Канонічного Томосу 1924 року?» [14].

нічного Томосу від 13 листопада 1924 р., привезеною делегацією Вселенського Патріархату до Варшави у вересні 1925 р. Саме ця копія, писана грецькою мовою, стала «оригіналом» для польських чиновників. Втім, переклад французькою, завірений печаткою Патріархії, також нерідко сприймали як «oryginał w języku francuskim».

Схожим чином її подекуди трактували і польські дослідники, які намагалися з'ясувати долю документа. Відтак вони доходили до висновку, що оригінал Томосу не зберігся в польських архівах. Ішлося про відсутність саме офіційної публічної копії грецькою мовою, а не французького перекладу, зробленого драгоманами Вселенського Патріархату. Втрату примірника документа, що його митрополит Сардський та Пісідійський Герман (Афанасіадіс) особисто передав митрополитові Варшавському Діонісію, констатували як в державних архівосховищах, так і в архіві Варшавської православної митрополії.

Першим дослідником, який отримав доступ до фондів, в яких міг би зберігатися Томос, був о.Сертифікат про акредитацію спеціальності (серія НД №1897196), виданий Міністерством освіти і науки України 22.11.2017 (наказ №1565 від 19.12.2016) Серафим Железнякович (на початку 1970-х років). Про це свідчать його підписи на листах користування в справах з архіву Міністерства релігійних визнань та народної освіти (Ministerstwo Wyznań religijnych i Oświecenia publicznego w Warszawie), що зберігається в Архіві нових актів, а також розлогі посилання в його публікаціях на матеріали архіву Польської Автокефальної Православної Церкви (ПАПЦ) [5]. Однак невідомо, чи пошукова робота представників Митрополії в польських державних архівах передбачала й з'ясування долі цього документа. Починаючи з 1948 р. (надання Російською Православною Церквою «Грамоти» про дарування прав автокефалії Православній Церкві в Польщі) і аж до кінця 1980-х рр. у ПАПЦ взагалі не виникало «технічної» потреби шукати матеріали з 1924 р. Цікаво, що й дотепер питання місцезнаходження оригіналів документів ігнорується навіть у спеціальних дослідженнях. Причому це стосується не лише Томосу 1924 р., але й т. зв. «Грамоти», яку Св. Синод Російської Православної Церкви надав у 1948-му р. на визнання автокефалії ПАПЦ [6].

У другій половині 1980-х рр. розібратись у цьому спробувала професор Мірослава Папезинська-Турек – автор однієї з найкращих праць з історії державно-церковних відносин у Другій Речі Посполитій. Вона стверджувала, що грецький оригінал не зберігся в польських архівах [7, s. 123], а єдине, що там є – це копія його перекладу французькою мовою, завірена в канцелярії Синоду Вселенського Патріархату [2, к. 196-199].

За наступні десятиліття (монографію Папезинської-Турек опубліковано у 1989-му році) ніхто з дослідників не спростував цього висновку. Наприклад, о. Анджей Борковський, публікуючи в додатках до своєї монографії про грецькі джерела до автокефалії Православної Церкви в Польщі [8, s. 167] текст Томосу 1924 р., повторив цю тезу («*oryginał Tomosu nie zachował się w polskich archiwaliach*»), але, при цьому, подав інший, ніж Папезинська-Турек, номер архівної справи, в якій зберігається копія французькою [3, к.196-199].

Варто зауважити, що за обома згаданими сигнатурами вказаного документа немає. Але це не є помилкою дослідників, а лише наслідком пізнішого перегляду/уточнення архівістами нумерації справ та номерів аркушів у відповідних справах. Нині офіційна копія (машинопис, на бланку Вселенського Патріархату, завірена печаткою та з підписами секретаря Св. Синоду митрополита Германа (Афанасіадоса) та перекладача Спиридона Константинідіса) зберігається у справі 1001 фонду Міністерства релігійних визнань та народної освіти [3, к. 238-241]. Цей примірник потрапив туди 16 грудня 1926 р., коли МЗС надіслало «*egzemplarz Tomosu Patriarchy Konstantynopolitańskiego o autokefalii, w języku francuskim*» [3, к. 224]. Очевидно, що він був не єдиним – аналогічний екземпляр мав бути і в розпорядженні дипломатичного відомства.

Окрім того, у цій же архівній справі є дві інші копії (без печаток та оригінальних підписів) цього перекладу, ймовірно зроблені або в польській амбасаді в Туреччині, або – співробітниками МЗС у Варшаві [3, к. 242-245; к. 246-249]. Вони потрапили до архіву Міністерства релігійних визнань набагато раніше – у січні 1925-го р. (точна дата на документі не прочитується) разом із копіями листів із Вселенського Патріархату до посла Польщі в Турецькій республіці Романа Кнолля та до митрополита Діонісія (з повідомленням про надання автокефалії) [3, к. 259].

Варшавський митрополит отримав можливість ознайомитися з повним текстом Томосу дещо пізніше. 1 лютого 1925 р. прем'єр-міністр Владислав Грабський розпорядився, «*aby kopię Tomosu o uznaniu autokefalii Kościoła Prawosławnego w Polsce przesłali Metropolicie*» [3, к. 235]. Того ж дня

Міністерство релігійних визнань надіслало Діонісію (Валединському) декілька документів, серед яких був і «odpis dekretu Patriarchatu Ekumenicznego z 13 listopada 1924 r.». Ймовірно саме з цього примірника французькою було зроблено російський переклад, опублікований 30 квітня 1924 р. в офіційному «Вестнику Православной Митрополии в Польше» [10, с.41-42].

Отже, відкритим залишається питання лише щодо місцезнаходження офіційної публічної копії Томосу грецькою мовою, привезеної до Польщі делегацією Вселенського Патріархату. Її дійсно не виявлено (принаймні – у відповідних справах, що стосуються отримання та визнання автокефалії) у фондах Міністерств релігійних визнань та Міністерства закордонних справ. Водночас достеменно не відомо, чи справді вона скільки-небудь тривалий час зберігалася в архіві Варшавської митрополії.

До моменту отримання цього документа польський уряд вважав за доцільне створювати видимість невтручання світської влади в міжцерковні комунікації (що категорично не відповідало дійсності). Наприклад, 11 лютого 1925 р. на нараді чиновників різних міністерств із митрополитом Діонісієм визнали небажаною доставку оригіналів документів (у тому числі – й офіційної копії Томосу) дипломатичною поштою, оскільки «musimy dbać o zachowanie czysto kościelnego charakteru całego aktu» [3, k. 101-102]. У разі виникнення надзвичайних обставин, учасники наради погоджувалися на те, щоб передачу цих актів було здійснено повноважним представником Фанару з числа «dostojników kościelnych z poza Turcji» [3, k. 101].

Зрештою, оптимальнішим виявився початковий варіант: урочисте оголошення автокефалії та вручення оригінальних документів у Варшаві делегацією Вселенського Патріархату. Технічні й організаційні труднощі відклали візит гостей із Фанару аж на осінь 1925-го р. Вручення Томосу відбулося 17 вересня 1925 р.

В офіційному виданні Варшавської митрополії особливо наголосили, що «высокопреосвященный Митрополит Герман прочел в подлиннике Патриарший и Синодальный Томос от 13 ноября 1924 года, каковой и был вручен после сего в свитке Высокопреосвященному Митрополиту Дионисию», а також навели детальний опис зовнішнього вигляду переданого примірника: «Свиток «Томоса» был заключен в художественный футляр из красного сафьяна» [9, с. 647].

Невдовзі після завершення торжеств постало питання щодо безпеки, а отже – й доцільності зберігання такого важливого акту в резиденції митрополита Діонісія (Валединського). Однак насправді йшлося й про певну недовіру до предстоятеля ПАПЦ, який напередодні оголошення автокефалії спробував уникнути особистої участі в урочистостях [7, s.125].

Згідно з протоколом міжміністерської конференції в Міністерстві визнань релігійних та народної освіти від 3-го жовтня 1925 р., представник Політичного департаменту МЗС Ян Стшембош звернув увагу всіх присутніх: «na konieczność sporządzenia protokołu aktu ogłoszenia aktu ogłoszenia autokefalii oraz na konieczność przechowania greckiego i francuskiego oryginału Tomosu przed Władzę Rządową, gdyż w Rezydencji ks. Metropolity mogą być niepewne» [4, k. 152]. Принципових заперечень щодо необхідності здійснення цього кроку в інших учасників наради не виникло і в її підсумкове рішення було внесено пункт «odebranie od ks. Metropolity oryginałów Tomosu i przechowanie ich przez ministerstwo» [4, k. 154] (з контексту випливає, що йшлося саме про польське дипломатичне відомство).

З'ясування деталей передачі (якщо вона відбулася) потребує додаткових архівних студій. Однак можна припустити, що Томос міг потрапити як до архіву МЗС, так і до того ж сховища надважливих та таємних документів II Речі Посполитої («Archiwum Akt Tajnych Prezydium Rady Ministrów»), до якого в грудні 1922-го р. планували передати оригінал ухвали Синоду єпископів Православної митрополії в Польщі про оголошення автокефалії [2, k. 17; 5, 1982. №3/4, s.19].

Непрямым доказом зберігання документа в державному архіві може слугувати той факт, що коли, наприкінці 1926-го р. у Міністерства ісповідань виникла потреба в польському перекладі Томосу (зробленому з першоджерела, польські переклади на той момент вже були опубліковані, а в міністерства були екземпляри копії французькою мовою)², воно звернулося до Міністерства закордонних справ. 6 грудня 1926 р. МЗС надіслало лист, в якому повідомляло: «W skutek porozumienia telefonicznego między Ministerstwem Wyznań religijnych i Oświecenia Publicznego, Ministerstwo spraw

² На момент проведення урочистостей оголошення автокефалії вже були офіційні переклади польською, російською та українською. На урочистостях 17 вересня 1925 р. польський текст зачитав єпископ Олексій (Громадський), російський – архієпископ Феодосій (Феодосієв), а український – протоієрей Петро Табінський [9, с. 647].

zagranicznych przesyła żądany Tomos Patriarchatu Ekumenicznego w Konstantynopolu, ogłaszający Konstytucję Kościoła Prawosławnego w Polsce, w języku polskim» [3, k. 222].

Перевірка версії про зберігання Томосу в міжвоєнному Міністерстві закордонних справ Польщі вимагатиме ретельного перегляду реєстрів документів, що надходили в 1925–1926 рр. на зберігання до архіву цього відомства [*pro archiw MZC 1918–1939 div.*: 11]. Менше шансів на віднайдення «сліду» документу у випадку, якщо він знаходився у гірше збереженому архіві Президії Ради Міністрів (Prezydium Rady Ministrów w Warszawie) [*pro archiw Prezydii RM u 1918–1939 div.*: 12, s. 383, 386].

Складніше з'ясувати, що ж сталося/могло статися з цією копією після вересня 1939 р. й чи справді повернули Діонісію вилучені в нього документи. Незрозуміло, яка саме влада (польська чи окупаційна) могла це зробити, коли конкретно це могло відбутися (1939, 1940, 1944 чи навіть 1945 р.) та з яких мотивів.

Загалом таку ймовірність не варто відкидати, хоча вона є дуже невисокою. Виразно бракує доказів зберігання офіційної копії Томосу в Митрополії у згадані роки. Єдине свідчення наведено у статті Анджея Земби про Краківсько-Лемківське єпископство в період Другої світової війни. Згідно з ним оригінал Томосу (в сенсі – автентична копія грецькою мовою) був серед документів, що їх вивіз на еміграцію архієпископ Палладій (Видибіда-Руденко) («Palladiusz zdeponował w jedynym z klasztorów pod Wiedniem część archiwum i skarbca metropolii Warszawskiej (27 skrzyń ważących 2 tony»). Wśród dokumentów był oryginał *thomosu* patriarszego z 1924 roku») [13, s. 134].

Автор посилається на матеріали з архіву Польського інституту та музею ім. ген. В. Сікорського (Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego) в Лондоні та стверджує, що «*Tomos już nie wrócił do Polski*» (посилаючись все на той же, встановлений ще М. Папежинською-Турек, факт відсутності його офіційної публічної копії у польських архівах). Ця твердження потребує додаткової перевірки, оскільки в його основі – свідчення лише однієї людини, яка, до того ж, не могла визначити ступінь автентичності документу.

Поза тим, це свідчення також не дає відповіді на питання, яким чином, за яких обставин і коли цей список Томосу повернули Варшавському митрополиту. І чому, повертаючись з Відня до Варшави у 1945-му, Діонісій не забрав його з собою, а допустив вивезення його архієпископом Палладієм.

Те саме стосується і стійких чуток про те, що Томос став «російським трофеєм» у 1948 р. Версія, що його передав до Москви один з польських учасників т.зв. «Всеpravославної наради» 1948 р., не є фантастичною, але потребує конкретизації та більш суттєвих доказів, аніж непевні перекази. Таке могло статися винятково за «посередництва» польських державних органів та/чи радянських спецслужб. Якщо документ залишався в варшавських архівах, його могли звідти вилучити після 1945 р. – разом з іншими «дражливими» документами періоду Другої Речі Посполитої. Передача автентичного примірника Томосу в офіційному (нехай і таємному) порядку владою Польської Народної Республіки обов'язково б залишила «документальний слід». Однак, на даний момент, жоден дослідник його не виявив.

Не доводиться розраховувати і на те, що в цій «детективній історії» захоче розібратися священноначалля ПАПЦ. Жодних офіційних коментарів із цього приводу ніколи не було. Натомість історики з лона ПАПЦ приватним чином, з одного боку – поширювали інформацію, що «грецький» Томос таки зберігся в архіві митрополії. З іншого – непрямо це заперечували.

Зокрема, побутує переказ про вивезення Томосу до Москви, з посиланням на слова отця професора Мар'яна Бендзи (1951–2018). Однак ні у своєму дослідженні про історію здобуття автокефалії [15], ані в публічних виступах на цю тему [16], він про таке не згадував. Те саме можна сказати й про іншого вже покійного дослідника – професора Казімежа Урбана (1946–2007), на якого також інколи покликаються як на людину, яка «знала правду» про цю справу [17; 18].

До цієї ж царини (здогадок, припущень, «благочестивих фантазій») належать і версії про те, що Томос міг сховати митрополит Діонісій (Валединський) (відсторонений від керівництва митрополії у квітні 1948-го, помер у 1960-му р.) чи хтось з його наближених періоду перебування під домашнім арештом.

Сам факт появи таких «легенд» засвідчує, що в Митрополії не знали обставин втрати грецького примірника і мали щодо цього лише невиразні здогади. Врешті-решт, у 1991 р. митрополит Варшавський та всієї Польщі Василій (Дорошкевич) без проблем отримав з архіву Константинопольського Патріархату нову офіційну копію Патріаршого та Синодального Томосу 1924 р.

Таким чином, на даний момент можна висувати наступне:

– Місцезнаходження першої офіційної публічної копії Патріаршого та Синодально-Канонічного Томосу від 13 листопада 1924 р. невідоме.

– Інформація про те, в чийх руках вона опинилася/могла опинитися після вересня 1939-го, суперечлива і потребує додаткової верифікації. Загалом же, доля цього документу своєрідно «віддзеркалює» як перипетії боротьби за автокефалію ПАПЩ, так і специфіку державно-церковних взаємин у різний період.

– Архівні пошуки та спроби встановлення істини утруднені недостатньою опрацьованістю низки закордонних «емігрантських» архівів (насамперед – у Великій Британії, Канаді та США) та недоступністю для дослідників таємних документів з архівів каральних служб та зовнішньої розвідки колишнього СРСР (важливі для розуміння події періоду 1945 – 1948 рр.).

Список використаних джерел та літератури:

1. Archiwum Akt Nowych. Ministerstwo Wyznań religijnych i Oświecenia publicznego w Warszawie (AAN. MWRiOP). Sygn. 959. Autokefalia – sprawa ogłoszenia autokefalii i deklaracje biskupów, konferencje międzyministerialne. 103 s.

2. AAN. MWRiOP. Sygn. 965. Autokefalia – załączniki do poszczególnych paragrafów statutu – materiały i kolejne opracowania statutu Głównej Komisji Kontrolującej – załącznik do § 38. 145 s.

3. AAN. MWRiOP. Sygn. 1001. Zagranica – sprawa uznania autokefalii przez synody zagraniczne i Patriarchat Konstantynopolitański, przyjazd delegacji Phanaru. 302 s.

4. AAN. MWRiOP. Sygn. 1003. Zagranica – informacje o cerkwi prawosławnej w Polsce dla zagranicy i ukazujące się zagranicą o cerkwi w Polsce. 262 s.

5. Żeleźniakowicz S., ks. Z historii Polskiego Kościoła Prawosławnego w okresie międzywojennym (1918-1939). *Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*. 1981. № 4. C. 42–53; 1982. № 2. C. 13–22, № 3-4. C. 14–22; 1983. № 1-2. C. 42–54.

6. Płoński R., ks. Tomosy z 1924 i 1948 roku nadające status autokefaliczny Polskiemu autokefalicznemu Kościołowi Prawosławnemu: ich wydźwięk historyczno-kanoniczny. *Studia Warmińskie*. 2009. T. 46. S. 153–171

7. Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia (1918 – 1939). Warszawa, 1989. 481 s.

8. Borkowski A., archimandryt. Między Konstantynopolem a Moskwą. Źródła greckie do autokefalii Kościoła prawosławnego Rzeczypospolitej (1919 – 1927). Białystok, 2015. 256 s.

9. Торжественное объявление Патриаршего Томоса об автокефалии Православной Церкви в Польше. *Воскресное чтение* (Варшава). 1925. № 41. С. 644–653.

10. Патриарший и Синодально-Канонический Томос Вселенской Константинопольской патриархии, от 13 ноября 1924 года о признании Православной церкви в Польше автокефальной. *Вестник Православной Митрополии в Польше*. 1924. №8 (Приложение). С. 41–42.

11. Romanowski P. Przechowywanie akt w centrali Ministerstwa Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1918-1939. *Dzieje biurokracji*, tom VIII (Biurokracja państw nowoczesnych), red. T. Bykowska, A. Górak, J. Legieć. Lublin, 2018. S. 73–92.

12. Goclon J. Prezydium Rady Ministrów w latach 1918-1939. Struktura, zakres kompetencji i działalność projektodawcza (Zarys problemu). *Czasopismo prawno-historyczne*. Tom LXIV. 2012. Zeszyt 2. S. 371–390/

13. Zięba A. Biskupstwo Krakowsko-Łemkowskie i jego arcypasterz Palladiusz (Wydybida-Rudenko): Karta z dziejów ukrainizacji Łemkowszczyzny w dobie drugiej wojny światowej. *Річник руской бурсы = Rocznik ruskiej bursy*, 2008. Горлиці, 2008. S. 93–142.

14. Стародуб А. Чи зберігся оригінал Патріаршого і Синодально-Канонічного Томосу 1924 року? URL: https://risu.ua/chi-zberigysya-original-patriarshogo-i-sinodalno-kanonichnogo-tomосу-1924-roku_n113477.

15. Bendza M. Droga Kościoła prawosławnego w Polsce do autokefalii. Białystok, 2006. 183 s.

16. Bendza M. Autokefalia Kościoła Prawosławnego w Polsce. *Elpis*. 2003. № 5/7/8. S. 115-143

17. Urban K. Kościół prawosławny w Polsce 1945-1970 (rys historyczny). Kraków, 1996. 370 s.

18. Urban K. Kościół prawosławny w Polsce w latach 1944-1956. *Studia i materiały*. Kraków, 1998. 273 s.

References

1. Żeleźniakowicz S., ks. Z historii Polskiego Kościoła Prawosławnego w okresie międzywojennym (1918-1939). *Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*. 1981. № 4. C. 42–53; 1982. № 2. C. 13–22, № 3-4. C. 14–22; 1983. № 1-2. C. 42–54.

2. Płoński R., ks. Tomosy z 1924 i 1948 roku nadające status autokefaliczny Polskiemu autokefalicznemu Kościołowi Prawosławnemu: ich wydźwięk historyczno-kanoniczny. *Studia Warmińskie*. 2009. T. 46. S. 153–171.

3. Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia (1918 – 1939). Warszawa, 1989. 481 s.

4. Borkowski A., archimandryt. Między Konstantynopolem a Moskwą. Źródła greckie do autokefalii Kościoła prawosławnego Rzeczypospolitej (1919 – 1927). Białystok, 2015. 256 s.

5. Romanowski P. Przechowywanie akt w centrali Ministerstwa Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1918-1939. *Dzieje biurokracji*, tom VIII (Biurokracja państw nowoczesnych), red. T. Bykowska, A. Górak, J. Legieć. Lublin, 2018. S. 73–92.

6. Goclon J. Prezydium Rady Ministrów w latach 1918-1939. Struktura, zakres kompetencji i działalność projektodawcza (Zarys problemu). *Czasopismo prawno-historyczne*. Tom LXIV. 2012. Zeszyt 2. S. 371–390.
7. Zięba A. Biskupstwo Krakowsko-Łemkowskie i jego arcybiskup Palladiusz (Wydybida-Rudenko): Karta z dziejów ukrainizacji Łemkowszczyzny w dobie drugiej wojny światowej. *Річник руской бурсы = Rocznik ruskiej bursy*, 2008. Горлиці, 2008. S. 93–142.
8. Starodub A. Czy zberihsia oryginal Patriarshoho i Synodalno-Kanonichnoho Tomosu 1924 roku? URL: https://risu.ua/chi-zberihsia-original-patriarshoho-i-synodalno-kanonichnoho-tomосу-1924-roku_n113477.
9. Bendza M. Droga Kościoła prawosławnego w Polsce do autokefalii. Białystok, 2006. 183 s.
10. Bendza M. Autokefalia Kościoła Prawosławnego w Polsce. *Elpis*. 2003. № 5/7/8. S. 115–143
11. Urban K. Kościół prawosławny w Polsce 1945-1970 (rys historyczny). Kraków, 1996. 370 s.
12. Urban K. Kościół prawosławny w Polsce w latach 1944-1956. Studia i materiały. Kraków, 1998. 273 s.

Отримано: 08.05.2021 р.

Прорецензовано: 15.05.2021 р.

Прийнято до друку: 17.05.2021 р.

e-mail: nataliazaletok@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2021-32-140-144

Залєток Н. Служба британських та радянських жінок у військах зв'язку в роки Другої світової війни. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2021. Вип. 32. С. 140–144.

УДК: 305-055.2(41)+(470+571):623.6 «1939/1945»

Наталія Залєток

СЛУЖБА БРИТАНСЬКИХ ТА РАДЯНСЬКИХ ЖІНОК У ВІЙСЬКАХ ЗВ'ЯЗКУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Досліджено особливості служби та побуту радянських та британських жінок, що служили зв'язківцями у роки Другої світової війни. Авторка доходить висновку, що жінки СРСР та Великої Британії у військах зв'язку обіймали посади з однаковими або схожими обов'язками, однак побут та будні радянських жінок на фронті здебільшого були суттєво суворішими, що пов'язано зі значною інтенсивністю бойових дій.

Ключові слова: жінки, війська зв'язку, Велика Британія, Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), Друга світова війна.

Nataliia Zaliotok

SERVICE OF BRITISH AND SOVIET WOMEN IN SIGNAL CORPS DURING WORLD WAR II

Comparison of the peculiarities of the service of the representatives of the countries of the world in different branches of the military has not found a comprehensive coverage in both domestic and foreign historiography. In the available comparisons, their authors rather briefly dwell on the general features of the policy of states with different regimes of government on the organization of women's service in 1939-1945. However, they do not study in more detail the common and different in experiences of representatives of different states in the service of one or another branch of the military. The article examines the peculiarities of the service and life of Soviet and British women who served in signal corps during World War II. The countries were chosen not by chance, because they represent democracy and totalitarianism, respectively, and studying the experiences of women serving in their armies can deepen our knowledge of these regimes. The author concludes that the women of the USSR and Great Britain in the signal corps during World War II held positions with the same or similar responsibilities, but the everyday life of Soviet women at the front was mostly much stricter, due to the high intensity fighting. At the same time, it should not be forgotten that, despite the fact that the enemy was never able to invade Great Britain by land, its territories were subjected to massive air attacks, which posed a constant danger to the country's inhabitants, both civilian and military. Therefore, the service of British women in the signal corps in the homeland was also associated with significant risk. Among other things, British female signals officers took part in the top-secret and extremely important for Allied troops operation "Enigma", which resulted in the decryption of the code of the famous cipher machine of Nazi Germany. According to various estimates, the success of the operation significantly precipitated the end of World War II.

Key words: women, signal corps, Great Britain, Union of Soviet Socialist Republics (USSR), World War II.

Порівняння особливостей служби представниць країн світу у різних родах військ до сьогодні не знайшло комплексного висвітлення як у вітчизняній, так і у зарубіжній історіографії. У наявних порівняннях їхні автори, приміром, Д. Кемпбелл [8], А. Т. Аллен [7] та ін., досить побіжно зупиняються на загальних рисах політики держав з різними режимами правління щодо організації служби жінок у 1939-1945 рр. Однак не вивчають більш детально спільне та відмінне у досвідах представниць різних держав на службі в тому чи іншому роді військ. У зв'язку з цим, дана стаття має на меті дослідити особливості служби та побуту радянських та британських жінок, що служили зв'язківцями у роки Другої світової війни. Країни обрані не випадково, адже репрезентують демократію та тоталітаризм відповідно, і вивчення досвідів жінок на службі у їхніх арміях може також поглибити наші знання про ці режими.

Основу джерельної бази становлять спогади радянських та британських ветеранок, зокрема, П. Бойченко [6], А. Кабаніхіної [1], М. Ріст (Федорко) [5], К. Стаддон [12], Г. А. Джонс [10], Дж. Сілі [11] та ін.

У роки війни у військах зв'язку СРСР перебувала значна кількість жінок – вони становили 12% від загальної кількості всього кадрового складу [3, с.117]. Навчали майбутніх фахівчинь для фронту в СРСР у військових училищах зв'язку, які діяли в Києві, Ленінграді, Куйбишеві, Сталінграді, Муромі, Орджонікідзе, Ульяновську, Воронежі. Також їх могли навчати в окремих запасних полках зв'язку, радіошколах, курсах радіофахівців. Як зазначає Ю. Іванова, «лише в комсомольсько-молодіжних підрозділах бійців-фахівців Всеобуча при наркоматі оборони було підготовлено 49 509 зв'язківців» [4].

М. Ріст (Федорко) служила спершу телефоністкою, а згодом працювала з рацією. Навчалася на курсах зв'язківців при корпусному окремому батальйоні зв'язку. Навчали «кого на “Бодо”, кого – на СТ, – такі, знаєте, в той час були апарати. Потім навчалася на комутаторі, на телефоні, потім – на радистку. Апарати у нас, розумієте, всі такі прості були. Ну, траплялося, передавали морзянкою щось. Але в основному ми виходили на полк лінії як телефоністи, сиділи на комутаторах, перебували на НП полку і ось на таких передових лініях. Ну я весь час була в піхоті, а потім, коли в Карпати пішли, в штурмовій десантній групі», – згадувала жінка [5]. М. Ріст (Федорко) зазначала, що в її полку небагато жінок служило. Крім неї була ще одна телефоністка та чотири жінки в медсанчастині. Часто спали на одній лише соломі, взимку ще складніше було: «шинель одну на снігу собі постелиш, ляжеш на неї, іншою – вкриєшся. На тобі – шапка, ватяні штани, фуфайка. Але траплялося й таке, що прямо на марші спали. А так, бувало, якщо поповнення чекали, в будинки заходили і там спали. У будинках вже, звичайно, були інші умови життя». Під час форсування Дніпра вона винесла поранену посестру з поля бою і доправила до медичної частини, за що була нагороджена першою медаллю «За відвагу» [5].

А. Кабаніхіна, що добровільно пішла на фронт в 21 рік, брала участь у визволенні Варшави, у битві на Одрі. Її підготовка до фронтової служби тривала всього один тиждень. Служила спершу зв'язківцем в 104 гаубичній артилерійській бригаді, згодом – в політвідділі цієї ж бригади. Щоночі вона отримувала зведення від радянського інформбюро і потім передавала її по дивізіонам, також їхній відділ відповідав за випуск бойового листка. Бувши учасницею багатьох боїв, А. Кабаніхіна зазначила, що найбільше їй запам'ятався бій під час форсування р. Одр, в якому брали участь всі роди військ, а бойові дії велися дуже інтенсивно. Жінка розповіла, що на фронті не надто переймалася тим, що її можуть вбити, але з острахом думала про ймовірне поранення: «найбільше боялася каліцтва. Я дуже боялася за ноги, за руки. Одного разу було сильне бомбардування. Кажуть, що в одну й ту саму воронку бомба не потрапляє. І ось я вскочила в цю воронку, а там багато якихось бочок було розкидано, і кричала нашому старшині: “накоти мені бочки на ноги!”. Я думала, що ці бочки врятують мої ноги» [1].

П. Бойченко, закінчивши Одеське військове училище, в жовтні 1942 р. стала радисткою у військовій частині 29796 1-ї повітряної армії Західного фронту (згодом – 3-го Білоруського). Брала участь в боях на Ржевському, Оршанському, Німанському та інших напрямках, обслуговувала бойові точки, що розміщувалися в рядах військ, які йшли у наступ. Характеризуючи службу жінки, її командир В. Семьонов зазначив, що та «...вирізнялася виключною мужністю, дисциплінованістю і безстрашністю. Мені доводилося спостерігати, як, незважаючи на сильний артилерійський обстріл і снаряди, що вибухали навколо, т. Бойченко працювала на своїй рації так, нібито нічого навколо не відбувається, виконувачи свій воїнський обов'язок» [6, арк.28].

Радистка 2-го батальйону 216-го полку 76-ї стрілецької дивізії О. Стемпковська наприкінці червня 1942 р., коли батальйон потрапив в оточення, 6 діб чергувала біля радіостанції, паралельно беручи участь у збройному відбитті атак противника. Була захоплена у полон, однак не повідомила жодної інформації ворогу. Загинула внаслідок тортур. Сержантка М. Пилипчук очолювала відділення зв'язку і розвідки 375-го окремого зенітного артилерійського дивізіону, що входив до складу 56-ї армії, з липня 1944 р. – командирка окремої роти зв'язку, що обслуговувала штаб 86-ї дивізії 3-го Українського фронту [2, с.191-192].

Чимало британок також працювали зв'язківцями в роки війни. Попри те, що офіційно у Королівських військах зв'язку не було створено окремої організації для жінок, багато членок Допоміжної

територіальної служби (ДТС)* були направлені до їх підрозділів через брак кадрів чоловічої статі. Жінки обіймали посади операторок телетайпу, телефоністок, шифрувальниць, радисток, операторок статичних зенітних систем зв'язку тощо. Деякі з них служили на секретних перехоплювальних станціях в Харрогейті та Кедлстон-холлі поблизу Дербі. За офіційними даними, у військах зв'язку станом на 1944 р. налічувалося 15 000 членок ДТС. Чимало з них служили за кордоном – в Єгипті, Індії, на о. Цейлон; вони забезпечували зв'язок у протистоянні з Японією [14].

Одна з членок ДТС, М. Бейтмен, розповіла, як потрапила на службу: «Я надала перевагу посаді оператора телетайпу у військах зв'язку. Я була друкаркою у цивільному житті, і мені б хотілося виконувати ту саму роботу, що і моя старша сестра Еді, яка вже служила в ДТС. Армія намагалася переконати мене піти у ППО, що означало б необхідність керувати гарматами, що збивають ворожі літаки. Це зовсім не те, що я хотіла б робити. Зрештою я наполягла на своєму і отримала направлення до тренувального підрозділу військ зв'язку в Аптоні поблизу Честера. Я пройшла ще кілька тижнів тренування в Апстері. Цього разу це було технічне навчання: ми освоювали телетайпи та фонетичний алфавіт... Наприкінці ми мали скласти тести на точність та швидкість» [9, р. 36-37]. Після цього жінка попросила, щоб її відправили на службу до того самого підрозділу, де служила її сестра, адже за правилами британської армії, у військовослужбовця було право служити разом з сестрою чи братом. М. Бейтмен дійсно відкомандирували у вказаний нею підрозділ в Честері, однак її сестру, як виявилось, на той час вже відкомандирували до Бертона-на-Тренті. Зрештою жінка залишилася служити в Честері, де «...жила у старому коледжі. Працювала в ставці Західного командування, що розташовувалася на р. Ді, на другому боці підвісного мосту» [9, с. 36-37]. Вона прослужила там впродовж 18 місяців. За її власними словами, обстановка в цей час була більш менш спокійна, вона мала змогу навідуватися додому і досить швидко просувалася кар'єрними сходами.

К. Стаддон, яка служила оператором телетайпа, була учасницею славнозвісної операції «Енігма», що мала на меті зламати код однойменної німецької шифрувальної машини. Зрештою операція вдалася і завдяки цьому союзні війська отримали значну перевагу у війні й змогли суттєво наблизити її завершення. К. Стаддон згадувала, що потрапила на секретну службу в Блетчлі-парк через те, що три операторки телетайпу загинули внаслідок бомбардування, і їм шукали заміну з числа добровольців. Дівчата, які погодилися, мусили підписати угоду про нерозголошення інформації. К. Стаддон служила у секції перехоплення повідомлень противника. Територіально підрозділ розташовувався спершу в Чатемі, потім – в Чиксендсі, а згодом – в Боманор-Парк (Лестершир). Будні на службі вона проводила біля телетайпу: «Перехоплені повідомлення, які виходили з нацистської Німеччини, всі у блоках п'ятилітерного коду, терміново відправляли до кімнати телетайпу для передавання на станцію X (Блетчлі-парк) для дешифрування криптографами. Ми працювали цілодобово по 8 годин. Часом було неприємно не знати, що саме ми передаємо, особливо коли “рух” повідомлень було незвично інтенсивним, але нас запевняли, що наша робота має першочергове значення. Ми рідко отримували що-небудь у незашифрованому вигляді, крім випадків, коли ворожі війська в паніці відступали, і ми розуміли (або сподівалися!), що кінець вже близько» [12].

Г. А. Джонс, яка служила під час війни радисткою, згадує, що її служба почалася у грудні 1943 р. Працювали позмінно. Зміна тривала 4 доби, впродовж яких вони з посестрами чергували по 7-9 годин, так, щоб увесь час хтось з них обов'язково був на зв'язку. У цей час вони приймали і записували повідомлення. Станція безпроводного зв'язку розташовувалася на віддалі від цивілізації, на болотах. За спогадами Г. А. Джонс, «це була важка робота, і частину часу потрібно було жити в бараку, особливо непросто було взимку, коли було дуже холодно. Ми по черзі запалювали піч, було прийнято робити це, штовхаючи її і приговорюючи: «Давай світла, ти, свиня!» – й іноді це спрацьовувало! Мені було досить легко пристосуватися до життя в бараці – як одна з п'ятох дітей у сім'ї, я не надто переймалася відсутністю усамітненості» [10].

Дж. Сілі також працювала на Блетчлі-парк. Її служба була настільки засекречена, що лише після війни вона дізналася, що насправді працювала над повідомленнями, що шифрували не на славнозвісній німецькій «Енігмі», а на машині Лоренца, що також використовувалася німцями. До безпосередніх обов'язків Дж. Сілі входило перехоплення повідомлень, кодове названня її підрозділу було

* Допоміжна територіальна служба (Auxiliary Territorial Service) – одна з трьох жіночих служб у Великій Британії. Спершу (1938 р.) заснована як добровільний жіночий резерв, однак у 1941 р. членки ДТС набули статусу військовослужбовиць. Впродовж війни постачала кадри до різних підрозділів збройних сил Великої Британії.

FISH. Ветеранка зазначала, що «іноді німецькі оператори помилялися* і надсилали частину або всі повідомлення у “чистому” вигляді, тобто просто німецькою мовою без кодування. Якщо ми бачили таке, то дуже раділи і поспішали передати відповідне донесення нашому керівнику, щоб той передав його далі по ланцюжку. Також можна було отримати деяке уявлення про кодування завдяки тому, що багато повідомлень починалося і закінчувалося сталими фразами, такими як “Хайль Гітлер”, через що ймовірно можна було розшифрувати інші слова в повідомленні» [11].

Дж. Р. Едні, що служила в Південно-Східному офісі управління зв'язку з вересня 1942 р., представили до нагороди за участь в операції «Оверлорд». На той час вона обіймала посаду суперінтендантки офісу зв'язку: «напередодні та впродовж операції “Оверлорд”, коли трафік повідомлень в офісі зв'язку зріс з 950 повідомлень до 1457..., сержантка Едні продемонструвала відданість обов'язку та проявила неабияку ініціативу задля якомога швидшої обробки повідомлень» [13].

Таким чином, як в СРСР, та і у Великій Британії під час Другої світової війни значна кількість жінок служила у військах зв'язку. Вони обіймали посади з однаковими або схожими обов'язками, однак побут та будні радянських жінок на фронті зазвичай були суттєво суворішими, що пов'язано зі значною інтенсивністю бойових дій. Адже вони на полі бою перебували під обстрілами ворога разом з посестрами та побратимами з інших родів військ. Крім того, забезпечити їм задовільні умови проживання було досить складно. Водночас не варто забувати, що, попри те, що ворог так і не зміг вторгнутися до Великої Британії суходолом, її території зазнавали масованих повітряних атак, що означало постійну небезпеку для мешканців країни, як цивільних, так і військових. Тому служба британок у військах зв'язку на батьківщині також була пов'язана з ризиком. Для їхнього проживання будували тимчасові бараки, або ж облаштовували їх у приміщеннях, в яких на час війни базувався їхній військовий підрозділ. Серед іншого зв'язкивці Великої Британії брали участь у надсекретній та вкрай важливій для військ союзників операції «Енігма», результатом якої стало розшифрування коду однойменної шифрувальної машини нацистської Німеччини. За різними оцінками, успіх операції суттєво наблизив кінець Другої світової війни.

Список використаних джерел та літератури:

1. 75-летию освобождения Беларуси от немецко-фашистских захватчиков и празднованию Дня победы посвящается... URL: <https://bit.ly/3uzOVYH>
2. Галаган В. Я. Ратный подвиг женщин в годы Великой отечественной войны. К.: Головное издательство издательского объединения «Вища школа», 1986. 303 с.
3. Еремин В., Исаков П. Молодежь в годы Великой Отечественной войны. Москва: Мысль, 1984. 285 с.
4. Иванова Ю. Н. Храбрейшие из прекрасных. Женщины России в войнах. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2002. 272 с. URL: <https://bit.ly/3frgQpH>.
5. Рист (Федорко) М. К. Воспоминания. URL: <https://bit.ly/3ej2MO8>.
6. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 4620. Оп. 2. Спр. 128. Арк. 28.
7. Allen A. T. Women in Twentieth-Century Europe. New York: Macmillan International Higher Education, 2007. 224 p.
8. Campbell D. Women in Combat: The World War II Experience in the United States, Great Britain, Germany, and the Soviet Union // Journal of military history. 1993. Vol. 57, no.2. P. 301–323.
9. Harris C. Women at war in uniform 1939-1945. Stroud: Sutton Publishing, 2003. 138 p.
10. Jones G. A. A Private's Story of the ATS, Harrogate. URL: <https://bbc.in/3tnpSaW>.
11. Sealey J. I was One of Churchill's Geese. URL: <https://bbc.in/3utZ1ew>.
12. Staddon K. Enigma and all that – in the A.T.S. 1940 to 1945. URL: <https://bbc.in/2QVS4nS>.
13. The National Archives (United Kingdom). Item number: 4111574. Catalogue reference: WO 373/157/149.
14. Women, secrets and signals. URL: <https://bit.ly/3x0gEEB>.

References

1. 75-letiyu osvobodzheniya Belarusi ot nemetsko-fashistskikh zakhvatchikov i prazdnovaniyu Dnya pobedy posvyashchaetsya... URL: <https://bit.ly/3uzOVYH>.
2. Galagan V. Ya. Ratnyy podvig zhenshchin v gody Velikoy otechestvennoy voyny. K.: Golovnoe izdatel'stvo izdatel'skogo ob'edineniya «Vishcha shkola», 1986. 303 s.
3. Eremin V., Isakov P. Molodezh' v gody Velikoy Otechestvennoy voyny. Moskva: Mysl', 1984. 285 s.
4. Ivanova Yu. N. Khrabreyshie iz prekrasnykh. Zhenshchiny Rossii v voynakh. Moskva: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya, 2002. 272 s. URL: <https://bit.ly/3frgQpH>.
5. Rist (Fedorko) M. K. Vospominaniya. URL: <https://bit.ly/3ej2MO8>.
6. TsDAVO Ukrainy (Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchikh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy). F. 4620. Op. 2. Spr. 128. Ark. 28.

* Чи, можливо, навмисне передавали якусь інформацію, призначену для штабів противників?

7. Allen A. T. Women in Twentieth-Century Europe. New York: Macmillan International Higher Education, 2007. 224 p.
8. Campbell D. Women in Combat: The World War II Experience in the United States, Great Britain, Germany, and the Soviet Union // Journal of military history. 1993. Vol. 57, no.2. P. 301–323.
9. Harris C. Women at war in uniform 1939-1945. Stroud: Sutton Publishing, 2003. 138 p.
10. Jones G. A. A Private's Story of the ATS, Harrogate. URL: <https://bbc.in/3tnpSaW>.
11. Sealey J. I was One of Churchill's Geese. URL: <https://bbc.in/3utZ1ew>.
12. Staddon K. Enigma and all that – in the A.T.S. 1940 to 1945. URL: <https://bbc.in/2QVS4nS>.
13. The National Archives (United Kingdom). Item number: 4111574. Catalogue reference: WO 373/157/149.
14. Women, secrets and signals. URL: <https://bit.ly/3x0gEEB>.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. **Атаманенко Віктор** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).
2. **Близняк Микола** – кандидат історичних наук, завідувач кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).
3. **Бондарчук Ярослав** – аспірант кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).
4. **Ворон Наталія** – аспірантка кафедри історії України Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (м. Київ).
5. **Десятничук Ігор** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне).
6. **Залсток Наталія** – кандидат історичних наук, старша викладачка кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського (м. Київ).
7. **Майборода Павло** – старший викладач кафедри філософії Національного університету «Одеська морська академія» (м. Одеса).
8. **Марчук Володимир** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).
9. **Мірошниченко Оксана** – аспірантка Дніпровського національного університету залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна (м. Дніпро).
10. **Пшеничний Юрій** – кандидат історичних наук, завідувач відділу історії Державного історико-культурного заповідника м. Дубно (м. Дубно).
11. **Райтаровська Наталія** – аспірантка історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів).
12. **Смирнов Андрій** – доктор історичних наук, доцент кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського (м. Острог).
13. **Старжець Володимир** – кандидат історичних наук, учитель історії Обарівського ліцею Рівненського району Рівненської області (м. Рівне).
14. **Стародуб Андрій** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (м. Київ).
15. **Стопчак Микола** – доктор історичних наук, професор кафедри права Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету (м. Вінниця).
16. **Тершак Анатолій** – аспірант кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).
17. **Трофимович Володимир** – доктор історичних наук, професор кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).
18. **Шама Олександр** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (м. Тернопіль).
19. **Юшук Тетяна** – аспірантка кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Наукове видання

**НАУКОВІ ЗАПИСКИ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
«ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»
СЕРІЯ «ІСТОРИЧНІ НАУКИ»**

ВИПУСК 32

Головний редактор *Володимир Трофимович*
Відповідальний за випуск *Андрій Смирнов*
Комп'ютерна верстка *Наталії Крушинської*
Художнє оформлення обкладинки *Катерини Олексійчук*

Формат 60x84/8. Ум. друк. арк. 16,97. Наклад 100 пр. Зам. № 43–21.
Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура «Times New Roman».

Оригінал-макет виготовлено у видавництві
Національного університету «Острозька академія»,
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 1 від 8 серпня 2000 року.

Виготовлено ФОП Свинарчук М. В.
Тел. (+38068) 68 35 800, e-mail: 35800@ukr.net.